

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОЛІЗЬКО ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

УДК 37.017.4(477.65-21)"1873/1914"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ
ГРАМОТНОСТІ ТА РЕМЕСЕЛ (1873–1914)**

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. В. Олізко

Науковий керівник – Філоненко Оксана Володимирівна,
доктор педагогічних наук, доцент

Кропивницький – 2021

АНОТАЦІЇ

Олізько О. В. Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 – Освітні, педагогічні науки. – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2021.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми, що полягає в комплексному і всебічному висвітленні генези громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

У роботі вперше, на основі аналізу джерел і сучасного осмислення проблеми, цілісно схарактеризовано громадсько-просвітницьку діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; виявлено передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – початку XX століття: політичні, економічні, соціокультурні, освітні; виокремлено етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел: 1873–1877 рр. (товариство обмежувалось виключно опікою Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища); 1878–1882 рр. – етап занепаду та бездіяльності товариства (рада товариства не скликала навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство); 1894–1899 рр. – найбільш плідний період діяльності товариства (віднайдено нові джерела поповнення каси товариства, до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища введено навчальні дисципліни креслення і малювання, змінено умови вступу до підготовчого класу, покращено і поповнено склад учнівської та вчительської

бібліотек училища, відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку-читальню, започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів, введено у практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді тощо); 1902–1914 рр. – вдруге змінивши статут, Єлисаветградське товариства поширення грамотності та ремесел продовжило освітньо-культурницьку діяльність (утримання ремісничо-грамотного училища, заснування дитячих садків, пропагування художнього мистецтва, влаштування художніх виставок, театральних вистав, концертів тощо); досліджено внесок членів товариства в розвиток освітніх процесів краю; узагальнено досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти в системі роботи товариства в означений історичний період.

Уточнено поняття «громадські товариства», інформацію про діяльність громадських товариств у Російській імперії; особливості розвитку освіти Єлисаветградщині означеного періоду.

Подальшого розвитку набули історіографія проблеми; узагальнення досвіду педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел в конкретний історичний період.

До наукового обігу введено нові архівні матеріали дослідження краєзнавчого спрямування, що стосуються діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності.

У процесі дослідження з'ясовано, що середина XIX ст. для Російської імперії характеризується тим, що, з одного боку, виникла необхідність створення такого типу організацій, як просвітницькі товариства, з іншого, – з'явилися умови для цього.

Виокремлено передумови, які посприяли розвитку просвітницького руху на Єлисаветградщині у другій половині XIX – початку XX ст., а саме: освітні – призвели до розширення мережі навчальних закладів; політичні – спричинили виникнення й територіальне розширення поселень на території

центральної України, де, окрім іншого, розбудовувалася й школа; економічні – зумовили зростання кількості населення, основним видом діяльності якого було сільське господарство та мануфактурне виробництво, заняття якими вимагали відповідних знань, тому спонукали до отримання якісної практикоорієнтованої освіти; соціокультурні – викликали підвищення рівня культури жителів регіону, сприяли активізації просвітницького руху, що призвело до виникнення культурно-громадських товариств на території краю.

Виявлено, що у Єлисаветграді, як і в інших культурних центрах імперії, також створювались легальні громадські товариства різного типу: взаємодопомоги, просвітницькі, здравоохоронні, благодійні, музичні та ін.

Громадські товариства відігравали значну роль у громадському, соціальному, культурному та освітньому житті Єлисаветграда. Вони мали схожу структуру, мету створення та носили демократичний характер. Успішність багатьох товариств, їх еволюція, визначались правильною організацією товариства та внеском окремих особистостей у їх діяльність.

З'ясовано, що серед найбільших досягнень єлисаветградської доброчинності щодо забезпечення різних верст населення як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу.

Встановлено, що організаційні засади товариства є прикладом демократичного устрою та певним чином відображали уявлення місцевої інтелігенції про демократично налаштовану та керовану, діючу на добровільних засадах асоціацію, де свобода просвітницької діяльності уособлювала громадську позицію.

Організаційні та ідейні засади Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел були підпорядковані його цілям. Реалізація мети – сприяння інтелектуальному й моральному розвитку

населення – здійснювалася відповідно до структури організації, яка від початку заснування Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел ґрунтувалася на засадах гуманізму, демократизму, послідовності, системності та комплексності у всіх напрямках громадсько-просвітницької діяльності.

Встановлено, що громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел набула різних форм вияву через організаційну та педагогічну діяльність його членів (Н. Бракер, П. Рябкова, М. Федоровського та ін.).

Виокремлено наступні напрями культурно-просвітницької діяльності представників товариства: надання фінансової допомоги збіднілим; фінансування будівництва та утримання різних типів навчальних закладів (ремісничо-грамотного училища, дитячих садків, літніх дитячих майданчиків, дитячого будинку); забезпечення фінансування культурно-освітніх закладів для населення (відкриття бібліотек, організація художніх виставок, художнього музею, драматичного гуртка).

З'ясовано, що особливістю розвитку освіти на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. було заснування народних дитячий садків для дітей малозабезпечених верств населення міста.

Аналіз педагогічно-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел на початку ХХ ст. доводить його важливу роль у становленні й розвитку дошкільної освіти в краї. Для реалізації цієї справи було обрано спеціальну комісію із складу товариства. Завдяки значним зусиллям товариства у місті було відкрито низку безкоштовних народних дитячий садків для дітей малозабезпечених верств населення. Їх відкриття відповідало нагальним потребам трудового населення краю.

Виявлено, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу, сприяло розвитку професійно-технічної освіти на території регіону в

означений період. Під опікою товариства з 1874 р. було Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище. Метою товариства було – підняття училища та його майстерень до такого рівня, до якого ще жодне подібне училище того часу не досягало. Для реалізації цієї мети передбачалося розширення майстерень училища, підготовка високваліфікованих майстрів-ремісників, викладачів ремісничої справи.

З'ясовано, що Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладання було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії та порівняно з іншими початковими училищами було набагато кращим у навчальному та інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових повітових шкіл.

У ході наукового пошуку встановлено, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел виступило каталізаторами ініціатив в царині культурних потреб місцевого населення та відіграло важливу роль у становленні та розвитку мистецького життя краю. Воно об'єднувало у своїх лавах переважно заможні верстви населення, а отже набувало елітного статусу. В цілому робота товариства, спрямована на проведення художніх виставок, музичних вечорів, концертів, утримування навчальних установ, бібліотек сприяла культурному розвитку населення краю.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні» та ін.; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін.

Основні положення, результати й висновки можуть бути використані у закладах вищої освіти під час викладання курсів, написання монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, курсових і кваліфікаційних робіт, проведення подальших наукових досліджень щодо культурно-освітньої діяльності товариств регіону.

Ключові слова: товариства, громадські товариства, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел, дошкільна освіта, професійно-технічна освіта, мистецька освіта.

ABSTRACT

Olizko O. V. Public and educational activities of the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts (1873–1914). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on obtaining of a scientific degree of the doctor of philosophy in the specialty 011 – Educational, pedagogical sciences. – Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko. Kropyvnytskyi, 2021.

The dissertation provides the theoretical generalization and proposes a new approach to solving an important and actual problem, which is in a complex and comprehensive illumination of the genesis of public and educational activities of the Yelysavethrad Charitable Society for the Dissemination of Literacy and Crafts.

For the first time, based on the analysis of sources and modern understanding of the problem, the public and educational activities of the Yelysavethrad Charitable Society for the Dissemination of Literacy and Crafts are comprehensively characterized; the preconditions for the establishment of public associations in the Yelysavethrad region in the second half of the XIX – early XX century were revealed: political, economic, socio-cultural, educational; the stages of the development and the main directions of public-educational activity of the Yelysavethrad Charitable Society for the Dissemination of Literacy and Crafts were clarified: 1873–1877 (the society was limited exclusively to the care of the

Yelysavethrad Crafts and Literacy School); 1878–1882 – the stage of decline and inactivity of the society (the council of the society was not convened even for consideration and approval of reports and election of officials of Yelysavetgrad craft and literacy school, which was taken care of by the society. In fact, the school functioned independently); 1894–1899 – the most fruitful period of the society's activity (some new sources were found, replenishment of the society's treasury , a free public library-reading room was opened in the city, a national theater in the form of public performances was established, invitations of professors of metropolitan universities to give lectures in Yelysavethrad, etc. were introduced into the practice of the society; 1902–1914 – changing the regulations for the second time, the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts continued educational and cultural activities (maintenance of a craft and literacy school, the establishment of kindergartens, the promotion of art, art exhibitions, theater performances, concerts, etc.); the contribution of the society members to the development of educational processes of the region is investigated; the experience of the organization of preschool, vocational and technical, art education in the system of work of the society in the specified historical period is generalized; the concept of «public associations», information on the activities of public associations in the Russian Empire; features of educational development in Yelysavethrad region of the specified period; the historiography of the problem was further developed; generalization of the experience of pedagogical and public-educational activity of the Yelysavethrad Charitable Society for the Dissemination of Literacy and Crafts in a specific historical period.

New archival materials of local lore research related to the activities of the Yelysavethrad society of literacy and crafts distribution Yelysavethrad Charitable Society for the Dissemination of Literacy and Crafts.

In the process of the research it was found out that the middle of the XIX century for the Russian Empire is characterized by the fact that, on the one hand, there was the need to create such types of organizations as educational societies, on the other hand – conditions for this appeared.

It was found out that the analyzed preconditions contributed to the development of the educational movement in Yelysavethrad region in the second half of the XIX – early XX centuries, namely: educational – led to the expansion of the network of educational institutions; political – caused the emergence and territorial expansion of settlements in central Ukraine, where, among other things, the school was built; economic – led to the increase in the population, the main activity of which was agriculture and manufacturing, whose activities required relevant knowledge, and therefore encouraged to obtain high-quality practice-oriented education; socio-cultural – caused the increase in the level of culture of the inhabitants of the region, contributed to the intensification of the educational movement, which led to the emergence of cultural and public societies in the region.

In Yelysavethrad, as well as in other cultural centers of the empire, legal public societies of various types were also created: mutual aid, educational, health care, charitable, musical, etc.

Civil societies played a significant role in the public, social, cultural and educational life of Yelysavethrad. They had a similar structure, purpose and were democratic in nature. The success of many societies, their evolution, was determined by the proper organization of society and the contribution of individuals to their activities.

It was found out that among the greatest achievements of Yelysavethrad charity in this historical period as for the providing various segments of the population with both basic and special knowledge – rich and diverse activities of Yelysavethrad Charitable Society for Literacy and Crafts, which carried out large-scale educational, pedagogical and educational work.

It was established that the organizational principles of the society are the example of a democratic system and in some way reflected the ideas of the local intelligentsia about a democratically-minded and managed, voluntary association, where freedom of education embodied the public position.

Organizational and ideological principles of the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts were subordinated to its goals. The goal – to promote intellectual and moral development of the population – was carried out in accordance with the structure of the organization, which from the beginning of the Yelysavethrad Society for Literacy and Crafts was based on humanism, democracy, consistency, systematic and comprehensive work in all areas of public educational activities.

It is established that the public and educational activities of the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts have acquired various forms of expression through the organizational and pedagogical activities of its members (N. Braker, P. Riabkova, M. Fedorovskyi, etc.).

The following areas of cultural and educational activities of the society are identified: providing financial assistance to the poor; financing the construction and maintenance of various types of educational institutions (craft-literate school, kindergartens, summer playgrounds, orphanage); providing funding for cultural and educational institutions for the population (opening of libraries, organization of art exhibitions, art museum, drama club).

The peculiarity of the development of education in Yelysavethrad region in the early twentieth century was the establishment of folk kindergartens for children of the poor population of the city.

The analysis of pedagogical and educational activities of the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts in the early twentieth century proves its important role in the formation and development of preschool education in the region. To implement this case, a special commission was elected from the company. Thanks to the significant efforts of the society, a number of free public kindergartens were opened in the city for children of the poor population. Their discovery met the requirements of the urgent needs of the working population of the region.

It was found out that the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts carried out large-scale educational, pedagogical and

educational work, contributed to the development of vocational education in the region during this period. Under the auspices of the society since 1874 was Yelysavethrad free craft and literacy school. The aim of the society was to raise the school and its workshops to a level that no similar school had reached at that time. With this aim, it was planned to expand the workshops, to produce from them enough trained craftsmen from various crafts and industries. They planned not to limit themselves only to the city, but to spread their activities to the whole region, to graduate not only artisans but also teachers of relevant crafts.

It was found out that Yelysavethrad free craft and literacy school in its type, programs, teaching skills was the only one such craft and literacy school not only in Yelysavethrad, but in the whole Russian Empire and compared to other primary schools was much better in education and other aspects, and craft departments made it generally exceptional among the city or government county schools of that time.

In the course of scientific research it was established that the Yelysavethrad Society for the Dissemination of Literacy and Crafts acted as a catalyst for initiatives in the field of cultural needs of the local population and played an important role in the formation and development of artistic life of the region. It united in its ranks mostly wealthy sections of the population, and thus acquired an elite status. In general, the work of the society, aimed at holding art exhibitions, music evenings, concerts, maintenance of educational institutions, libraries contributed to the cultural development of the population of the region.

The practical significance of the dissertation is that the systematized and generalized provisions, factual material, source base of research can become the basis for further scientific research on the history of pedagogy; to expand and update the content of training courses «History of Pedagogy», «History of Ukraine», «Educational process in the historical dimension», «Pedagogical personality in historical and pedagogical research», etc.; in the preparation of educational and methodological support and compilation of textbooks, manuals in these disciplines.

The main provisions, results and conclusions can be used in higher education institutions when teaching courses, writing monographs, textbooks, manuals, guidelines, course and qualification works, conducting further research on cultural and educational activities of societies in the region.

Key words: societies, public societies, Yelysavethrad society of literacy and crafts distribution, preschool education, vocational education, art education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Олізько О. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку професійно-технічної освіти Єлисаветградщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. Випуск 9 (Т. 1). С. 51–54.

2. Олізько О. В. М. Федоровський – засновник Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 28. С. 44–47.

3. Олізько О. В. Діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914): історіографічний аналіз проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 73 (Т. 1). С. 38–41.

4. Олізько О. В. Етапи розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 29 (Т. 1). С. 24–27.

5. Олізько О. В. Внесок педагогів-просвітників у становлення та розвиток Єлисаветградського благодійного товариства поширення

грамотності та ремесел. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. Випуск 190. С. 192–196.

Статті в закордонних наукових виданнях:

6. Olizko O. The role of educational societies in the development of education in the Elisavetgrad region in the: second half of XIX century – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2020. Issue 1. pp. 13–20.

7. Olizko O. Prerequisites for the establishment of educational societies in Yelysavetgradshchina in the second half of the XIX – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2021. Issue 2. pp. 27–33.

Тези в матеріалах науково-практичних конференцій:

8. Олізько О. В. Організаційно-педагогічні напрацювання професійної освіти Єлисаветградщини початку ХХ століття. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 11–12 січня, 2019 р.). Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2019. С. 89–91.

9. Олізько О. В. Розвиток професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 01–02 березня, 2019 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 29–31.

10. Олізько О. В. Становлення мережі професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 07–08 лютого, 2020 р.). З.: Класичний приватний університет, 2020. Ч. 1. С. 52–55.

11. Олізько О. В. Громадсько-просвітницька діяльність П. З. Рябкова на Єлисаветградщині. *Психологія та педагогіка: сучасні методика та інновації, досвід практичного застосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 жовтня 2020 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2020. С. 108–111.

12. Олізько О. В. Роль Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914) у розвитку професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині краю. *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 04–05 грудня, 2020 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. С. 14–16.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	25
1.2. Передумови становлення громадських товариств на Єлисаветградщині	46
1.3. Діяльність громадських товариств на Єлисаветградщині	69
Висновки до першого розділу	82
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ ГРАМОТНОСТІ ТА РЕМЕСЕЛ	86
2.1. Етапи розвитку та основні напрями діяльності товариства	86
2.2. Громадсько-просвітницька діяльність представників товариства	103
Висновки до другого розділу	120
РОЗДІЛ 3. ПРОВІДНІ КОНЦЕПТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ ГРАМОТНОСТІ ТА РЕМЕСЕЛ	124
3.1. Діяльність товариства в галузі народної дошкільної освіти	124
3.2. Професійно-технічна освіта краю як напрямок діяльності товариства	134
3.3. Культурно-освітня діяльність товариства	152
Висновки до третього розділу	170
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	212

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із сучасних напрямів реформування освіти є створення громадських товариств різних типів і форм власності, які відіграють значну роль у громадському, культурному, науковому житті суспільства.

З огляду на це, актуалізується звернення до досвіду минулого, зокрема періоду другої половини XIX – початку XX століття, адже це період створення та стрімкого розвитку значної кількості громадських об'єднань, організації та товариства, які відігравали значну роль у всіх сферах суспільного життя країни. Громадські товариства створювались з метою розв'язування питань освітнього, педагогічного, культурно-просвітницького характеру і були носіями нової, педагогічної ідеології.

Одним із таких об'єднань було Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності та ремесел (1873–1914), одне із провідних товариств Російської імперії в досліджуваний період, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу. Товариство відіграло значну роль у громадському, соціальному, культурному житті Єлисаветграда: сприяло заснуванню навчальних закладів; організовувало недільні читання літератури прогресивного спрямування; проводило значну освітню й організаційно-пропагандистську роботу серед населення та учнів навчальних закладів; влаштувало театральні вистави, концерти, художні виставки тощо. Зусиллями товариства у місті було відкрито притулок для малолітніх бездомних дітей, перші дитячі садки, безкоштовну народну бібліотеку-читальню та громадську бібліотеку.

У сучасному контексті різні аспекти просвітницько-педагогічної діяльності громадських товариств висвітлювалися у науковому доробку Л. Березівської [9–10], Г. Бобрицької [12], О. Борейка [14], Н. Кушлакової [122], Н. Побірченко [192–194], О. Яциної [274] та ін. Автори наукових розвідок прослідкували історію розвитку просвітницького руху на

території сучасної України, обґрунтували причини поширення різних типів товариств, розкрили основні напрями культурно-освітньої діяльності громадських товариств в окремих регіонах України у другій половині XIX – на початку XX століття.

У розрізі досліджуваної теми важливими є сучасні праці науковців і краєзнавців Кіровоградщини, які присвячені різним аспектам громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел О. Акімкіна [2–3], І. Босої [16–17], В. Боська [18–27], Л. Даценко [52], Л. Іванової [77], Н. Калініченко [85–86], В. Крижанівського [116], О. Лютої [128], Т. Печериці [188–189], О. Трибуцької [241–244], О. Філоненко [249–251] та ін., у яких автори відзначають місце та роль товариства у розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.

Однак історія громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел представлена невеликою кількістю наукових розвідок, у переважній більшості з них фрагментарно представлено окремі аспекти досліджуваної проблеми. Основні напрями культурно-освітньої діяльності товариства ще належно не висвітлено в історіографії.

Актуальність обраної теми посилюється наявністю суперечностей: між потребою в цілісному баченні розвитку громадських товариств України як системи та її фрагментарним і аспектним дослідженням; між накопиченими досвідом громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел та недостатнім рівнем їх наукового осмислення, узагальнення та систематизації з метою творчого використання сучасними педагогами; між потребою використання практичного досвіду й історико-педагогічної спадщини громадських діячів і педагогів, зокрема представників Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, та відсутністю систематизованих наукових знань про їхню діяльність та творчий здобуток.

Комплексне дослідження педагогічної та культурно-освітньої діяльності товариства поширення грамотності та ремесел на Єлисаветградщині уможливить осмислити історико-педагогічний процес в Україні як цілісне й багатогранне явище, допоможе простежити наступність освітніх і просвітницьких ідей минувшини із сучасними науковими та освітніми концепціями та творчо використовувати здобутки вітчизняної педагогічної думки в сучасній педагогічній теорії й практиці.

Отже, актуальність проблеми та її недостатня розробленість у педагогічній науці зумовили вибір теми дослідження – **«Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Соціально-професійне становлення особистості» (реєстраційний № 0116U003481). Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 2 від 24 вересня 2018 р.).

Мета роботи полягає у здійсненні цілісного історико-педагогічного дослідження громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914).

Відповідно до теми і мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Окреслити історіографію проблеми та джерельну базу дослідження.
2. Виявити передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття.
3. Схарактеризувати етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

4. Розкрити основні педагогічні погляди та ідеї членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

5. Узагальнити досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти в системі роботи товариства в означений історичний період.

Об'єкт дослідження – діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914).

Предмет дослідження – напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних методів: загальнонаукові – *аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, систематизація, ретроспекція, порівняння* – застосовувались для аналітичного опрацювання джерел дослідження; зосередження уваги на подіях і явищах минулого, які мали вплив на розвиток вітчизняної освіти та дали змогу виявити провідні чинники та шляхи розвитку Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; формування висновків та узагальнень; історико-педагогічні: *історико-структурний метод* забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних аспектів розвитку просвітницького руху, особливостей громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; *історико-логічний метод* дав змогу визначити суспільно-політичні та соціальні особливості суспільного розвитку та їх вплив на становлення просвітницьких товариств у досліджуваний період; *конструктивно-генетичний метод* надав можливість визначити соціально-історичні та культурно-педагогічні передумови виникнення Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел на території краю; *персоналістично-бібліографічний метод* дав змогу провести

аналіз архівних документів, біографій, літератури, присвяченої членам Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., який відзначився кардинальними перетвореннями в усіх сферах життя суспільства Російської імперії. На території Російської імперії у цей період створюється значна кількість різноманітних громадських об'єднань для розв'язування економічних, медичних, культурних, наукових, педагогічних та інших питань. *Нижня хронологічна межа* дослідження – 1873 р. – дата створення Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. *Верхня хронологічна межа* – 1914 р. – зумовлюється припиненням діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Територіальні межі дослідження збігаються з територією м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії періоду другої половини XIX – початку XX ст.

Джерельну базу дослідження становлять:

– архівні матеріали. У роботі використано документи фонду рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (ф. №. 16520), фондів Державного архіву Кіровоградської області (ф. №№. 56, 58, 60, 61, 304, 358) та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. №№. 12, 442, 1316, 2045);

– офіційні джерела (статистичні матеріали, довідники, збірники документів тощо);

– інтерпретаційні джерела (праці науковців, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї, матеріали наукових досліджень (монографії, дисертації, автореферати) та довідково-бібліографічна література);

– матеріали періодичних видань: *центральних* – «Педагогический вестник» (1881), «Журнал Министерства Народного Просвещения» (1860; 1871; 1907), «Киевская старина» (1899), «Вестник воспитания» (1905), «Новая Волна» (1906), «Ежегодник внешкольного образования» (1907; 1910),

«Ежегодник народной школы» (1908), «За сто літ» (1927), «Педагогіка і психологія» (1996), «Шлях освіти» (2005), «Історико-педагогічний альманах» (2015–2016) та ін.; *регіональних* – «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления» (1898–1899), «Вестник Елисаветградского земства» (1918), «Сборник Херсонского земства» (1883; 1888), «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства» (1902), «Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году» (1906), «Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1907 году» (1908), «Краєзнавчий вісник Кіровоградщини» (2007–2011), газети «Голос Юга» (1905; 1913; 1918), «Вечірня газета» (2005), «Молодіжне перехрестя» (2008), «Народне слово» (1991; 2004), історико-краєзнавчий додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет» (1992–1993) та ін.); *наукових збірників* Кіровоградського (нині Центральноукраїнського) державного педагогічного університету ім. В. Винниченка та наукових видань інших педагогічних навчальних закладів України;

Для пошуку джерел опрацьовано матеріали фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-технічної бібліотеки, Національної Парламентської бібліотеки України, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Кіровоградської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського, бібліотеки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Джерельна база дослідження є достатньою для виявлення основних напрямів громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття та уможливило всебічне об'єктивне одержання наукової інформації та її узагальнення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– на основі аналізу джерел і сучасного осмислення проблеми цілісно схарактеризовано громадсько-просвітницьку діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел;

– *виявлено* передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття: політичні, економічні, соціокультурні, освітні; *виокремлено* етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел: 1873–1877 рр. (товариство обмежувалося виключно опікою Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища); 1878–1882 рр. – етап занепаду та бездіяльності товариства (рада товариства не скликалася навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно); 1894–1899 рр. – найбільш плідний період діяльності товариства (віднайдено нові джерела поповнення каси товариства, до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища введено навчальні дисципліни креслення і малювання, змінено умови вступу до підготовчого класу, покращено і поповнено склад учнівської та вчительської бібліотек училища, відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку-читальню, започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів, введено в практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді тощо); 1902–1914 рр. – вдруге змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел продовжило освітньо-культурницьку діяльність (утримання ремісничо-грамотного училища, заснування дитячих садків, пропагування художнього мистецтва, влаштування художніх виставок, театральних вистав, концертів тощо); *досліджено* внесок членів товариства в розвиток освітніх процесів краю; *узагальнено* досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти в системі роботи товариства в означений історичний період;

– *уточнено* поняття «громадські товариства», інформацію про діяльність громадських товариств в Російській імперії; особливості розвитку освіти Єлисаветградщині означеного періоду;

– *подальшого розвитку* набули історіографія проблеми; узагальнення досвіду педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел в конкретний історичний період.

До наукового обігу *введено* нові архівні матеріали дослідження краєзнавчого спрямування, що стосуються діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні» та ін.; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін.

Основні положення, результати й висновки можуть бути використані у закладах вищої освіти під час викладання курсів, написання монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, курсових і кваліфікаційних робіт, проведення подальших наукових досліджень щодо культурно-освітньої діяльності товариств регіону.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2019), «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2019); «Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології» (Запоріжжя, 2020); «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного

застосування» (Львів, 2020), «Наукова дискусія: питання педагогіки та психології» (Київ, 2020).

Результати дослідження обговорювалися й позитивно оцінені на щорічних звітних наукових і науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, 2017–2020). Матеріали дослідження представлено й обговорено на засіданнях та теоретико-методологічних семінарах кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Криворізького державного педагогічного університету (довідка № 09/1–503/3 від 08 грудня 2020 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 342-н від 09 грудня 2020 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01–28/1836 від 10 грудня 2020 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 12 наукових працях (12 публікацій – одноосібних), серед яких: 5 статей – у наукових фахових виданнях України, 2 статті – у зарубіжних наукових виданнях, 5 тез – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (327 найменувань), 11 додатків. Повний обсяг дисертації становить 243 сторінки, із них 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Метою підрозділу дисертації є аналіз праць та характеристика джерельної бази дослідження основних напрямів громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

На думку Е. Дніпрова, педагогічна історіографія є науковою дисципліною та відображає «...і спеціальну історико-педагогічну дисципліну, і всю сукупність робіт, що розглядають проблематику історії просвітництва, освіти, школи і педагогічної думки» [53, с. 5].

Узяті в комплексі історико-педагогічні джерела утворюють джерельну базу педагогічної історіографії, на яку спирається педагогіко-історіографічне пізнання та яка дозволяє дослідити громадсько-просвітницьку діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел у теорії наукового знання в окреслених хронологічних межах. Джерельну базу дослідження склали документальні джерела (опубліковані – нормативні документи, рішення, постанови тощо; неопубліковані – архівні матеріали); офіційні джерела (статистичні матеріали, довідники, збірники документів тощо); інтерпретаційні джерела (праці науковців, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї, матеріали наукових досліджень (монографії, дисертації автореферати) та довідково-бібліографічна література); матеріали періодичних видань.

У процесі історіографічного огляду охоплено праці, присвячені різним аспектам громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел – праці дореволюційного періоду

(друга половина XIX – початок XX ст.), праці радянського періоду (1917–1990 рр.), праці сучасного періоду (з 1991 р. – до сьогодні).

Характеристику джерельної бази дослідження здійснено за такими групами джерел, які відображають їх інформативні можливості та враховують особливості нагромадження наукових знань щодо основних напрямів громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамоти та ремесел у різновидових працях в окреслених хронологічних межах.

Вважаємо, що критичне й комплексне опрацювання сукупності багатопланових джерел забезпечили необхідну базу для розв'язання комплексу завдань дисертаційної роботи.

Проаналізовані в дисертації праці крім хронологічного підходу систематизувались за проблемно-тематичним: відповідно до тематики структурних підрозділів дисертації з'ясовано передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття, визначено та схарактеризовано етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел, виявлено основні педагогічні погляди та ідеї членів товариства, узагальнено досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти, бібліотечної справи в системі роботи товариства в означений історичний період.

Застосування хронологічного та проблемно-тематичного підходів до аналізу джерел дозволили нам відтворити цілісну картину становлення та розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Зупинимось більш детально на аналізі кожного з виокремлених нами періодів дослідження наукової проблеми.

Перший період охоплює дореволюційні джерела другої половини XIX – початку XX століття.

Відомості про діяльність товариств містяться і в загальних працях з історії вітчизняної освіти. Цінним джерелом дореволюційного періоду з означеної проблеми є «Энциклопедический словарь» (1893 р.) Ф. Брокгауза та І. Ефрона [65], у якому розміщено статтю, де аналізуються напрямки діяльності громадських товариств, подана їх класифікація.

Перший фундаментальний закон про громадські організації з'явився лише 4 березня 1906 р. «Временные правила об обществах и союзах» [195], де розглядалися організаційні засади діяльності товариств різних типів.

Одним із перших до вивчення просвітницьких товариств звернувся відомий громадський діяч В. Чарнолуський. За його участю в 1905–1913 рр. було видано низку важливих праць, серед яких «Внешкольное образование: сист. свод законов, распоряжений, правил, инструкций, уставов, справочных сведений и пр.» (спільно з Г. Фальборком) (1905 р.) [248], «Ежегодник внешкольного образования» в двох випусках (1907 р.; 1910 р.) [60–61], «Ежегодник народной школы» (1908 р.) [62], «Союзы молодежи и общества самообразования» (1908 р.) [258], «О самообразовании» (1909 р.) [259], «Основные вопросы организации внешкольного образования в России» (1909 р.) [260], «Настольная книга по внешкольному образованию» (1913 р.) [157].

В. Чарнолуський займався виданням систематичних збірок законів, постанов, розпоряджень та рекомендацій з культурно-освітньої роботи. Його праця «Внешкольное образование» стала однією з перших робіт, у якій розглядалися просвітницькі товариства. «Ежегодник внешкольного образования» був адресований практикам позашкільної роботи, в одній книзі вміщувалися тогочасні відомчі положення і розпорядження, зведенні дані, нариси про різні типи освітніх організацій. Видана у 1913 р. «Настольная книга по внешкольному образованию» як і попередні видання вміщувала збірки законодавчих актів, згруповані за тематичними розділами. У перших трьох зазначених довідниках В. Чарнолуський і Г. Фальборк публікують списки товариств, які здійснюють освітню та педагогічну роботу по всіх

губерніях, при цьому автори вказують, що не завжди є можливим встановити, функціонує товариство реально або існує лише «на папері».

Окрім того, у роботах [258; 259] В. Чарнолуський розглядає форми існування просвітницьких організацій, законодавчі зміни щодо оптимізації діяльності спілок і товариств [258, с. 4], як ці організації сприяють просвіті населення [259, с. 58].

Науковий пошук засвідчує, що інтерес до діяльності просвітницьких товариств на даному етапі існував та був пов'язаний з бажанням дослідників показати законодавчі зміни в хронологічному та змістовому плані, урядову політику щодо діяльності товариств.

Зазначимо, що перші праці, котрі репрезентують процес становлення й розвитку освіти на Єлисаветградщині з'явилися вже наприкінці ХІХ століття. Зокрема, О. Пашутін у роботі «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897 р.) [183] висвітлив окремі аспекти діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел у галузі розвитку освіти й культури краю, а також історії становлення навчальних закладів тощо.

Значуща науково історична інформація міститься у праці громадського діяча дореволюційного періоду П. Рябкова «Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг.» (1898 р.) [216], де розглянуто різні етапи існування товариства в звітній період, внесок окремих особистостей в активізацію його діяльності. Ця робота містить багатий фактологічний матеріал, статистичні дані про якісний і кількісний склад товариства, про склад розпорядчого комітету товариства, що є цінним для нашого дослідження. Крім того, П. Рябков розглянув умови створення та розвитку товариства та його зв'язки з іншими просвітницькими товариствами та окремими вченими.

Важлива інформація про стан освіти в краї, діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел отримана у процесі аналізу статистичних збірників, щорічних звітів

народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, попечителів Одеського навчального округу [175–178 та ін.]. У цих щорічних виданнях подаються статистичні показники й короткий огляд діяльності освітніх закладів Єлисаветградщини: відомості про типи навчальних закладів, кадровий склад, кількість учнів у цих закладах, вартість навчання, джерела фінансування; вказується на роль товариства у заснуванні освітніх інституцій, поширенні освіти в краї тощо.

Деякі відомості про просвітницьку, культурницьку й добродійну діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел можна знайти у місцевих *періодичних виданнях* того часу, зокрема в газетах «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» [33–34], «Єлисаветградский вестник» [35] та «Голос Юга» [182]. Періодичні видання тих років відобразили живі картини повсякденної діяльності товариства, на їх сторінках точилися дискусії про значення товариства в культурному та суспільно-політичному житті регіону, обговорювалися причини, які перешкоджали його стабільному функціонуванню, подавалася інформація про просвітницьку діяльність товариства та окремих його членів в інформативному контексті. Авторами публікацій найчастіше були громадські діячі, викладачі навчальних закладів краю.

Важливим джерелом інформації є неопубліковані документальні джерела – *архівні матеріали*. Оскільки темою дослідження є становлення та розвиток просвітницького Товариства поширення грамотності та ремесел на Єлисаветградщині наприкінці XIX – на початку XX ст., то цілком закономірно, що архівні матеріали стали основним джерелом написання дисертації. Матеріали архівів України є одним із найважливіших джерел для істориків-педагогів. Цінність джерел цієї групи полягає в тому, що вони висвітлюють події і містять статистичні дані та відіграють пріоритетну роль у висвітленні об'єктивного стану становлення та розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамоти та ремесел в досліджуваній період. Переважна більшість документів щодо діяльності

Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області (ф. №№. 56, 58, 60, 61, 304, 358). Багато архівних матеріалів вперше введено до наукового обігу. Особливу цінність становив фонд 56, опис 1 (Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії). У цьому фонді зберігаються документи про клопотання, відкриття та реєстрацію громадського товариства, його статут, журнали реєстрації вихідних та вхідних документів, огляд та звіти діяльності товариства в різні періоди, листи ревізій товариства, протоколи засідань загальних зборів і ради товариства, переписки окремих його членів із Єлисаветградською повітовою управою, попечителем Одеського навчального округу та ін. [278–303].

Особливу цінність становив фонд 304, опис 1 (Рябков П. З. – єлисаветградський міський землемір, історик, археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу) [315–318], у якому зібрані матеріали про різнопланову діяльність товариства та активних його членів. Це, насамперед, огляд діяльності Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел за певний період, статут народного дитячого саду Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, статут Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яке знаходилось під опікою товариства.

У фонді 61, опис 1 (Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії) [311–314] розміщено матеріали, котрі репрезентують діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел – поширення професійно-технічної освіти, а саме: статут училища, документи про допомогу найбіднішим учням, влаштування при училищі професійних класів, матеріали, які висвітлюють стан освітнього процесу в училищі, статистичні звіти училищних комісій, прибутково-видаткові книги та ін.

Опрацювання фондів Державного архіву Кіровоградської області дозволило виявити значну кількість неопублікованих джерел, що сприяло розширенню уявлення про громадсько-педагогічну діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел у галузі освіти на теренах краю в дореволюційний період.

Також у роботі використовувалися й інші архівні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (ф. №№. 12, 442, 1316, 2045), які висвітлюють загальну інформацію щодо стану справ у регіоні у дореволюційний період. Ці матеріали достатньо репрезентують динаміку соціально-економічного і культурного життя краю.

Зауважимо, що названі архіви містять достатню кількість документів для вивчення процесу становлення та розвитку діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Істотною частиною джерельної бази дисертаційного дослідження є матеріали, які друкувалися безпосередньо Єлисаветградським товариством поширення грамотності та ремесел (статути, щорічні звіти, протоколи засідань загальних зборів і правлінь, списки дійсних членів товариства, офіційне листування, матеріали діяльності комісій і секцій).

Так, зокрема, важливим для товариства документом був його статут. Складений засновниками та затверджений державною владою статут був своєрідною угодою, укладеною між державою і засновниками просвітницького товариства. У статуті, з одного боку, фіксувалися межі санкціонованої державою соціальної діяльності, допущені владою форми і прояви громадської ініціативи в сфері освіти та просвіти. З іншого боку, в статуті відбивалися світоглядні переконання засновників товариства, своєрідна філософія їх освітніх прагнень.

Аналіз основних положень статутів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел дозволяє певною мірою розкрити проблему взаємовідносин держави і громадськості в освітньо-просвітницькій сфері, виявити завдання, які ставили перед собою члени товариства. Статути

дають також певне уявлення про організаційні засади товариства і порядок членства в ньому.

Достатньо інформативними є щорічні звіти, які склалися правлінням товариства, друкувалися безпосередньо товариством і поширювалися серед почесних і дійсних членів. Примірник звіту прямував владі, яка здійснювала нагляд за діяльністю освітніх організацій. У щорічних звітах Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел характеризувалися організаційний та фінансовий стан товариства, наводився перелік здійснених освітніх і благодійних заходів, зазначалися відомості про чисельність і соціальний склад його членів.

Матеріали щорічних звітів товариства дають уявлення про основні напрями просвітницької роботи товариства, дозволяють оцінити ступінь її інтенсивності, висвітлити організаційну і змістовну сторону культурно-освітніх заходів.

Достовірність інформації, наведена в щорічних звітах товариства, досить висока. Ревізійні комісії, які обиралися на щорічних загальних зборах товариства, вивчали звіти щодо на їхньої відповідності дійсному стану справ у товаристві. За підсумками перевірки складався висновок, який голова ревізійної комісії доповідав на загальних зборах.

Перевірку достовірності щорічних звітів здійснювали також адміністративні і правоохоронні державні органи. Побоюючись політизації просвітницьких товариств, перетворення їх на трибуну для пропаганди партійних програм і джерело фінансування революційних партій, царська адміністрація встановила суворий контроль над їх діяльністю. Ревізію щорічних звітів здійснювали як губернатори, які очолювали адміністративну владу в регіонах, так і чиновники Міністерства народної освіти.

Однак, зауважимо, що, незважаючи на високу ступінь інформативності, щорічні звіти не дають повного уявлення про функціонування товариства. У звітах товариства майже не відображені міжособистісні відносини його членів, конфлікти і непорозуміння, які

позначалися на динаміці розвитку та напрямках роботи Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Важливу частину комплексу джерельних матеріалів складають протоколи засідань товариства, його загальних зборів і правлінь, списки дійсних членів, листування з органами влади, громадськими організаціями та інші документи діловодства товариства. Ці джерела дають можливість простежити тенденції розвитку товариства, зрозуміти механізми прийняття рішень з найважливіших питань його життєдіяльності, охарактеризувати взаємини товариства з центральними і місцевими органами управління. Списки почесних і дійсних членів дають уявлення про чисельний і соціальний склад товариства, що є значущим показником динаміки розвитку даної інституції, ставлення громадськості до його діяльності.

Отже, дореволюційні джерельні матеріали значно збагатили уявлення про стан, потреби й перспективи освіти в регіоні в досліджуваний період, важливість яких полягає у концентрації в них фактичного та статистичного матеріалу, який безпосередньо віддзеркалює громадську-просвітницьку діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Другий період дослідження наукової проблеми охоплює праці дослідників радянського періоду (1917–1990 рр.).

Відомості про розвиток просвітницько-культурних процесів Російської імперії містяться і в загальних працях з історії вітчизняної освіти. Цінним джерелом нашого дослідження з означеної проблеми є збірка праць з позашкільного виховання Є. Мединського «Систематический указатель книг и статей по внешкольному образованию» (1916 р.) [140], у якій невеликий розділ відведено просвітницьким товариствам.

У 1918 р. черговий раз перевидається робота Є. Мединського «Внешкольное образование, его значение, организация и техника» (1918 р.) [134], у якій автор коротко розкриває історичні факти, пов'язані зі створенням просвітницьких товариств у країні.

В іншій своїй праці «Методы внешкольной просветительной работы» (1918 р.) [138] детально розкриває методи та прийоми роботи в аудиторії, бібліотеці, народному домі, школі для дорослих, однак методи роботи в просвітницькому товаристві окремо не виділяє.

У тому ж 1918 р. Є. Мединський видав брошуру «Как организовать и вести сельские просветительные общества и кружки» [139], у якій розглянув основні напрями діяльності просвітницьких товариств, обґрунтував значущість таких громадських об'єднань, схарактеризував статuti товариств та дав рекомендації щодо їх удосконалення.

Грунтовною працею Є. Мединського став тритомник «Энциклопедия внешкольного образования» (1923 р.) [135–137], у якому висвітлювалися як загальні теоретичні питання позашкільної освіти, так і методи, форми культурно-просвітницькою діяльності.

Оскільки перше видання тритомника вийшло в 1923 р., то особливу увагу було приділено політико-освітній діяльності правлячої партії. У цей час приватні просвітницькі товариства вже припинили свою діяльність, тому Є. Мединський лише коротко згадує про існування товариств як про один із фактів, що ілюструє історію культурно-освітньої діяльності країни.

Науковий пошук засвідчує, що в перші роки існування нової держави інтерес до вивчення просвітницьких товариств зберігався. Але з часом всі товариства були ліквідовані або трансформувалися, практична значущість таких робіт зникла. Вектор змістився на революційний рух, вивчалися лише робочі клуби та близькі до них за своєю діяльністю товариства.

Середина ХХ ст., відповідно до умов соціально-політичного розвитку країни, у зв'язку з комуністичною заідеологізованістю у сфері науки, у дослідницьких роботах не забезпечувалася належна об'єктивна оцінка історії реального педагогічного процесу [14, с. 20].

Цінним джерелом радянського періоду є праця О. Степанського «Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков» (за ред. М. Єрошкіна) (1982 р.) [232], у якій аналізуються напрямки діяльності

громадських товариств, подана їх класифікація. Видання дає нам можливість прослідкувати як змінювалося ставлення уряду до громадських організацій.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу праця О. Рябініна-Скляревського «З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток» (1927 р.) [215], де розглянуто меценатську діяльність активного громадського діяча краю Миколи Федоровича Федоровського як одного з засновників Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873 р.), засновника Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища (1867 р.), яке знаходилося під опікою товариства.

Окремої уваги заслуговує також праця Н. Бракер «Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету» (1928 р.) [28], де авторка відзначила неабияку роль діяча у громадському русі на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ століття та висвітлила його участь у створенні Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Дослідниця акцентує увагу, що Товариство поширення грамотності і ремесел об'єднувало людей, які прагнули служити на користь ближнього, безкорисливо віддавали свою працю і кошти на громадську справу. Затверджений статут Товариства створював простір для діяльності без зайвої регламентації, для розвитку ініціативи як колективу, так і окремих його членів. Членами товариства була значна частина місцевої інтелігенції. Активна просвітницька й пропагандистська діяльність членів товариства відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних прошарків населення, сприяла розвитку шкільництва на території регіону [28, с. 48].

Н. Бракер у публікації зауважує, що вагомими досягненнями Товариства також було відкриття в місті безкоштовної народної бібліотеки-читальні, започаткування народного театру, а також введення в практику роботи училища запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій. Із складу Товариства виділяється особлива секція, що цікавиться питаннями

дошкільної освіти та виховання, яку очолює Н. Бракер. За її ініціативи у 1913 році засновується безкоштовний народний дитячий садок для дітей від 4 до 6 років, а інша секція (під керівництвом Г. Єфимовської) під назвою «Зелене Царство», проводила роботу по збереженню природи, влаштовувала екскурсії.

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел об'єднало людей, які прагнули служити на користь ближнього, безкорисливо віддавали свою працю і кошти на громадську справу. Затверджений статут товариства створював простір для діяльності без зайвої регламентації, для розвитку ініціативи як колективу, так і окремих його членів. Членами товариства була значна частина місцевої інтелігенції. Активна просвітницька й пропагандистська діяльність членів товариства відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних прошарків населення, сприяла розвитку шкільництва на території регіону [28, с. 48].

У 70-х рр. ХХ ст. вийшов один із двадцяти шести томів «Історії міст і сіл Української РСР» (1972 р.) [81] про Кіровоградську область, присвячений загальному історико-педагогічному аналізу й розвитку освіти на теренах краю. У роботі проаналізовано, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні передумови розвитку освіти, частково аналізується просвітницька діяльність культурно-освітніх діячів краю.

Отже, специфікою радянської історіографії освіти була спрямованість досліджень на реалізацію певного політичного й ідеологічного замовлення. Дореволюційний досвід роботи школи та освіти, особливо ХІХ ст., оцінювався лише в негативному напрямі. Поза увагою вчених залишилося педагогічно-просвітницька діяльність інтелігенції та меценатів. Питання громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення в краї не було об'єктом системного й цілісного педагогічного дослідження, у працях радянського періоду досить стисло, фрагментарно висвітлено лише окремі її аспекти.

Третій період охоплює праці сучасних дослідників, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. до теперішнього часу.

На сучасному етапі значно зріс інтерес науковців до історичного минулого загалом та до особливостей розвитку окремих просвітницьких товариств Єлисаветградщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зокрема. Науковці прагнуть більш об'єктивно оцінити внесок Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел у розвиток освітніх процесів на території краю, що пов'язано з відкритістю архівів і доступністю нових джерел.

Очевидно, що сучасний рівень розвитку методології історичної та педагогічної наук дозволив сучасним дослідникам більш повно і якісно представити досвід діяльності товариства, накопичений протягом певного історичного періоду.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися дослідження, присвячені проблемі вивчення історії просвітництва громадських товариств окремих регіонів України.

Актуальним для нашого дослідження є розгляд розвитку культурно-освітньої діяльності товариств власне в Україні загалом та її окремих регіонів зокрема у дисертаціях пострадянського періоду. У розрізі досліджуваної теми важливими є дисертаційні роботи Л. Березівської [9–10], Г. Бобрицької [12], О. Борейка [14], Н. Побірченко [192–194], О. Яциної [274] та ін. Автори наукових розвідок здійснили спробу прослідкувати історії розвитку українських громад, наукових, просвітницьких товариств на українських землях Російської імперії, окреслили мережу товариств та вказали причини поширення різних типів товариств, розкрили особливості розвитку окремих освітніх товариств у регіонах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., визначила роль окремих членів товариств у їх успішному функціонуванні.

Грунтовний аналіз історії розвитку українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. здійснено у докторській дисертації

Н. Побірченко «Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття» (2001 р.) [194]. У дослідженні науково визначено й обґрунтовано джерела, засади, час заснування Громад, запропонована періодизація становлення й розвитку їхньої діяльності, зібрано і систематизовано персональний склад членів Київської, Одеської, Полтавської, Чернігівської, Харківської та Петербурзької громад.

У кандидатській дисертації Л. Березівської «Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1998 р.) [10] висвітлюється освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств другої половини XIX – початку XX ст. Розкривається робота просвітницьких об'єднань за українську національну школу, русифікацією освіти в Україні, поліпшення матеріального, культурно-освітнього становища вчителя, напрями та форми організації позашкільного життя дітей.

У кандидатській дисертації О. Борейко «Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)» (2004 р.) [14] цілісно висвітлено історичний шлях становлення і розвитку громадських товариств Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.; окреслено етапи становлення, часткової стагнації та розвитку громадських товариств Волині; здійснено класифікацію волинських товариств за основними функціями й напрями організації, просвітницької і культурницької діяльності. Обґрунтовано й визначено основні напрями, зміст, форми й методи освітньо-виховної роботи в закладах для дітей та дорослих; охарактеризовано роль громадських товариств, церковних братств, приватних осіб у підвищенні культурно-освітнього рівня волинського населення; узагальнено педагогічні й методичні засади діяльності громадських товариств Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. [14, с. 11].

У кандидатській дисертації О. Яциної «Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920–1939 рр.)»

(2009 р.) [274] виокремлено ідейні та організаційні засади діяльності товариства «Просвіта» як інституції національної освіти й виховання української молоді на Закарпатті міжвоєнного періоду та обґрунтовано основні теоретичні положення педагогічної та науково-освітньої діяльності активних діячів товариства «Просвіта» на Закарпатті досліджуваного періоду і досліджено їхній внесок у розвиток української педагогіки. Діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті за міжвоєнної доби розглядається в постійному зв'язку з розвитком педагогічної теорії та практики шкільництва за умови, що найбільш активними діячами просвітницького руху були передовсім учителі, які впроваджували форми і методи освіти та виховання української молоді в практику шкільництва та позашкільної освіти [274, с. 7].

У кандидатській дисертації Г. Бобрицької «Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність Харківського математичного товариства кінця XIX – початку XX ст.» (2014 р.) [12] визначено і узагальнено форми громадсько-просвітницької діяльності Харківського математичного товариства кінця XIX – початку XX ст., напрями якої визначались науковою, видавничою, організаційною та педагогічною діяльністю товариства; схарактеризовано методи і форми педагогічної діяльності членів Харківського математичного товариства в досліджуваний період (лекційні і практичні заняття, семінари, колоквиуми, консультації, організація самостійної навчальної діяльності та науково-дослідної роботи студентів); визначено перспективи творчого використання педагогічних ідей та досвіду громадсько-просвітницької діяльності членів Харківського математичного товариства кінця XIX – початку XX ст. у сучасних умовах [12, с. 11].

У працях Н. Калениченко, Ж. Ільченко «Освітня діяльність харківського товариства грамотності (1869–1920)» (1996 р.) [87] та А. Відченко, Т. Кравченко «Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920)» (1997 р.) [32] визначається структура товариства, основні напрями діяльності, сприяння розвитку шкільної освіти та ін.

Отже, вагому цінність для розуміння історії просвітництва громадських товариств окремих регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст. мають дисертаційні та монографічні дослідження, які стали важливим інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань щодо діяльності громадсько-просвітницьких товариств на українських землях Російської імперії.

Даний період характеризується появою досліджень різних аспектів діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел та творчої спадщини діячів товариства, зокрема педагогічної, просвітницької, видавничої діяльності. У цьому контексті заслуговують уваги наукові розвідки щодо загального розвитку освіти на Єлисаветградщині. Так, у розрізі нашого дослідження особливу пізнавальну цінність мають окремі дисертаційні та монографічні дослідження, у яких розглянуто означену проблему крізь призму інших освітніх процесів краю.

Зупинимось більш детально на окремих працях, які стали основними для нашого дослідження в історіографічному контексті.

У докторській дисертації Н. Калініченко «Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина XX століття)» (2008 р.) [86] висвітлено досвід діяльності окремих навчальних закладів Єлисаветградського повіту другої половини XIX – початку XX ст., зокрема Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, організацію освітнього процесу в ньому. Проаналізовано практичний досвід громадського діяча М. Федоровського у становленні та розвитку навчального закладу.

Загальну характеристику діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел на теренах краю подано у монографії [251] та докторській дисертації О. Філоненко «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття)» (2018 р.) [250]. Дослідниця доводить, що серед найбільших досягнень елисаветградської добродієвості в другій половині

XIX – на початку XX ст. щодо забезпечення різних верств населення як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу: сприяло заснуванню навчальних закладів, організовувало недільні читання літератури прогресивного спрямування, проводило значну освітню й організаційно-пропагандистську роботу серед населення та учнів навчальних закладів, влаштувало театральні вистави, концерти, художні виставки. Зусиллями товариства у місті було відкрито притулок для малолітніх бездомних дітей, перші дитячі садки, безплатну народну бібліотеку-читальню та громадську бібліотеку.

Під опікою товариства поширення грамотності та ремесел перебувало і Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище (1867 р.), яке за своїм типом, програмами, майстерністю викладання було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії та порівняно з іншими початковими училищами було набагато кращим у навчальному та інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових повітових шкіл [251, с. 89].

У наукових розвідках також аналізується просвітницька діяльність культурно-освітніх діячів, активних членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел Н. Бракер, П. Рябкова, М. Федоровського, В. Харцієва та ін.

У кандидатській дисертації В. Крижанівського «Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.)» (2012 р.) [116], автор, на основі архівних документів, встановив основні причини, що спричинили зародження та розвиток міського самоврядування в Єлисаветграді. В. Крижанівський аналізує участь Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у розвитку самоврядування на теренах краю.

У кандидатській дисертації Ж. Колоскової «Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець XIX – перша чверть XX ст.)» (2014 р.) [100] окреслено основні напрями діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел: видавничий, просвітницький, благодійний культурний та акцентовано на ролі М. Федоровського в розвитку музичної освіти в краї [100, с. 42].

У кандидатській дисертації О. Притюпи «Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» (2013 р.) [203] проведено системний аналіз становлення та розвитку завдань, змісту, форм і методів організації природничої освіти в школах регіону, результатом якого стало розкриття основних тенденцій та суперечностей ретроспективного змісту цього явища, а також реалізації краєзнавчих засобів впливу на формування особистості учнів початкових та середніх шкіл Єлисаветградщини. У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу те, що у роботі значну увагу приділено загальному історико-педагогічному аналізу розвитку освіти на території краю в досліджуваний період, зокрема, проаналізовано, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні передумови розвитку освіти, формування мережі навчальних закладів у регіоні дослідження, зокрема організацію та науково-методичне забезпечення освітнього процесу в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, акцентується на ролі Товариства поширення грамоти та ремесел в оптимізації діяльності закладу.

У кандидатській дисертації О. Акімкіна «Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» (2020 р.) [2] здійснено історико-педагогічний аналіз процесу становлення та розвитку приватної освіти на Єлисаветградщині в конкретний історичний період. Визначено місце єлисаветградських добротинних організацій: Земства Єлисаветградського повіту, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел, Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти в розвитку приватної професійно-технічної та

комерційної освіти на території краю, роль приватної ініціативи громадських діячів Єлисаветградщини в галузі освіти.

У дисертації Т. Печериці «Українознавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926)» (2003 р.) [189] та у праці «Визначний українознавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження» (2003 р.) [188] здійснено історико-педагогічний аналіз наукової та просвітницької діяльності Павла Захаровича Рябкова на Єлисаветградщині. Проаналізовано практичний досвід громадського діяча у Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, внесок ученого у становленні основ дошкільного виховання, бібліотечної справи на теренах краю.

Окремі аспекти діяльності П. Рябкова як суспільно-політичного та громадського діяча на Єлисаветградщині окреслені у статтях Л. Даценко [52], О. Олізько [166], О. Трибуцької [241], О. Філоненко [249] та ін.

Історіографічний аналіз засвідчив, що до нинішнього часу в публікаціях висвітлюється переважно наукова діяльність П. Рябкова, недостатньо представлені педагогічні погляди П. Рябкова та вплив товариства на їх формування, не схарактеризовано напрями громадсько-просвітницької діяльності вченого на Єлисаветградщині. Саме тому постає необхідність аналізу громадсько-просвітницької діяльності П. Рябкова в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, визначенні його внеску в розвиток культурно-освітніх процесів на Єлисаветградщині.

Отже, у контексті дослідження важливими є наукові дослідження сучасних учених, у яких висвітлено участь Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у поширенні освіти серед різних верств населення та створенні навчальних закладів на Єлисаветградщині. Короткий аналіз зазначених вище наукових робіт свідчить про те, що в більшості з них виділено лише окремі аспекти розвитку освіти в краї, зокрема громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел у цьому напрямку.

Слід зазначити, що особливу увагу сучасних учених привертає просвітницько-педагогічна діяльність Миколи Федоровича Федоровського в Єлисаветградському благодійному товаристві поширення грамотності та ремесел та в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі.

Так, діяльність М. Федоровського як засновника Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел розглянуто у працях О. Лютої «М. Ф. Федоровський (1838–1918): Невтомний трудівник на народній ниві» (1999 р.) [128], Н. Калініченко «Просвітницька діяльність М. Ф. Федоровського» (2016 р.) [85] та ін., у яких висвітлено творчий доробок М. Федоровського у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей на основі діяльності в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел та Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі. Встановлено, що подвижницька місія М. Федоровського відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних верств населення, сприяла розвитку освітніх процесів на території регіону.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслені у статейних публікаціях О. Акімкіна [3], І. Босої [16–28], В. Боська [19], О. Броярковського [29], О. Житкова та В. Молдаванського [70], О. Трибуцької [241–244], Л. Філоретової [252] та ін., присвячених розвитку благодійності на теренах краю.

Заслуговує на увагу додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет» (1992–1993 рр.), що виходив за редакцією краєзнавця О. Чуднова. Поряд із іншими питаннями розвитку освіти регіону на сторінках цього видання висвітлювали питання культурно-освітньої діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел та просвітницьку діяльність окремих його членів.

Наукові розвідки сучасних дослідників засвідчують, що історія діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел була визначною сторінкою історії краю дореволюційного періоду.

У ході наукового пошуку встановлено, що вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел досліджуваного періоду мають дисертаційні та монографічні дослідження, які стали основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань щодо історії діяльності товариства в означений період.

З'ясовано, що важливим джерелом інформації є архівні матеріали. Ґрунтовне вивчення архівів, тогочасних періодичних видань, публікацій сприяло об'єктивному аналізу означеної проблеми. Ці матеріали достатньо репрезентують динаміку соціально-економічного і культурно-освітнього життя краю тощо. Використання значної кількості архівних джерел допомогло відтворити більш повну картину проблеми становлення і розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності й ремесел.

Встановлено, що сучасна українська історіографія нараховує незначну кількість праць, що віддзеркалюють тенденції та суперечності процесу становлення Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел. Водночас історіографія діяльності товариства поповнюється новими дослідженнями, що підтверджує зростання інтересу науковців до пошуку у цьому напрямі.

Історіографічний огляд досліджуваної проблеми дозволив встановити, що на даний час немає таких наукових досліджень, де було б системно і повною мірою проаналізовано громадсько-просвітницьку діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності й ремесел досліджуваного періоду, не достатньо вивченими залишились питання ролі окремих особистостей в ньому. Дослідження минулого вітчизняної освіти надає можливість глибше вивчити наявний історичний досвід діяльності просвітницьких товариств, передбачити основні тенденції її розвитку у майбутньому, вивчення процесу такого розвитку в даний період

збагатить сучасну науку знаннями про механізми модернізації сучасних освітніх товариств, вплив регіональних чинників на її ефективність. Об'єктивне вивчення культурно-освітніх процесів пов'язаних з діяльністю громадських товариств Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності й ремесел, буде сприяти неупередженому погляду в минуле.

1.2. Передумови становлення громадських товариств на Єлисаветградщині

Передумови заснування просвітницьких товариств на Єлисаветградщині не можливо розглядати відокремлено від загального процесу розвитку просвітницького руху в Російській імперії.

Ідея залучення громадськості до філантропії визріла як у державних структурах, так у самому суспільстві. Перші кроки були затверджені Законом по місцевому управлінню в 1775 р. «Учреждениями о губерніях», коли започатковувалися дворянські опіки і міські сирітські суди.

У контексті розкриття проблеми розвитку просвітницького руху на українських землях Російської імперії виняткової актуалізації потребує власне період початку ХІХ ст., адже на цей час припадає зростаючий інтерес громади до освіти. У 1796 р. утворене «Ведомство учреждений Императрицы Марии», перетворене у 1828 р. у ІV відділення Імператорської Величності Канцелярію. У 1802 р. з'явилося «Императорское Человеколюбивое общество» за ініціативи Єлисавети Олексіївни – дружини російського імператора Олександра І. Поступово громадська ініціатива охопила всю територію Російської імперії. Дружини чиновників, офіцерів у відставці, купці та інші верстви міського населення засновують добродійні об'єднання. Кількісне зростання товариств значно ускладнювалося тим, що за дозволом на їх відкриття необхідно було звертатися до самого царя [233, с. 3].

Просвітницькі товариства створюються у Києві, Одесі, Чернігові та інших містах. Дослідники О. Пилипчук, О. Коновець, Л. Яресько відзначають, що цей період характеризують процеси національного відродження й становлення української кооперації у Наддніпрянщині, містами і селами якої швидко поширювалися «Просвіти» та інші товариства – «Український учитель», «Український агроном» тощо [191, с. 44].

На думку В. Статєєвої, початок просвітницького руху на Україні пов'язаний із заснуванням у 1816 р. українського просвітницького товариства в Перемишлі. Товариство складалося з греко-католицьких священників на чолі з І. Могильницьким, мало статут, в якому зазначалося, що задля поліпшення становища селянства йому необхідно дати освіту. Тобто метою його діяльності була просвіта народу. В. Статєєва вважає, що товариство мало цілком український характер, оскільки прагнуло застосувати у своїх виданнях не церковнослов'янську, а народну руську (українську) мову [230, с. 21–30].

Згідно з дослідженням О. Коваленко, початок виникнення перших громадських об'єднань припав на 20–30-ті рр. XIX ст. («Любов до істини» (1818 р.), «Ложа об'єднання слов'ян» (1818 р.), «Малоросійське таємне товариство» (1819 р.) та ін.). Зазвичай об'єднання були переважно політичного спрямування, до складу яких входили представники інтелігенції: І. Котляревський, В. Лукашевич та ін. [98, с. 8].

Нову сторінку в історії українського просвітництва було розпочато завдяки діяльності у 30–40-х рр. XIX ст. «Руської трійці» у Львові та Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.) у Києві [274, с. 29].

Кирило-Мефодіївське товариство об'єднало видатних представників українського народу: В. Білозерського, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, О. Марковича, Т. Шевченка та ін. На думку Н. Побірченко, ідеї товариства наклали відбиток на світоглядні переконання української інтелігенції середини XIX ст. З цього часу на території Наддніпрянської України, до складу якої входили Правобережжя, Лівобережжя,

Слобожанщина й Південна Україна, виникали нелегальні гуртки, об'єднання, товариства, головним завданням яких було поширення освіти серед народу, пробудження його національної самосвідомості. Ці товариства незабаром стали називатися Громадами. Українські Громади взяли від кирило-мефодіївців ідеї народолюбства, українофільства й означили свою діяльність як науково-просвітницьку, культурологічну [194, с. 13]. Від початку заснування перших Громад – 1861 р. до 1907 р., коли вони трансформувались у товариства «Просвіти», громадівці ставили за мету формування національної свідомості та самосвідомості українського народу через просвітництво, поширення знань, освіту, навчання грамоти широких народних мас. Засобами досягнення цієї мети вони вважали організацію недільних шкіл з українською мовою викладання, етнографічні дослідження, поширення українського слова через друковані видання, створення українських підручників для народних шкіл, боротьбу за впровадження української мови в навчальні заклади, за створення національної школи, а в цьому контексті – розвиток змісту, форм і методів навчання дітей та дорослих [194, с. 10].

Узагальнюючи досвід просвітницької діяльності товариств, що діяли в Україні, О. Сухомлинська констатує, що діяльність кожної з «Просвіт» вирізнялася своїми особливостями, зумовленими місцевими обставинами. Та об'єднувала їх загальна мета – «сприяти розвитку української культури, зокрема освіті українського народу його рідною мовою» [144, с. 64].

Завдання просвітян полягало в:

- поширенні початкової освіти;
- поповненні знань тих, хто закінчив початкові навчальні заклади;
- ознайомленні українців з духовними та матеріальними скарбами рідного краю;
- розвитку у них любові та поваги до свого народу;
- формуванні бажання працювати на благо нації [144, с. 64].

У середині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу практично в усіх сферах життя. Суть цієї кризи полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку. Особливо це стало помітно після хвилі буржуазних революцій у Європі (1848–1849 рр.), що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними рисами та виявами кризової ситуації у Російській імперії були [233]:

- занепад поміщицьких маєтків, посилення експлуатації селян;
- панування регресивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, тобто штучне стримування формування ринку вільної робочої сили, розвитку промисловості тощо;
- зростання соціального напруження у суспільстві.

Крім того, у зв'язку з революційними подіями 1848–1849 рр. у Європі, Микола I таємним указом заборонив створення нових добродійних об'єднань. Фактично цей указ проіснував до 1859 р. [233, с. 4].

Кризова ситуація в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства вимагала суттєвого реформування. Останнім переконливим аргументом стала поразка у Кримській війні (1853–1856 рр.), в якій великі матеріальні та людські ресурси не подолали новітніх технологій передових європейських держав – Англії та Франції. Це змусило правлячі кола у внутрішній політиці держави перейти до розроблення та впровадження реформаційного курсу, спрямованого на швидкий розвиток усіх сфер суспільного життя держави. За курсом передбачались наступні реформи: селянська, судова, військова, фінансова та освітня. Реформи мали сприяти розвитку промисловості [12, с. 33–34].

У 1855–1863 рр., з приходом до влади Олександра II, відбулося певне послаблення політики русифікації з боку російського уряду. Зокрема, новий уряд повернув шляхті частину її привілеїв. Попечителем Київського навчального округу в цей час було призначено наукового діяча, професора М. Пирогова, відомого своїми ліберальними поглядами [14, с. 41].

Криза феодально-кріпосницької системи та поступове наростання революційної ситуації в країні в середині XIX ст. стали головною причиною етапу вимушених реформ. Першим кроком проведення реформ стало підписання 19 лютого 1861 р. маніфесту про скасування кріпосного права (селянська реформа). Цей маніфест юридично надавав селянам свободу, однак не давав йому рівності з іншими верствами суспільства. Селяни отримували паспорт лише на рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщиків до того часу, доки не викуплять у власність землі, зберігалися тілесні покарання різками [12, с. 33–34].

Для стабілізації ситуації після скасування кріпосного права необхідні були зміни в інших сферах суспільного життя. Олександр II проводить судову (1864 р.), військову (1862–1874 рр.) та фінансову (з 1862 р.) реформи.

Проведення судової реформи було викликано відміною кріпосного права, після чого селяни ставали особисто вільними. Ця реформа вводила безстановий суд, який складався з корінного суду (із кримінальних справ) та громадського суду (громадські справи). Проте залишався окремий суд для духовенства (консисторія) та для військових (трибунал) і Особливий Верховний Суд для вищих сановників. Це була найбільш послідовна буржуазна реформа, хоча і зберігала деякі пережитки минулого.

Реорганізація армії була викликана поразкою у кримській війні. Військова реформа полягала у введенні загальної військової повинності, скороченні строку служби від 20 до 12, а потім 6–7 років, проведенні реформи військово-навчальних закладів [83, с. 98]. Внаслідок цієї реформи збільшилась мобільність та дієздатність армії.

Фінансова реформа була викликана вимогами впорядкування фінансів після Кримської війни та необхідністю пошуку коштів для проведення селянської реформи і для переходу країни на шлях капіталістичного розвитку. Фінансова реформа полягала у створенні Держбанку (у ньому концентрувались всі фінанси держави), заснуванні акцизних закладів (відміна відкупів територій та податків на сіль, тютюн, вино тощо),

публікуванні всіх доходів і розходів держави. Значення цієї реформи в тому, що вона впорядкувала фінанси держави, але все ж таки залишалась неповною. Це пояснюється тим, що основну частину податків брали із селян, а дворянство звільнили від податків, хоча воно і з'їдало основну частину бюджету [212, с. 56].

Уряд не обмежився судовою, військовою, селянською та фінансовою реформами. Розвиток капіталізму вимагав змін у системі освіти, потребуючи для виробництва кваліфікованих фахівців у різних сферах діяльності.

Певна лібералізація життя в Російській імперії сприяла активізації діяльності демократичної частини суспільства, яка, у свою чергу, виступала за впровадження всезагальної освіти.

Інтелігенція також засуджувала становий характер школи, вболівала за розвиток освіти тощо. Вперше в історії імперії педагогічні проблеми почали широко обговорюватися громадськістю. Більше того, вони стали предметом багатьох громадських ініціатив. Так, на рубежі 50–60 рр. XIX ст. освітнє життя країни збагатилося новим явищем – виникненням громадсько-педагогічного руху, громадських товариств просвітницького характеру [14, с. 42]. Зауважимо, що у 1869 р. право затверджувати статuti товариств передане Міністерству Внутрішніх Справ, а з 1897 р. – губернаторам [233, с. 4].

Крім того, передова інтелігенція добре розуміла, щоб заходи уряду не залишились лише на папері, а глибоко і радикально змінювали хід і напрям народного життя у поступальному, прогресивному, соціально-культурному його розвитку, необхідно було підготувати народні маси до сприйняття великих освітніх реформ. Можливим шляхом для такого розвитку могло бути створення умов доступності початкової освіти для усіх верств населення. Освіта, тим самим, могла стати єдиною рушійною силою для розвитку не лише розумових, а й моральних сил народу [192, с. 12].

У 60 рр. XIX ст. приймається ряд реформ, спрямованих на поліпшення стану освіти та пристосування її до нових умов. Це – «Положення про

початкові народні училища» (1864 р.), Статут гімназій і прогімназій (1864 р.), «Положення про земські установи» (1864 р.) [209, с. 68].

Унаслідок проведення шкільної реформи було запроваджено єдину систему початкової освіти. Початкову освіту давали початкові народні училища, що працювали за єдиним навчальним планом та програмою. Метою цих закладів було навчання учнів Закону Божому, читанню, письму та чотирьом діям арифметики. Навчальний процес на всій території Російської імперії здійснювався російською мовою [82, с. 196].

Завдяки реформам 60-х рр. XIX ст. виховання та навчання стали громадською справою, що відобразилось на внутрішньому устрої шкіл [12, с. 33]. Керівництво народними школами перейшло до повітових та губернських училищних рад, а утримання навчальних закладів стало обов'язком місцевого населення та земства [100, с. 39].

Як писав російський педагог кінця XIX ст. Є. Белявський: «Учитель не був пригнічений великою кількістю правил, циркулярів, розпоряджень. Він мав деяку свободу у виборі й розташуванні навчального матеріалу, в учнів з'явилась можливість виявити свою індивідуальність. Любові до науки, до освіти в цей час було значно більше в учнях, ніж після введення толстовської реформи 1872 року» [66, с. 8].

Наголосимо, що шкільні реформи другої половини 50–60-х рр. XIX ст. стали переломним етапом у подальшому розвитку вітчизняної освіти, найважливішими здобутками якої є: проголошення позастанової освіти, тобто загальної освіти для всіх станів, її здобуття в класичних (з вивченням двох стародавніх та латинською мов) та реальних гімназіях з 7-річним терміном навчання; започаткування нового типу неповної середньої освіти, її здобуття у прогімназії з 4-річним терміном навчання; надання права відкривати гімназії громадським організаціям і приватним особам; проголошення доступності народних шкіл (парафіяльних, церковнопарафіяльних, повітових, недільних) для всіх соціальних верств, їх відкриття громадськими організаціями, приватними особами; схвалення

розвитку жіночої освіти. Позитивними результатами проведеної реформи було: збільшення мережі навчальних закладів у Російській імперії, зокрема на українських землях, особливо приватних, відкриття простору для творчості шкіл, окремих учителів. 8-річна дискусія навколо шкільної реформи перетворилася на потужну хвилю громадсько-педагогічного руху як альтернатива освітній сфері, за оновлення і демократизацію освіти [11, с. 21].

Ці прогресивні реформи діяли недовго. Після замаху на царя студентом Д. Каракозовим (1866 р.) посилюється реакція, яка торкнулася і освіти. У 1869 р. у кожній земській губернії створюються шкільні інспекції, у 1874 р. – виникають посади директорів та інспекторів народних училищ у губерніях. Початкова школа розглядалася як самостійна, завершена селянська школа. У 1884 р. видається Правило про церковнопарафіяльні школи, які були підтримані урядом і матеріально.

На вимогу часу виникають початкові школи підвищеного рівня, які крім загальних занять надавали професійну підготовку. Так, у 1872 р. було затверджено «Положення про міські училища» із 6-річним терміном навчання, а у 1875 р. – інструкція про двокласні народні училища з 5-річним навчанням [209, с. 68].

Однак ці зміни не мали стрімкого характеру, оскільки визначалися передусім соціально-економічними умовами та самодержавною політикою в галузі освіти, а проголошена ідея загальнонародського виховання не змінювала на практиці станового характеру освіти [124, с. 54]. Незважаючи на прийняті освітні реформи, для більшості населення освіта залишалася недоступною. Хоча початкові народні училища переважно були безкоштовними, навчалося в них до 40 % дітей відповідного віку.

Уряд основну увагу приділяв навчальним закладам середнього та вищого типів – гімназіям, ліцеям, університетам. Саме тут вчилися діти дворян. Український вчений, публіцист, педагог М. Драгоманов (1841–1895), проаналізувавши державний бюджет Росії на 1877 р., звернув увагу на той

факт, що на кожную селянську дитину, яка навчається у школі, казна виділяла лише 4 копійки на рік, у той час на кожного учня привілейованих шкіл виділялося більше 1 тисячі карбованців. За переписом населення 1897 р., середній відсоток грамотності в Україні становив 19,8 %, а в деяких губерніях він був значно нижчий: Харківський – 16,8 %, Подільській – 15,5 %. Ще нижчим він був у сільській місцевості, особливо серед жінок. У Полтавській губернії, наприклад, письменних жінок було 4,1 %, Харківській – 4 %.

Найпоширенішим типом навчальних закладів для дітей бідних була сільська церковно-парафіяльна або земська школа. Але і в них діти не могли вчитись рідною мовою. У 1863 р. царський уряд видає циркуляр, який забороняв українську мову в школі, а в 1876 р. видається закон про повну заборону користування українською мовою у школі та громадському житті [209, с. 69].

Починаючи з другої половини XIX ст., при навчальних закладах почали створюватися попечительські ради – «для сприяння успішному, з боку суспільства, розвитку даного навчального закладу» [199]. Так, у нормативних актах «Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения» (1860 р.) [204], «Устав гимназий и прогимназий» (1864 р.) [246], «Положение о женских гимназиях и прогимназиях ведомства Министерства Народного Просвещения» (1870 р.) [196], «Проект устава реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения» (1871 р.) [205], «Положение о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения» (1884 р.) [196] зазначалися аспекти організації та діяльності попечительських рад при загальноосвітніх навчальних закладах. У документах зазначалося, що попечительські ради створюються для сприяння благоустрою навчальних закладів і для зміцнення тісного зв'язку між ними та громадськістю. Кожна попечительська рада діяла під головуванням почесного попечителя, який обирався на три роки тими особами або організацією, за рахунок яких утримувалася освітня установа.

Почесний попечитель гімназії або прогімназії затверджувався на цій посаді попечителем навчального округу, а реального училища – за поданням міністра народної освіти. До складу попечительської ради гімназії входили три постійні члени, директор гімназії, міський голова та чотири виборні члени. У прогімназії був такий самий склад, але замість директора входив інспектор.

Особливістю попечительської ради було те, що виборні члени обиралися на три роки самою попечительською радою і переважно з осіб, від освіченості і авторитету яких очікувалася найбільша користь для навчального закладу. Після трирічного перебування на цій посаді, виборні члени переобиралися. Якщо вони бажали залишитися і цього хотів колектив попечительської ради, то обиралися ще на один термін.

Як голова, так і члени попечительської ради, були зобов'язані піклуватися про посилення довіри в суспільстві до загальноосвітніх навчальних закладів та зближення їх з громадськістю [40, с. 33].

У цей час починає розвиватися громадянське суспільство – створюються різні організації, об'єднання, угруповання, які мали різні мету і завдання, в цілому критикували стан справ, підштовхували уряд до кардинальних змін у різних галузях, і, зокрема в освіті [11, с. 21].

Зазвичай, представники місцевої аристократії й інтелігенції ставали засновниками різноманітних осередків освіти: навчальних закладів, просвітницьких товариств тощо.

У другій половині XIX ст. у багатьох містах України виникають громадські організації української інтелігенції – комітети грамоти, батьківські гуртки. Найбільшою була організація під назвою «Громада», при якій діяли комісії і відділення сприяння розвитку народної освіти. Члени Громад займалися дослідженням розвитку політичних й економічних проблем, брали участь у роботі органів місцевого самоврядування, сприяли розвитку науки і письменства, порушували питання про національну освіту, навчання в школах і видання навчальної літератури українською мовою.

Завдяки діяльності цих товариств та приватних осіб поширення набувають недільні школи для дітей і дорослих.

На захист виховання і навчання дітей народу виступають відомі українські письменники П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка, І. Франко та інші [209, с. 70].

З неминучими перешкодами, але наполегливо та систематично така діяльність тривала впродовж усієї другої половини XIX – початку XX ст. З кожним роком вона ставала все помітнішою та відчутнішою, все більше поширювалася та якісно поглиблювалася, незважаючи на серйозну урядову протидію. Наполегливість громадськості змушувала уряд в окремих випадках поступатися їй. Проте це були скоріше виключення, ніж правило [169, с. 45].

Вочевидь, появу у другій половині XIX ст. просвітницьких організацій спричинили суспільно-політичні та соціально-економічні умови: буржуазна революція у Франції (1848–1849 рр.), антикріпосницька реформа 1861 р. та ін. Просвітній рух поширився Україною й завдяки впливу зарубіжної та російської прогресивної педагогіки, зростанню рівня національної свідомості української інтелігенції та духовно-культурним потребам українського народу.

Культурно-просвітницька й громадська робота серед населення, розуміння інтелігенцією стратегічної для українців мети – побудови національної школи, необхідність вирішення комплексу питань в освітньо-шкільній сфері – це головні чинники, що зумовили процес консолідації та активізації прогресивних педагогічних сил, виникнення у другій половині XIX ст. такого суспільно-педагогічного явища, як учительський рух, що опирався на діяльність культурно-просвітницьких громадських організацій («Просвіта», Наукове товариство імені Т. Шевченка, «Учительська Громада» та ін.) [274, с. 29–30].

Попри утиски з боку російської влади будь-яких національних проявів, на українських землях, що входили до складу Російської імперії у другій половині XIX ст. відбувалося формування вітчизняної системи освіти й

виховання на національно-демократичних та гуманістичних засадах. Праці з історії української педагогіки, що з'явилися в означений період, стали підґрунтям для розвитку історико-педагогічної науки. А впровадження в зміст освіти національного компонента й досягнень народної педагогіки стало головною вимогою до організації навчально-виховного процесу в Україні, яку висували Х. Алчевська, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Русова, І. Франко [127, с. 135]. Утворення наукових і культурно-освітніх товариств на українських землях Російської імперії було свідченням природного прагнення українців до національного відродження та об'єднання. Діячі культури й освіти продовжували традиції українського просвітництва, започатковані діяльністю О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та інших представників прогресивної інтелігенції й розвивали українську освітню ідею за нових суспільно-історичних умов.

Початок ХХ ст. особливих змін у стан освіти не приніс. Царський уряд всіляко відстоював принцип становості. Юридично всі навчальні заклади були відкриті для представників будь-якого соціального прошарку, але фактично могли вчитися тільки діти заможних батьків, спроможних сплачувати за навчання. Діти селян, робітників та дрібних ремісників мали задовольнитися переважно початковою освітою. На початок 1917 р. навчанням було охоплено близько 30–40 % дітей.

Деякого розвитку набула позашкільна освіта: недільні школи, народні бібліотеки, народні будинки. Для ведення культурно-освітньої роботи створювалися різноманітні громадські організації: Просвіта, Комітет писемності, Товариство розумних розваг та ін. [209, с. 72–73].

У 1907 р. відповідно до «Положення о попечительствах при начальных училищах» [5] повноваження попечительських рад розширилися. Так, при початкових училищах створюються попечительства, на які покладається турбота про благоустрій навчальних закладів та про покращення матеріального становища вчителів та учнів у них. Відкриття попечительств при початкових училищах відбувалося за клопотанням осіб, за рахунок яких

утримувалася освітня установа, місцевих повітових або міських училищних рад. До складу попечительської ради входили: попечитель або попечительниця училища, законовчитель, учитель або вчителька, завідувач училищем, представник від земства або міста і виборні члени від місцевого населення [40, с. 35].

Науковий пошук засвідчує, що період другої половини XIX – початку XX ст. був одним із найбільш складних та динамічних в історії вітчизняної освіти. Зміни всього укладу Російської імперії та потреби економічного розвитку в нових умовах вимагали адекватного забезпечення, в тому числі і людськими ресурсами. Бурхливий розвиток науково-технічного прогресу й ринкових відносин значно загострив підвищення вимог до загальноосвітньої та професійної підготовки. Відчутно активізувалася і громадська просвітницька діяльність, яка пропонувала нові, більш демократичні та прогресивні шляхи освітньої еволюції. Культурно-освітня діяльність громадськості в другій половині XIX – на початку XX ст. набула надзвичайної актуальності та інтенсивності.

З вищесказаного випливають наступні передумови створення легальних громадських на всій території Російської імперії: необхідність спрямування сил інтелігенції на розв'язування складних наукових, освітніх, промислових, торгівельних, військових та інших питань; необхідність реформування шкільної освіти, що вимагало створення різних об'єднань для розгляду педагогічних питань. Діяльність освітянського руху на українських землях Російської імперії була зумовлена й позитивними змінами усередині самої української спільноти, активністю прогресивних педагогічних сил, формуванням нової генерації інтелігенції, прагненням прогресивно налаштованої інтелігенції до консолідації з метою просвітництва українського народу, активними зв'язками з прогресивними діячами різних регіонів.

Отже, середина XIX ст. для Російської імперії характеризується тим, що, з одного боку, виникла необхідність створення такого типу організацій, як просвітницькі товариства, з іншого, з'явилися умови для цього.

60-ті рр. XIX ст. були часом прогресивних змін та зрушень в суспільному житті всієї Російської імперії, до складу якої входила й Херсонська губернія, які не могли не вплинути на розвиток освіти на Єлисаветградщині, яка була її частиною [250, с. 65; 2, с. 71].

Економічний та суспільний розвиток Єлисаветградського повіту відбувався в руслі загально державних тенденцій, хоча і не був позбавлений регіональних особливостей, які визначалися економіко-географічним положенням, національним складом, традиціями та звичаями, що сформувалися історично. Розвиток освіти в регіоні базувалися на загальнодержавній політиці уряду Російської імперії. Розгортання освітньої сфери на Єлисаветградщині проходило практично одночасно із невпинним і стрімким розвитком регіону після заснування фортеці Святої Єлисавети [81, с. 84; 203, с. 44].

Принагідно зауважимо, що важливою віхою у розвитку краю було будівництво 1754 р. фортеці Святої Єлисавети. Вона дала початок місту, яке на довгі роки стало центром цивільного життя краю [118, с. 64]. Поява фортеці Святої Єлисавети спричинила необхідність захисту півдня Російської держави від турецько-татарських нападів. Єлисаветград засновано в той час, коли в Україні на ґрунті досягнень польської, західної ренесансної і барокової культур було вже створено освіту й культуру високого європейського рівня. [100, с. 31].

У зв'язку з перенесенням лінії кордону наприкінці XVIII століття фортеця стала внутрішньою, втратила своє стратегічне значення, і рескриптом імператриці Катерини II від 10 лютого 1784 р. її було перетворено на внутрішнє повітове місто Єлисаветград. Протягом вісімнадцяти років Єлисаветградський повіт входив до складу Новоросійської та Миколаївської губерній, доки з 1802 р. остаточно не став

частиною Херсонської губернії. 1817 р. у всіх повітах Херсонської губернії, окрім Тираспольського, розпочався процес формування військових поселень. Саме в цей час Єлисаветградщина завдяки рівнинній місцевості стала плацдармом для різноманітних військових заходів. Ця особливість рельєфу, на думку військових, сприяла проведенню військових оглядів, тому указом від 6 грудня 1828 р. міста Єлисаветград і Ольвіополь було передано до відомства військових поселень [271].

Після Указу Катерини II про заснування в губернських і повітових містах великих і малих народних училищ (1786 р.), процес їх відкриття розпочався і в Єлисаветградському повіті, хоча й із певним запізненням. Постановою місцевої ради було визначено збирати з усіх купців міста певні кошти на відкриття училищ.

Зважаючи на переважання у соціальному складі населення бідних селян, діти яких, відбуваючи панщину, навчатися не мали змоги, для повіту характерним було неучтво. Діти поміщиків, купців, військових та інших заможних поселенців навчалися дома. Тривалий час єдиним навчальним закладом краю було перше повітове (початкове) училище на 68 учнів та парафіяльне при ньому – 70 учнів, відкрите в Єлисаветграді у 1811 р. [81, с. 25]. У 1820 р. було засноване Єлисаветградське духовне училище.

Лише в середині 30-х рр. XIX ст. було засновано ще кілька парафіяльних і повітових шкіл, а також училищ у великих торгових селах і містечках [81, с. 26]. Із місцевих бюджетів на відкриття шкіл для простого народу практично не виділялися коштів, тому жителі бралися засновувати навчальні заклади власними силами. У цей час актуальності набула жіноча освіта. Наприклад, у 1846 р. в Єлисаветграді було три приватних школи для жінок: Жіночий пансіонат Погорелової, де навчалось 32 учениці; Жіночий пансіонат Вередкович – 20; Жіноче училище Карнаухової – 10 [203, с. 45].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. активізували процес розвитку й поширення мережі навчальних закладів освіти на теренах Російської імперії [4, с. 54]. Вирішальним для Російської імперії взагалі, і для України в

її складі зокрема, став 1861 р. Він є відправним етапом і в розвитку Єлисаветграда: 1861 р. місто було переведено до громадянського відомства, а незабаром (1865 р.) поновлено в статусі повітового центра [100, с. 39].

Зауважимо, що Єлисаветград досить вигідно виділявся на загальному фоні фінансового забезпечення громадської опіки. Так, за даними Е. Максимова, зі 107 міст Російської імперії Єлисаветград посідав 27 місце за видатками на державну опіку, витрачаючи 14,7 тис. крб. щорічно. За цим показником, місто випередило такі промислові центри як Херсон, Катеринослав, Миколаїв [2, с. 71].

У цей час в Єлисаветграді поживався економічний і культурний розвиток – у місті було організовано громадське зібрання та суспільну бібліотеку, книги для якої було подаровано представниками місцевої інтелігенції. Проведення реформи міського самоврядування (1871 р.) у Єлисаветграді не тільки підвищило рівень життя городян, а й активізувало розвиток системи початкової та середньої освіти [183, с. 23].

Починаючи з 60-х рр. і до кінця XIX ст. в Єлисаветградському повіті відсоток грамотного населення поступово зростав, адже, розширювалася мережа початкових шкіл, на зміну вчителям-дякам або вчителям-відставним солдатам – приходили такі, які мали педагогічну освіту, здобуту в учительських семінаріях, гімназіях, на педагогічних курсах [149, с. 42–45].

Так як до реформи 1861 р. на Єлисаветградщині існувало лише декілька початкових шкіл і не було жодного середнього навчального закладу, з середини 60-х рр. XIX ст. питанню розширення мережі закладів освіти на території регіону дослідження приділялася значна увага [84, с. 59].

Станом на 1861 р. у Єлисаветграді налічувалось (окрім приватних пансіонів) 7 навчальних закладів (повітове та жіноче училища, 3 однокласні жіночі та 2 чоловічі школи), у яких працювало близько 40 вчителів і навчалось понад 700 учнів із числа дітей дворян, духівництва й купців [81, с. 84].

На Єлисаветградщині, відповідно до Положення від 14 липня 1864 р., поступово почали відкриватися міські народні училища, недільні школи, чоловіча гімназія, започатковувалися народні читання тощо [183, с. 23].

Діяльність шкіл Єлисаветградського повіту координувало Херсонське земство, запроваджене у 1865 р. після затвердження «Положення про земські установи» (1864 р.) [15, с. 531–532]. Відповідно до поділу Міністерства народної освіти, воно входило до складу Одеського навчального округу. Згідно названого документу, земства повинні були контролювати й забезпечувати благоустрій міст, будівництво шляхів сполучення, водопостачання тощо, а також розширювати шкільну мережу. Але, їх права поширювалися більшою мірою лише на господарчі проблеми. Навчально-виховний процес контролювало Міністерство народної освіти та Синод через губернські та повітові училищні ради, директорів й інспекторів народних училищ [126, с. 61].

Земство також сприяло розширенню освітнього простору на Єлисаветградщині. Так, уже 1873 р. представники Єлисаветградського земства зверталися до уряду царської Росії з клопотанням про введення загального початкового навчання. Особливу увагу при цьому земці приділяли розширенню змісту освітнього процесу в початковій школі як основі для подальшого навчання і розвитку людини. Представники земства наголошували, що завдання початкової освіти не можуть обмежуватися набуттям елементарної грамотності, і обґрунтовували необхідність продовження терміну навчання на означеному щаблі освіти до чотирьох років [100, с. 39].

У другій половині XIX ст. в Єлисаветградському повіті діяла мережа початкових сільських шкіл, що утримувалися на кошти земства. У цих школах можна було одержати початкові елементарні знання з мови, арифметики, катехізису. Кількість сільських народних шкіл у повіті коливалася між 80 і 100; у них навчалася близько 2600 хлопчиків і близько

400 дівчаток. Проте лише деякі школи відповідали потребам населення й рівню, сучасних вимог [262, с. 11].

У більшості сіл повіту через нестачу коштів не було приміщень для шкіл. Не вистачало освічених людей, які могли б працювати вчителями, про що свідчить доповідь повітової управи повітовим земським зборам у 1865 р.: «...наявні на даний час сільські училища не приносять тієї користі справі народної освіти, яку могли б приносити, можна сказати, головним чином тому, що немає кому в них навчати» [307, с. 12].

Як переконують нас звіти Земських зборів та інші першоджерела, цей місцевий орган влади докладав чимало зусиль не лише у розширення мережі початкових шкіл Єлисаветградського повіту у другій половині XIX – початку XX ст. (див. таб. 1.1), а й всіляко сприяв покращенню освітнього процесу, в основному підтримуючи ці навчальні заклади матеріально (кошти виділялись на придбання наочності, книг та ін.).

Таблиця 1.1

**Заснування земських шкіл в Єлисаветградському повіті
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Рік заснування	Кількість	Рік заснування	Кількість
1867	1	1884	1
1868	-	1885	2
1869	1	1886	4
1870	1	1887	-
1871	-	1888	-
1872	1	1889	1
1873	7	1890	1
1874	18	1891	-
1875	8	1892	4
1876	1	1893	3
1877	2	1894	-
1878	2	1895–1899	11
1879	2	1900–1904	15
1880	5	1910	51
1881	3	1911	33
1882	2	1912	55
1883	2	Всього засновано:	237

[113, с. 1; 148, с. 1; 151, с. 59–60].

У 60-х рр. XIX ст. в Єлисаветградському повітовому земстві обговорювалися пропозиції стосовно заснування в краї середнього навчального закладу. В той час у суспільних колах тривали дискусії про класичну і реальну освіту. В губернських містах існували в основному початкові училища і класичні гімназії та прогімназії. Навчання в них було досить важким насамперед через такі дисципліни, як класичні мови. Багато батьків посилали своїх дітей до гімназій, навіть не сподіваючись на те, що їхня дитина закінчить повний курс. Інших же навчальних закладів просто не існувало. Класична гімназія давала мало практичних знань і навичок. Згодом до давно сформованої класичної гімназії дождався новий вид середньої школи, що спочатку називалася «реальною гімназією», а потім – «реальним училищем» [262, с. 12].

Саме завдяки земству в Єлисаветграді виник і утримувався перший середній навчальний заклад – Єлисаветградське земське реальне училище (1870 р.). Земство позитивно ставилося до відкриття в його стінах археологічного музею, вечірніх рисувальних класів та видання першого в Україні незалежного від Міністерства народної освіти журналу «Педагогический вестник» (1881–1883 рр.) [218, с. 8].

Окрім того, після означеної Урядом перспективи аграрної розбудови південних регіонів Росії, саме місцевими органами влади виділялись невеликі ділянки землі під шкільні сади, городи й т. п., тобто, створювались умови для практичного вивчення азів сільськогосподарського виробництва задля зростання його продуктивності [126, с. 46].

Підкреслимо, що серед губерній України у середині XIX століття Херсонська губернія, до складу якої входив Єлисаветградський повіт, займала четверте місце за рівнем розвитку шкільної освіти (див. табл. 1.2).

**Співвідношення типів шкіл та кількості учнів
між губерніями України**

Губернії	Шкіл усіх типів (вищих, середніх, нижчих)	Кількість слухачів	Учнів на 100 душ населення
Волинська	76	3558	0,28
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,5
Херсонська	168	8704	0,8
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34
Всього	1320	68287	0,59

[14, с. 41]

Отже, як із боку державних структур, так і з боку громадськості, у м. Єлисаветграді відмічається не тільки розуміння необхідності вирішення проблеми малозахисених верств населення, а й намагання розв'язати вказані проблеми.

Науковий пошук засвідчив, що в історії Єлисаветградщини в дореволюційний період була значна кількість меценатів, що сприяли коштами розвитку культури, мистецтва, освіти, науки, медицини та інших галузей [233, с. 4].

80–90-ті рр. ХІХ ст. у Російській імперії були позначені бурхливим розвитком техніки та промисловості, що було зумовлено переходом до капіталістичного способу виробництва [127, с. 130–131]. До середини 90-х рр. кількість фабрично-заводських підприємств Єлисаветграда

збільшилася вдвічі, а обсяг їхнього виробництва зріс більше, ніж у 13 разів [271]. 1893 р. в Єлисаветграді було запущено водогін, а 1897 р. – розпочато регулярний рух вагонів електричного трамвая. Згідно з географічним довідником, у Єлисаветграді 1897 р. працювало біля 40 навчальних закладів, 525 торгівельних підприємств та більше 200 фабрик і заводів, які виробляли товарів на суму більше, ніж 6,5 мільйонів карбованців [240, с. 535]. Інтенсивне зростання обсягів виробництва супроводжувалося також підвищенням культурного рівня міста за рахунок активного розвитку видавничої та бібліотечної справи [1, с. 34].

У перші роки ХХ ст. мережа початкових шкіл як у містах, так і в селах значно розширилася, хоча кількість бажаючих навчатися ще значно перевищувала наявні шкільні місця. Іншими словами, з кожним роком кількість початкових шкіл збільшувалася, але, разом із тим, зростала й чисельність дітей [127, с. 60]. Наприклад, у 1906 р. населення Єлисаветградського повіту становило вже близько 800000 осіб, а училищ Міністерства народної освіти було 183 (21893 учні), шкіл духовного відомства – 136 (8714 учнів); одна школа приходилась у середньому на 2539 осіб населення, а один учень – на кожні 27 із них. Тобто, зростання населення та кількості шкіл відбувалося практично синхронно, а задля того, щоб урівноважити ці показники, шкільних місць треба було створювати вдвічі більше. Згідно з розрахунками Єлисаветградської земської управи, кількість дітей шкільного віку (8–12 років) у 1906 р. становила 8,4 %, що дорівнювало 67200 особам, а насправді навчалось в початкових школах близько 45,5 % усіх дітей шкільного віку (30607 осіб) [153, с. 69]. Отже, на початку ХХ ст. нестача початкових навчальних закладів у регіоні дослідження все ще була досить гострою проблемою.

Слід підкреслити, що політичні події, які відбувалися у державі (скасування кріпацтва, загальнодержавна лібералізація, розгортання революційно-демократичного руху та ін.) більшою мірою змінювали життя

міських жителів, а в провінції зрушення відбувалися зі значними запізненнями.

Отже, політичні передумови зумовили утворення нової адміністративно-територіальної одиниці, населення якої започаткувало розвиток різних галузей господарства, що у подальшому зумовило потребу у якійсній освіті.

Економічні передумови означаються тим, що утворення поселень у економічно перспективних регіонах держави посприяли збільшенню притоку населення. Визначальним при цьому було вигідне фізико-географічне розташування Єлисаветградщини на перехресті важливих торгових шляхів із заходу – на схід та з півночі – на південь. За кількістю міського населення у 1784 р. Єлисаветградський повіт займав друге місце в Катеринославському намісництві. Тут налічувалося більше двох тисяч купців, міщан і ремісників. Уже в середині 70-х рр. XVIII ст. у центрі міста, що називався Подолом, налічувалось до 600 будинків, а разом із околицями було близько 1000 дворів і проживало понад 2400 осіб [203, с. 50].

Говорячи про економічні передумови, слід обов'язково згадати про архітектуру Єлисаветграда, адже до цього питання керівництво міста підходило з особливою увагою, у чому дозволяють переконатися збережені до нашого часу споруди на центральних вулицях міста. Їх проектували та зводили за індивідуальними замовленнями провідні архітектори – А. Достоевський, Я. Паученко, О. Лішневський. Пізніше, коли місто було переплановане на сектори й квартали, архітектурні споруди доповнювалися викладеними з каменю, довгими тротуарами [118, с. 348].

Усі ці створені руками людини «досягнення цивілізації» (трамвай, телефон, телеграф, залізниця, сільгосп підприємства, вишукана архітектура (будинки на перехрестях вулиць мали скошені кути), насадження акацій та ін.) поширили серед сучасників неофіційну назву міста «маленький Париж». На той час Єлисаветград був справжнім культурним осередком південної України, що безумовно приваблювало громадян із інших регіонів, у тому

числі й освітян, які досить часто залишалися працювати й жити в цьому місті [203, с. 55].

Слід відзначити позитивну динаміку в процесі соціокультурного розвитку Єлисаветградщини, у ході якого за сприяння культурно-громадських діячів були створені необхідні умови для розвитку й поширення освіти в досліджуваному регіоні.

Особливе місце в соціокультурному процесі Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX ст. посідають місцеві провідники культурно-освітнього руху – Н. Бракер, М. Завадський, П. Рябков, О. Пашутін, М. Федоровський, В. Харцієв та ін., які активно долучалися до розвитку освіти й культури краю.

Просвітницькі ідеї вимагали нових нестандарт починань, і саме усвідомлення цього спонукало інтелігенцію Єлисаветградщини об'єднатися навколо ідеї створення просвітницького товариства. Завдячуючи наполегливій праці прогресивної частини інтелігенції Єлисаветградщини та за сприяння прогресивних громадських і культурно-освітніх діячів в краї було створено передумови для заснування просвітницьких товариств.

Провідною тенденцією культурного розвитку в теренах краю стало виникнення культурно-громадських товариств, що було характерним явищем на теренах Російській імперії в кінці XIX ст. Культурно-громадські організації виконували велику просвітницьку роботу і в такий спосіб підвищували рівень загальної культури населення. Зокрема, на Єлисаветградщині плідною була робота Товариства поширення грамотності та ремесел, яке було засноване в 1873 р. за ініціативи громадського і культурного діяча, педагога М. Федоровського й об'єднувало навколо себе значну частину інтелігенції міста та було одним із найуспішніших у Російській імперії за наслідками своєї діяльності [250, с. 76].

Отже, до соціокультурних передумов створення громадських товариств на Єлисаветградщині можна віднести такі: революційний рух середини XIX ст. та зумовлені з ним урядові реформи, лібералізація життя,

що стала причиною поживлення активності широкої частини прогресивних педагогічних сил, передової інтелігенції краю і чималої групи представників громадськості, прагненням місцевої інтелігенції до консолідації з метою просвітництва.

Таким чином, проаналізовані передумови посприяли розвитку просвітницького руху на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., а саме: освітні – призвели до розширення мережі навчальних закладів; політичні – спричинили виникнення й територіальне розширення поселень на території центральної України, де, окрім іншого, розбудовувалася й школа; економічні – зумовили зростання кількості населення, основним видом діяльності якого було сільське господарство та мануфактурне виробництво, заняття якими вимагали відповідних знань, тому спонукали до отримання якісної практикоорієнтованої освіти; соціокультурні – викликали підвищення рівня культури жителів регіону, сприяли активізації просвітницького руху, що призвело до виникнення культурно-громадських товариств на території краю.

Процес становлення культурно-просвітницької діяльності громадських товариств Єлисаветградщини є частиною всієї історії української педагогіки, котра має безпосередній та опосередкований зв'язок з соціальними, культурними, економічними, юридичними, демографічними, державотворчими та іншими чинниками.

1.3. Діяльність громадських товариств Єлисаветградщини

Зростання кількості легальних громадських товариств, які створювались у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., було викликано соціально-економічними та культурними потребами суспільства. Товариства створювались для розв'язування проблем у різних сферах життя суспільства. Виникнення і діяльність громадських товариств на Єлисаветградщині в середині ХІХ – на початку ХХ ст. має не лише

культурно-просвітницьке, а й педагогічне спрямування, оскільки одним із основних завдань їх була зміна змісту та форм освіти народу.

У «Полному собрание законов Российской империи» (1906 р.) зазначається, що під товариством слід розуміти «об'єднання декількох осіб, які на благодійних засадах, обрали предметом своєї спільної діяльності певну мету» [195].

Розглянемо тлумачення поняття «товариство», використовуючи термінологію різних словників [164, с. 322]:

Товариство – це тип соціальної організації [227, с. 910], або добровільне постійно діюче об'єднання людей для досягнення якої-небудь мети [164, с. 376].

Товариства – це об'єднання людей, які ставлять перед собою спільну мету, завдання, розробляють програму дій і відповідно діють для їх виконання. Щоб розв'язати важливі проблеми у певній галузі життя, яким недостатньо приділяв увагу уряд, свідомі особи створювали позаурядові організації, громадські товариства найрізноманітніших напрямів. Громадсько-просвітницька діяльність різних верств населення призвела до створення системи громадських об'єднань в Україні [9, с. 5].

Громадські товариства – це об'єднання світських і релігійних діячів, представників широкої громадськості, які, згідно зі своїми статутами, проводили організаційну, просвітницьку й культурну діяльність, спрямовану на реалізацію освітніх, культурних і релігійних цілей серед дітей, молоді та дорослого населення [14, с. 43].

Сучасні науковці виділяють такі основні типи громадських організацій:

1) науково-просвітницькі, що сприяли розвитку певних видів освіти чи просвіти народу взагалі (чисельні наукові товариства, Київське товариство грамотності, Київське товариство сприяння початковій освіті, Товариство сприяння середній освіті у м. Києві і Київській губернії, Товариство поширення в народі початкової, середньої та вищої освіти у межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній, «Просвіта»,

Товариство шкільної освіти, Спортивний гурток Олексіївського острова у м. Києві, Товариство фізичного виховання – секція зі шкільної гігієни, Український клуб, клуб «Родина» тощо);

2) науково-педагогічні товариства, які розробляли питання педагогічної теорії, шляхи її впровадження у шкільну практику, популяризували свої досягнення в галузі педагогіки (Педагогічне товариство взаємної допомоги, Педагогічне товариство ім. К. Ушинського, Фребелівське товариство, Товариство дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство, Київський батьківський гурток, Педагогічний клуб тощо);

3) професійні вчительські організації, які сприяли розв'язанню правових, професійних, моральних та матеріальних проблем учительства, а також популяризації своєї професії (Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти, Всеукраїнська учительська спілка та ін.) [9, с. 49].

За напрямками та сферами діяльності громадські товариства можна поділити на наступні типи (класифікація А. Степанського [232, с. 28]): буржуазно-поміщицькі, організації взаємодопомоги, просвітницькі організації, охорони здоров'я, благодійні, наукові та літературно-художні.

Підкреслимо, що в сучасній вітчизняній науці немає єдиного підходу до віднесення тих чи тих громадських організацій, що діяли в дореволюційній Російській імперії до культурно-просвітницьких товариств. Деякі вчені під просвітницькими товариствами розуміють один із різновидів суспільно-педагогічних організацій, цілі яких полягали в «поширенні освіти серед населення, в залученні освіченої громадськості до педагогічних знань, у поліпшенні умов праці та побуту вчительства, у наданні допомоги учням» [266, с. 172–173].

Як зазначалося раніше, однією з характерних рис суспільно-педагогічного руху на українських землях Російської імперії у другій половині XIX ст. було створення культурно-освітніх товариств. У зв'язку з демократизацією суспільства в цей період виникли різноманітні товариства, що ставили перед собою мету дати освіту простому населенню регіону і були

носіями нової, педагогічної ідеології. Легальні громадські об'єднання, які виникали по всій території Російської імперії кінця XIX ст., створювалися майже в усіх сферах суспільного життя.

Так, у зв'язку з реформами Олександра II число таких товариств стало швидко зростати. Згідно з законами 12 січня 1862 р. та 3 січня 1869 р., функцію державної реєстрації благодійних товариств, а згодом і товариств взаємодопомоги, було надано міністру внутрішніх справ. Університетським статутом 1863 р. університетам також було дозволено засновувати наукові товариства (з дозволу міністра народної освіти).

Пізніше, у 1897 р., міністру народної освіти було надано право затверджувати статути наукових товариств, а також статути товариств із влаштування народних читань та народних читалень. Отож, практично, легітимізаційні функції були передані від імператора до міністерства народної освіти і, зрештою до місцевих органів влади, що і сприяло активізації створення громадських товариств [14, с. 52–53].

Зауважимо, що правове поле, у якому діяли громадські товариства було неоднозначним. У кінці XIX – на початку XX ст. законодавчо був дозволений широкий спектр форм і методів освітньої, культурно-дозвілєвої та благодійної роботи. У той же час законодавчо закріплена система адміністративного нагляду і регулювання діяльності громадських організацій значною мірою стримувала розвиток громадської освітньої ініціативи.

Тривалий час єдиний закон про громадські організації був відсутній, окремі нормативні акти були розкидані по різних частинах «Свода законів». Порядок діяльності та ліквідації товариств був досить розпливчастим [232, с. 91].

Науковий пошук засвідчує наявність на терені України товариств, спілок, гуртків, об'єднань, які за характером діяльності, ставленням до влади можна класифікувати як: легітимні – зареєстровані за посередництвом державних чиновників; нелегітимні (таємні, підпільні) – знаходилися в опозиції до уряду, закону [14, с. 53].

Щодо легітимних товариств ситуація у Єлисаветградському повіті склалася така. На території повіту діяли громадсько-правові товариства – товариства, які були складовою органів місцевого самоврядування, а тому частково наділялися державною владою. До їх числа можна віднести міські товариства, земства тощо.

Предмет нашого дослідження передбачає більш ґрунтовну характеристику громадських товариств, оскільки на Єлисаветградщині в цей період виникала значна кількість цих громадських інституцій, котрі й займалися різними напрямками просвітницької діяльності.

На території Єлисаветградщини працювали різноманітні приватно-правові громадські об'єднання, тобто товариства, котрі утримувалися за кошти обмеженої кількості осіб.

Одним із таких об'єднань було Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності та ремесел (1873–1914), одне із провідних товариств Російської імперії в досліджуваний період, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу. Товариство відігравало значну роль у громадському, соціальному, культурному житті Єлисаветграда.

Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел набула різних форм вияву через організаційну та педагогічну діяльність його членів. Членами та активними діячами Товариства поширення грамотності та ремесел були Н. Бракер, М. Завадський, П. Рябков, О. Пашутін, М. Федоровський, В. Харцієв та ін. Відомості про діяльність цього товариства широко представлені в архівних джерелах та літературі того часу [33–36; 42–45; 59; 146–156].

Основним завданням Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел стало утримання Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища. Разом із тим, діяльність товариства розвивала й інші напрямки:

– видавничий (за сприяння товариства у 1875 р. в Єлисаветграді було видано першу в історії міста україномовну книгу «Дещо з перекладів і самостійних творів І. Гриненка. Випуск І.»);

– просвітницький (відкриття безкоштовної народної бібліотеки-читальні, зроблено спробу запрошувати професуру для читання лекцій у межах безкоштовних народних читань);

– благодійний (облаштування сирітського будинку та нічліжки для безпритульних, заснування дитячих садків, дитячого будинку, безкоштовної лікарні для бідних тощо);

– культурний (пропагування художнього мистецтва шляхом організації в місті першої художньої виставки) [100, с. 41–42].

Крім того, діяло товариство «Червоного Хреста», яке теж було створено при Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел та сприяло заснуванню безкоштовної лікарні для бідних [252, с. 126].

Із кінця 90-х рр. ХХ ст. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, ставши тією організаційною формою, за допомогою якої фінансувався цей різновид освіти [58, с. 258]. масове виникнення закладів комерційної освіти в Російській імперії сягає рубежу ХІХ–ХХ ст. Якщо в 1895 р. таких училищ в імперії було лише вісім, то в 1901 їх налічувалося вже 88 [102, с. 43].

Комерційна освіта була однією з яскравих і насичених сторінок історії Єлисаветградського краю дореволюційного періоду. Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти (1869 р.), яке було створене представниками інтелігенції [2, с. 138]. Товариство проіснувало до 1919 р., що пов'язано з політичними подіями, які відбувались у цих роках. Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти брало активну участь у створенні, становленні та розвитку комерційної освіти на території краю. Організація та діяльність товариства безпосередньо пов'язані з відкриттям навчальних закладів комерційного спрямування.

Так, за сприяння Єлисаветградського товариства розповсюдження комерційної освіти було засновано 8 вересня 1908 р. Єлисаветградське громадське комерційне училище В. Харцієва [305]. У стінах цього закладу формувався досвід поєднання двох типів шкіл – загальноосвітньої і професійної, що сприяло вирішенню питання затребуваності спеціалістів на ринку праці [250, с. 103; 2, с. 138].

Отже, ідея заснування в місті громадського комерційного навчального закладу належала Єлисаветградському товариству розповсюдження комерційної освіти, члени якого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проект статуту і порушили клопотання про його затвердження. Міністерство фінансів, до якого звернулися з клопотанням, дозволило відкриття, покладаючи витрати на організацію та утримання училища на місцеве самоврядування [108, с. 20]. Фінансові зобов'язання щодо заснування й утримання училища, які повністю лягли на комітет, призупинили розпочату справу [58, с. 261]. Через це Біржовий Комітет та комісія по створенню училища запропонували створити комерційне училище своїми силами і коштами місцевої громади. Її реалізацію взяло на себе Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти [179, с. 3]. До правління Товариства розповсюдження комерційної освіти увійшли відомі громадські діячі міста: І. Макєєв, В. Тьомкін, М. Шполянській, А. Якубовський та ін. На користь цього навчального закладу великі пожертвування зробили купці-євреї – Б. Олинський, Я. Коган та ін. [58, с. 261]. Уже влітку 1908 р. статуту товариства поширення комерційної освіти і громадського комерційного училища були затверджені [201, с. 36; 2, с. 140].

Велика кількість громадських товариств у Російській імперії належала товариствам охорони здоров'я. Це вказує на складне становище в цій сфері в кінці XIX ст. та необхідність залучання до розв'язання медичних проблем щонайбільшої кількості вчених. За даними А. Степанського, у 1890 р. у Російській імперії налічували 100 товариств цього типу, а в 1905 р. – 130 [232, с. 39].

Серед них були Єлисаветградське наукове медичне товариство (1868–1918), яке було «одним із різнобічних серед здоров'язбережувальних організацій Російської імперії» [223, с. 39].

Такий інтерес до наукового товариства місцевих лікарів обумовлений тим, що Єлисаветград став третім містом в Україні й сьомим у Російській імперії, де медики об'єдналися для наукової діяльності. Єлисаветградців випередило лише Товариство Подільських лікарів (1860 р.) та Харківське медичне товариство (1861 р.). Всі інші товариства, які виникли у Києві, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах було засновано після Єлисаветградського (наприкінці XIX ст. медичних товариств нараховувалось 17) [275, с. 23].

Щоб надати зібранням легального характеру, було розроблено В. Красинським та К. Бочковським статут наукового товариства єлисаветградських лікарів, який Міністерство внутрішніх справ затвердило у липні 1868 р. На кінець 1868 р. у товаристві нараховувалось 28 лікарів (22 дійсних члени та 6 членів-кореспондентів). Головою товариства обрано військового лікаря 4-ї кавалерійської дивізії Степана Йосиповича Довнара, а першим секретарем і бібліотекарем – Губерта Федоровича Красинського. Товариство створило бібліотеку медичної літератури, яка нараховувала 500 томів; передплачувало 8 фахових журналів російською, німецькою, французькою та польською мовами, що дозволяло популяризувати нові відкриття в медичній науці [68].

Мета товариства, вказана у статуті охоплювала наступні напрямки діяльності:

- обмін науковою інформацією й поповнення фахових знань;
- обговорення й вирішення питань теоретично та практично характеру, з демонстрацією на хворих, складних клінічних випадків;
- об'єднання в стійку корпорацію з чітко визначеними правилами;
- підтримка один одного в складних ситуаціях.

Єлисаветградське медичне товариство, насамперед, турбувалося про поліпшення санітарного стану міста, давало рекомендації міському управлінню та населенню щодо здійснення профілактичних заходів, особливо під час спалаху епідемій. З 1881 р. на засідання Товариства лікарів регулярно запрошуються адміністрація, представники міської думи, члени міської управи, юристи, священники, учителі та ін.

Дослідження членів товариства випускалися в окремому збірнику «Извлечения из протоколов заседаний Елисаветградского медицинского общества» (1872 р.) [81]. У ньому було надруковано 15 праць, зокрема: «Краткий медико-топографический очерк г. Елисаветграда» І. Цеткіна, «Отчет Елисаветградской земской больницы за 1871 г.» І. Веккера та ін. Окремою брошурою видано працю Г. Красинського «Записки по вопросу об эпидемических и заразительных болезнях».

С. Довнар – один із засновників товариства, перший голова Єлисаветградського медичного товариства. У різні роки медичне товариство очолювали визначні лікарі й громадські діячі міста: І. Веккер, Е. Ліндеман, О. Войцехівський, М. Асотський, Р. Дериченко та ін.

Великий внесок у розвиток товариства зробив член Микола Михайлович Асотський, який працював лікарем в Єлисаветградському юнкерському кавалерійському училищі, під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. був головним лікарем тимчасового військового шпиталю № 68 в Єлисаветграді, членом Єлисаветградського комітету Російського товариства Червоного Хреста. Під керівництвом М. Асотського при земській лікарні було відкрито курси для підготовки сестер милосердя, перші два випуски яких підготували 60 медсестер.

Олександр Іванович Войцехівський у 1885 р. за дорученням Єлисаветградського комітету Російського товариства Червоного Хреста розробив статут безплатної лікарні-амбулаторії при відділі сестер милосердя (згодом Свято-Єлисаветинській общині), став її першим директором. Як засвідчують статистичні дані, за 10 років існування цю лікарню відвідало

67762 людини, яким безплатно видано ліків за 57151 рецептом [223, с. 115–116]. Крім того, О. Войцехівський у 1886–1887 рр. написав низку праць реферативного характеру: «Об одном народном abortивном средстве», «О мерах против холеры», «К вопросу о школе, как проводнике заразных болезней» та ін.

За визначні заслуги перед товариством елисаветградських лікарів М. Асотський і О. Войцехівський були обрані його почесними членами [68].

Зазначимо, що особливістю культурного розвитку Єлисаветградщини був неоднорідний етнонаціональний склад мешканців, успадкований ще з часів Нової Сербії [180, с. 214–215]. На думку К. Шляхового, переселення представників різних народів, які згодом майже всі були асимільовані українцями, збагатило культурний, ментальний і генетичний фонд жителів Єлисаветградщини [271].

Співіснування різних етносів було особливістю елисаветградської культури кінця ХІХ ст., воно спричинило до виникнення міжкультурних діалогів на теренах краю, чим сприяло поступовому змішуванню етнокультур та здійснювало вплив на формування культурно-освітнього життя регіону. Високу оцінку цьому явищу дає упорядник спогадів А. Тарковського П. Волкова, на думку якої культурне життя Єлисаветградщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було нетиповим для російської провінції. П. Волкова пояснює цей феномен особливістю історії створення міста, яка характеризується віротерпимістю та демократичністю [237, с. 28].

Міграція представників різних етносів до досліджуваного регіону продовжилась і в ХІХ ст., вона була пов'язана з вимогами ринку праці повіту поповнюватися досвідченими фахівцями в галузі медицини, техніки, освіти тощо [1, с. 37]. За переписом 1897 р., в Єлисаветградському повіті проживали українці, росіяни, молдавани, румуни, німці, поляки – загалом, більше 600 тисяч осіб [265, с. 603]. Зважаючи на те, що Єлисаветградщина знаходилась в межах «осілості», значний відсоток її населення складали

євреї. Станом на 1897 р. представники цієї етнічної спільноти становили третину населення Єлисаветграда [63, с. 514].

З 60-х рр. XIX ст. набула свого розвитку єврейська благодійність. Заможними особами з благодійною метою в розпорядження міського управління заповідались та жертвувались капітали. Гроші вносилися довічним вкладом у банк, з тим, щоб проценти з них щорічно видавалися або на користь єврейських училищ чи громадськості Талмуд-тори, або найбільш біднішим громадянам міста іудейського віросповідання.

У 1880 р. виникло Єврейське товариство. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, створювали початкові школи і навчало ремеслу дівчаток із найбільш бідніших верств єврейського населення міста [89, с. 117].

На початку XIX ст. в місті існувало близько 20 навчальних закладів (без приватних), серед яких відкриті на цей час професійна єврейська жіноча школа та єврейське жіноче училище.

Значна роль у розвитку культурного рівня населення Єлисаветградського повіту належить Єлисаветградському товариству витончених мистецтв. Своєю діяльністю зазначене товариство розпочало 5 жовтня 1885 р., члени якого навчали мистецтва співу в приміщенні дворянського клубу. Окремі приватні навчальні заклади забезпечували підготовку діячів мистецтва. 25 серпня 1898 р. розпочалися заняття в музичній школі, відкритій О. Тальновським. Охочі відвідувати її витримували вступні іспити та сплачували за навчання від 30 до 72 крб. на рік [33; 34].

Не залишала громадськість поза увагою і таку важливу галузь, як сільське господарство. Так, у 1899 р. гласний Єлисаветградського повітового земства, провідник дворян Я. Ерделі, провідні місцеві агрономи та власники сільських господарств заснували Єлисаветградське товариство сільського господарства [6, с. 182].

Згідно статуту, затвердженому Міністерством Землеробства та державного майна та Херсонським губернатором у січні 1899 р., основна мета товариства полягала у сприянні розвитку та вдосконаленню сільського господарства та сільської промисловості [247, с. 1].

Для досягнення поставленої мети товариство мало проводити наступну роботу:

- вивчати стан справ та з'ясувати потреби різних галузей сільського господарства, а також споряджати експедиції та екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і взагалі для дослідження;

- поширювати теоретичні та практичні відомості з сільського господарства шляхом друкування праць відповідної тематики, а також влаштування публічних читань;

- піклуватися про найбільш оптимальні шляхи ведення господарства;

- сприяти господарям в організації їх сільськогосподарських підприємств;

- влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати працю та заслуги на сільськогосподарській ниві [247, с. 2].

У 1990 р. товариство заснувало свій журнал «Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства». У виданні приділялася увага аграрній освіті, подавалися думки господарів про її бажані аспекти в закладах з підготовки молодих агрономів, наприклад: «Как смотрят некоторые из наших землевладельцев на сельскохозяйственное образование» та стаття Я. Ерделі «Про проблеми сільськогосподарської освіти» [66].

Низку статей соціального спрямування опублікувала Н. Бракер: про норми й вимоги до жіночої праці, освіту жінок, про допомогу селянам, про шкільні сади та їх значення у становленні та розвитку дітей [66].

Зауважимо, що діяльність громадських товариств виходила далеко за межі навчання елементарної грамотності. Активні діячі товариств намагалися спрямувати свою діяльність у русло поширення серед народу знань із різних

наук, що сприяло не лише підвищенню загальної кількості грамотного населення, а й різнобічному розвитку особистості.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що зростання кількості легальних громадських товариств, які створювались у Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., було викликано соціально-економічними та культурними потребами суспільства. Товариства створювались для розв'язування проблем у промисловій, сільськогосподарській, здравооохоронній, культурній, освітній та ін. галузях життя суспільства.

У Єлисаветграді, як і в інших культурних центрах імперії, також створювались легальні громадські товариства різного типу: взаємодопомоги, просвітницькі, здравооохоронні, благодійні, музичні та ін.

Громадські товариства відігравали значну роль у громадському, соціальному, культурному та освітньому житті Єлисаветграда. Вони мали схожу структуру, мету створення та носили демократичний характер. Успішність багатьох товариств, їх еволюція, визначались правильною організацією товариства та внеском окремих особистостей у їх діяльність.

З'ясовано, що серед найбільших досягнень єлисаветградської доброчинності в цей історичний період щодо забезпечення різних верст населення як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу: сприяло заснуванню навчальних закладів, організовувало недільні читання літератури прогресивного спрямування, проводило значну освітню й організаційно-пропагандистську роботу серед населення та учнів навчальних закладів, влаштувало театральні вистави, концерти, художні виставки. Зусиллями товариства у місті було відкрито притулок для малолітніх бездомних дітей, перші дитячі садки, безплатну народну бібліотеку-читальню та громадську бібліотеку.

Висновки до першого розділу

У процесі історіографічного огляду охоплено праці, присвячені різним аспектам громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел.

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за двома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним.

Проблемно-тематичний підхід дав змогу відповідно до тематики структурних підрозділів роботи: з'ясувати передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст., визначити та схарактеризувати етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел, виявити основні педагогічні погляди та ідеї членів товариства, узагальнити досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти, бібліотечної справи в системі роботи товариства в означений історичний період.

Застосування хронологічного підходу сприяло виокремленню основних періодів дослідження наукової проблеми: праці дореволюційного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.), праці радянського періоду (1917–1990 рр.), праці сучасного періоду (з 1991 р. – до сьогодення).

Перший період охоплює дореволюційні джерела другої половини XIX – початку XX ст.

Науковий пошук засвідчує, що інтерес до діяльності просвітницьких товариств на даному етапі існував та був пов'язаний з бажанням дослідників показати законодавчі зміни в хронологічному та змістовому плані, урядову політику щодо діяльності товариств.

Важлива інформація про стан освіти в краї, діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел отримана у процесі аналізу архівних матеріалів, що дають уявлення про основні напрями просвітницької роботи товариства, дозволяють оцінити

ступінь її інтенсивності, висвітлити організаційну і змістовну сторони культурно-освітньої діяльності.

Другий період дослідження наукової проблеми охоплює праці дослідників радянського періоду (1917–1990 рр.).

Науковий пошук засвідчує, що в перші роки існування нової держави інтерес до вивчення просвітницьких товариств зберігався. Але з часом всі товариства були ліквідовані або трансформувалися, практична значущість таких робіт зникла. Вектор змістився на революційний рух, вивчалися лише робочі клуби та близькі до них за своєю діяльністю товариства.

Середина ХХ ст., відповідно до умов соціально-політичного розвитку країни, у зв'язку з комуністичною заідеологізованістю у сфері науки, у дослідницьких роботах не забезпечувалася належна об'єктивна оцінка педагогічно-просвітницької діяльності товариств.

Третій період охоплює праці сучасних дослідників, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. до теперішнього часу.

З'ясовано, що у контексті дослідження проблеми важливими є наукові дослідження сучасних учених, у яких висвітлено участь Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у поширенні освіти серед різних верств населення та створенні навчальних закладів на Єлисаветградщині. Наукові розвідки сучасних дослідників засвідчують, що історія діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел була визначною сторінкою історії краю дореволюційного періоду.

Встановлено, що сучасна українська історіографія нараховує незначну кількість праць, що віддзеркалюють тенденції та суперечності процесу становлення Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел. Історіографія діяльності товариства поповнюється новими дослідженнями, що підтверджує зростання інтересу науковців до пошуку у цьому напрямі.

Виявлено, передумови створення громадських товариств на території краю. З'ясовано, що політичні передумови зумовили утворення нової

адміністративно-територіальної одиниці, населення якої започаткувало розвиток різних галузей господарства, що у подальшому зумовило потребу у якійсній освіті.

Економічні передумови означаються тим, що утворення поселень у економічно перспективних регіонах держави посприяли збільшенню притоку населення. Визначальним при цьому було вигідне фізико-географічне розташування Єлисаветградщини на перехресті важливих торгових шляхів із заходу – на схід та з півночі – на південь.

До соціокультурних передумов створення громадських товариств на Єлисаветградщині можна віднести такі: революційний рух середини ХІХ ст. та зумовлені з ним урядові реформи, лібералізація життя, що стала причиною поживлення активності широкої частини прогресивних педагогічних сил, передової інтелігенції краю і чималої групи представників громадськості, прагненням місцевої інтелігенції до консолідації з метою просвітництва.

Середина ХІХ ст. для Російської імперії характеризується тим, що, з одного боку, виникла необхідність створення такого типу організацій, як громадські товариства, з іншого, – з'явилися умови для цього.

У цей період на Єлисаветградщині виникала значна кількість громадських об'єднань, які займалися різними напрямками просвітницької діяльності.

Під громадськими товариства розуміємо об'єднання світських і релігійних діячів, представників широкої громадськості, які, згідно зі своїми статутами, проводили організаційну, просвітницьку й культурну діяльність, спрямовану на реалізацію освітніх, культурних і релігійних цілей серед дітей, молоді та дорослого населення.

Зростання кількості легальних громадських товариств у краї було викликано соціально-економічними та культурними потребами суспільства. Товариства створювались для розв'язування проблем у промисловій, сільськогосподарській, здравоохоронній, культурній, освітній та інших галузях життя суспільства.

Діяльність просвітницьких товариств краю виходила далеко за межі навчання елементарної грамотності. Активні діячі товариств намагалися спрямувати свою діяльність у русло поширення серед народу знань із різних наук, що сприяло не лише підвищенню загальної кількості грамотного населення, а й різнобічному розвитку особистості.

Встановлено, що одним із таких об'єднань було Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел (1873–1914), яке за результатами своєї діяльності було одним із провідних товариств Російської імперії. Основним завданням Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел стало утримання Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища. Разом із тим, діяльність Товариства розвивала й інші напрямки: видавничий (за сприяння Товариства у 1875 р. в Єлисаветграді було видано першу в історії міста україномовну книгу «Десять перекладів і самостійних творів І. Гриненка. Випуск I.»); просвітницький (відкриття безкоштовної народної бібліотеки-читальні, зроблено спробу запрошувати професуру для читання лекцій у межах безкоштовних народних читань); благодійний (облаштування сирітського будинку та нічліжки для безпритульних, заснування дитячих садків, дитячого будинку, безкоштовної лікарні для бідних тощо); культурний (пропагування художнього мистецтва шляхом організації в місті першої художньої виставки).

Основні результати дослідження за першим розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [167; 276; 277].

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ ГРАМОТНОСТІ ТА РЕМЕСЕЛ

2.1. Етапи розвитку та основні напрями культурно-освітньої діяльності товариства

Однією з характерних рис суспільно-педагогічного руху на українських землях Російської імперії у другій половині XIX століття було створення культурно-освітніх товариств. У зв'язку з демократизацією суспільства в цей період виникли різноманітні товариства, що ставили перед собою мету дати освіту простому населенню регіону і були носіями нової, педагогічної ідеології.

Одним із таких об'єднань було Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності та ремесел (1873–1914) – одне із провідних товариств Російської імперії в досліджуваний період, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу. Товариство відігравало значну роль у громадському, соціальному, культурному житті Єлисаветграда. Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел набула різних форм вияву через організаційну та педагогічну діяльність його членів [169, с. 44].

Своєю появою Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності та ремесел певною мірою зобов'язане розколу, який відбувся в тодішньому Благодійному товаристві (1867–1872), складовою якого було Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище. Незадоволений діяльністю вже існуючого товариства, М. Федоровський наприкінці 1871 р. разом із однодумцями розробили проект діяльності нового Благодійного товариства, метою якого була цілеспрямована опіка над навчальними закладами краю, сприяння просвітницькій роботі серед ремісників, наданням їм належних

технічних знань. Тож у 1873 р. Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел розпочало свою діяльність. Зауважимо, що така інституція була однією із перших на українських землях Російської імперії (до цього лише в Харкові діяло засноване в 1869 р. Харківське товариство розповсюдження початкової освіти) [242, с. 9].

Товариство поширення грамотності і ремесел об'єднувало людей, які прагнули служити на користь ближнього, безкорисливо віддавали свою працю і кошти на громадську справу. До товариства приєдналася інтелігенція міста, громадські діячі, представники вищих верств і багаті поміщики. Активна просвітницька й пропагандистська діяльність членів товариства відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних прошарків населення, сприяла розвитку шкільництва на території регіону [28, с. 48].

У першому звіті товариства за 1873–1874 рр. стверджувалося, що «недостатня кількість чесних і професійних ремісників, грубе поводження з дітьми, що віддаються на навчання в різні ремісничі заклади, моральна псування, якому вони піддаються в цих школах чітко вказували на необхідність подібного Товариства» [278, с. 9].

Для створення легального благодійного товариства необхідно було розробити та затвердити статут товариства, в якому визначалися мета, склад та основні напрямки діяльності організації. Згідно цього було розроблено статут Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, який не допускав до нього дітей нехристиян. Однак Міністр фінансів, на розгляд якого подавалися статути товариства та училища, виступив проти таких обмежень, його підтримав Міністр внутрішніх справ, тому цей пункт було знято.

Установчі збори товариства було призначено на 7 жовтня 1873 р., але вони не увінчалися успіхом. Із 163 осіб, які подали клопотання про свій вихід із складу старого Благодійного товариства тільки частина (56 осіб) виявила бажання вступити до новоствореного товариства та ще менша частина з'явилась на загальні збори (30 осіб). На першому засіданні товариства

головою ради було обрано А. Каррьєра, кандидатом Н. Бракер, секретарем Ф. Нікітіна, 17 членів ради і трьох почесних членів.

Продовження зборів відбулося 13 жовтня 1873 р., на яких затвердили 22 параграфи статуту товариства, обрали попечителя М. Федоровського, його помічника М. Лащенка, попечительницю А. Некрасову та її помічницю О. Коленко, членів попечительства ремісничо-грамотного училища: М. Блюменфольда, Г. Лішина, О. Рязанову, М. Шафонську [5, с. 7]. Зауважимо, що така інституція була однією із перших на українських землях Російської імперії, до цього лише в Харкові діяло засноване в 1869 р. Харківське товариство розповсюдження початкової освіти.

Основним програмним і організаційним документом, на підставі якого розпочало діяльність товариство поширення грамотності та ремесел в краї, був «Статут Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел» [Додаток А] [278; 279]. Статут, яким керувалось товариство, давав досить великий простір для його діяльності, не обмежуючи зайвою регламентацією широку ініціативу окремих його членів. У формулюванні цілей товариства, прав і обов'язків його членів, були закладені провідні принципи просвітницького руху кінця XIX – початку XX ст.

Статут складався з визначених розділів й включав відповідні параграфи:

- Загальні положення товариства (§ 1–6);
- Склад товариства (§ 7–8);
- Утримання товариства (§ 9);
- Рада товариства (§ 10–18);
- Про загальні збори товариства (§ 19–26);
- Про закриття товариства (§ 27). Останній пункт зазначав можливість змін у статуті.

У змісті розділу «Загальні положення товариства» була визначена мета організації, що полягала в сприянні інтелектуальному й моральному розвитку простого люду, тому важливим компонентом практичної діяльності була

освітньо-просвітницька робота серед місцевого населення. Важливо відзначити, що процес виховання відбувався в природному соціальному середовищі з урахуванням менталітету населення краю.

Згідно зі статутом, товариство мало право:

- відкривати недільні школи для неписьменних ремісників;
- засновувати бібліотеки і читальні, підтримувати їх;
- видавання й поширення доступних за ціною книг популярно-просвітнього, літературно-наукового й господарського змісту;
- влаштовувати артїлі ремісників;
- організовувати виставки ремісничих виробів;
- проведення різноманітних заходів, які сприяють піднесення просвіти й добробуту місцевого населення.

Товариству надавалось право на законних підставах купувати рухоме і нерухоме майно.

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел знаходилось, як інші тогочасні просвітницькі товариства, в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ.

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел включало в себе дійсних членів, почесних членів. Дійсні члени товариства – це члени товариства, які є безпосередніми учасниками його діяльності, були обрані товариством голосуванням або за правилами, визначеними у статуті. Дійсні члени товариства зобов'язувалися щорічно вносити на розвиток товариства не менше 10 крб. Почесними членами могли стати активні діячі, які сприяли реалізації завдань товариства та пожертвували на користь товариству не менше 500 крб.

Для управління справами товариства загальні збори вибирали на кожні 3 роки раду товариства, яка складалася із голови, його кандидата, скарбника, секретаря та 17 членів. Зауважимо, що попечителі як чоловічого так і жіночого відділення Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, а також їх помічники повинні були в обов'язковому порядку включені до ради

товариства. До складу ради також входили почесні члени попечильства училища.

Голова товариства, його кандидат, а також члени ради обиралися більшістю голосів, шляхом таємного голосування на загальних зборах товариства, а скарбник і секретар вибирались радою зі свої членів, за тією ж процедурою.

Голова ради та його кандидат не міг одночасно займати посаду попечителя училища.

Товариство охоплювало 500 членів, мало установчі збори і раду старшин. Раз на рік відбувалися загальні збори товариства, на яких більшістю голосів розв'язувалися найважливіші питання. Комітет товариства, що складався з обмеженої кількості членів, збирався частіше, без спеціальних оголошень. Він обмірковував поточні справи, обирав комісії, призначав учителів недільних шкіл, роздавав допомогу.

В обов'язки ради товариства входило:

– розподіл завдань між членами товариства, затвердження на посадах, за поданням попечителів, учителів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища;

– розгляд усіх питань, що стосуються завідування Єлисаветградським ремісничо-грамотним училищем, а також загальний контроль, як за навчальними закладами так і іншими установами, які відкривалися товариством;

– відкриття ремісничих училищ, недільних шкіл та інших установ;

– пошук засобів, для збільшення коштів товариства, купівля та відчуження, з дозволу загальних зборів товариства, нерухомого майна;

– захист інтересів товариства на всіх рівнях, укладання фінансових угод і договорів, не вище тієї суми, що затверджена на загальних зборах товариства;

– нагляд за правильним введенням рахунків товариства та щомісячний фінансовий звіт;

- складання та подання на затвердження загальних зборів товариства річних звітів та щомісячних кошторисів витрат і доходів;
- збір загальних зборів як правило один раз на рік та ситуативних за необхідності;
- нагляд за чітким виконанням статуту товариства і постанов загальних зборів товариства [278, с. 3–9; 279, с. 106–111].

На загальних зборах товариства були присутні як дійсні члени товариства так і почесні члени. Загальні збори в основному збиралися один раз на рік. Однак, за нагальної потреби, могли організовуватися й частіше.

На загальних зборах товариства вирішувались наступні питання:

- обрання головуючого та його кандидата, а також попечителів училища та їх помічників;
- щорічне обрання посадових осіб і членів Ради товариства;
- обрання почесних членів товариства. Зазначимо, що обранні почесні члени отримували спеціальний диплом, за встановленим Радою товариства зразком;
- обговорення питань про відкриття училищ та інших установ товариства, згідно зі статутом;
- розгляд питань про придбання рухомого та нерухомого майна тощо.

На загальних зборах обиралася ревізійна комісія для перевірки звітів та дій Ради товариства та стану різних установ товариства.

У змісті розділу «Про закриття товариства» було визначено, що в разі закриття товариства все майно та капітали передаються в підпорядкування повітового земства. При чому, передане майно та кошти повинні бути використанні на утворення училищного фонду, кошти з якого б спрямувалися на освіту дітей бідних ремісників.

Матеріальний фонд товариства складався з:

- щорічних внесків членів товариства;
- одноразових пожертв спеціального призначення;

– грошових та матеріальних пожертв як членів товариства так і інших осіб [278, с. 5].

Крім того, з метою поповнення коштів, товариству надавалась можливість влаштовувати вистави, концерти, танцювальні вечори тощо, з дотриманням усіх при цьому правил і постанов.

Структурним підрозділом товариства були комісії чи секції, засновані для виконання конкретних завдань, намічених статутом. Комісії та секції, об'єднуючи творчі та найбільш енергійні сили місцевої інтелігенції, відігравали відповідну роль в діяльності товариства. Їх члени розробляли плани і сценарії культурно-масових заходів, проводили літературно-художні читання, займалися просвітницькою роботою. Матеріали щорічних звітів товариства засвідчують, що секції у своїй практичній діяльності користувалися певною самостійністю та незалежністю від керівних органів товариства.

Як засвідчують архівні джерела, щоб зміцнити товариство та забезпечити коштами, М. Федоровський звертається до багатьох впливових людей, не тільки місцевих, а й по інших містах, і навіть до герцогині Единбурзької, дочки Олександра II. У цих заходах йому допомагає відомий граф Д. Остен-Сакен, що користувався великою пошаною та впливом серед місцевої спільноти: «Дарма, що про нього багато різного розповідали, – пише М. Федоровський, – це була видатна людина і громадянин... Він допоміг мені виклопотати надзвичайно широкий на той час статут товариства, їздив зі мною в Одесу до старих знайомих, агітуючи їх до членства в товаристві» [228].

2 лютого 1875 р. герцогиня Единбурзька Марія Олександрівна, дружина герцога Единбурзького, правителя Шотландії дала згоду стати президентом Єлисаветградського товариства грамотності та ремесел. З цієї нагоди вдячні елисаветградці замовили в Петербурзі коштовну скриньку для диплому президента товариства вартістю близько 800 крб., яку оплатив І. Фундуклей [19, с. 7].

Відмовляти у клопотаннях товариства, яке мало такого високого покровителя, більше ніхто не наважувався. Так, Херсонське губернське земство погодилось з 1876 р. надавати фінансову підтримку ремісничо-грамотному училищу в розмірі 500 крб. щорічно Єлисаветградці зуміли залучити до своїх лав визначних особистостей: члена Державної Ради Росії І. Фундукля, княгиню Є. Воронцову та ін. На потреби товариства І. Фундуклей пожертвував 750 крб., Є. Милорадович – 500 крб., Є. Воронцова – 100 крб., визначний український письменник і громадський діяч О. Кониський подарував вексель вартістю в 300 крб. тощо. У влаштуванні спектаклів та літературно-музичних вечорів активну участь брали В. Сергеев та С. Козловський [19, с. 7].

Постійно вишукувалися нові джерела надходжень, що поповнювали касу товариства. Це були як грошові, так і матеріальні пожертв. Для читання лекцій до Єлисаветграда запрошувались відомі професори. Товариство підтримувало зв'язки і активно обмінювалося звітами, друкованими працями, брало участь в ювілейних заходах на запрошення інших товариств, що реалізували таку ж мету і завдання [85, с. 254].

Однак, незважаючи на значні зусилля, уже з перших днів своєї діяльності товариство потрапило у фінансову скруту, яка не дозволяла реалізовувати програмні засади діяльності. Ненадійним було джерело прибутків, що складалось із членських внесків, податкових пожертвувань, зборів від вечорів та вистав.

Брак людей та коштів не дав можливість М. Федоровському розвинути діяльність нового товариства, і всі свої зусилля та енергію він вкладав у засноване ним Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище. Велику увагу приділяв благоустрою професійної школи.

Згідно архівних даних діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел в перші роки свого існування обмежилась виключно опікою училища, інші питання програмної діяльності залишилися поза увагою.

У цей період товариству вдалося досягти певних покращень в діяльності училища:

– училищна рада збільшила штат викладачів в училищі, до цього в училищі викладали 1 законовчитель та 4 викладачі; у звітних документах товариства особливо відзначається плідна діяльність у закладі попечителя училища М. Федоровського, почесного члена товариства А. Рязанової та колишньої попечительниці жіночого відділення училища О. Некрасової, діяльність М. Блюменфельда.

– для покращення навчання дітей ремеслу товариство запровадило практику запрошення кваліфікованих і досвідчених учителів у столярне відділення училище, які навчали також і кресленню;

– училищна рада поновила діяльність при училищі слюсарного відділення;

– рада покращила діяльність швейного відділення, запровадила практику запрошення досвідчених майстринь, що дозволило відділенню оплачувати витрати на своє утримання;

– раді училища вдалося виклопотати у міста територію поряд із училищем, що надало можливість, в майбутньому, збільшити училищний сад і розширити училищне приміщення;

– отримати від Єлисаветградського міщанського товариства 150 крб. для училища;

– побудувати приміщення для слюсарного відділення;

– придбати як для слюсарного так і для столярного відділень необхідні інструменти;

– збільшити витрати на училище в зв'язку з розширенням програми занять і збільшення штату викладачів з 230 крб. щомісячно до 320 крб. [279, с. 137].

Серед напрямів просвітницької діяльності товариства варто вказати його видавничу діяльність. Так, у 1875 р. в Єлисаветграді, за сприяння товариства, було видано першу в історії міста україномовну книгу під назвою

«Дещо з перекладів і самостійних творів І. Гриненка. Випуск І». Такий псевдонім обрав Йосип Шевченко – небіж Тараса Григоровича Шевченка, юнкер Єлисаветградського кавалерійського училища. Книга коштувала 30 копійок, мала тираж 1200 примірників. У збірці вміщено 21 вірш Йосипа Шевченка, 9 його перекладів та рекламу товариства (витримки із протоколів засідань та звітів тощо) [19, с. 7].

У тому ж 1875 р. помічник попечителя М. Лащенко виступає з пропозицією відкрити недільну школу при Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі. Ця пропозиція отримала підтримку в товаристві, однак коштів для її реалізації не було.

Крім того, з перших днів свого існування товариству довелося стикнутися з інертністю громадськості. У цей період воно нараховувало не більше 70 членів, із яких більшість навіть не проживало в Єлисаветграді. Як зазначає П. Рябков, тогочасна місцева громадськість «хоча й палко співчувала реформам, та була якась розрізнена, розбивалася на окремі гуртки, що не мали на увазі будь-яких найближчих практичних цілей» [216, с. 47].

Отже, тривалий час товариство не знаходить підтримки. Лише згодом воно домагається незначної підтримки з боку Херсонського губернського земства, а потім і міста. Особливу байдужість у цій справі виявило Єлисаветградське земство: за весь час існування училища, яке знаходилося під безпосередньою опікою Благодійного товариства земство тільки один раз, у 1876 р. зробило одноразову допомогу в 300 крб.

З виходом М. Федоровського із складу попечительської ради, з виборами нового голови ради Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел О. Пашутіна починається новий етап розвитку Товариства. Діяльність товариства в цей період характеризується відсутністю релігійних обмежень, у чому дорікали минулих діячів товариства на чолі з М. Федоровським [278, с. 19].

На перших загальних зборах 17 вересня 1878 р., віддаючи належне внеску М. Федоровського в розвиток товариства, його одногосно обирають в почесні члени товариства; значною мірою поновлюють попечительську раду, зокрема, вводять в його склад єврея Цеткіна.

Училище фактично єдиний об'єкт діяльності товариства знаходилося в поганому матеріальному становищі. А. Некрасова навіть ставила питання про передачу місту початкових класів училища. Кількість учнів у 1878/1879 н. р. падає до 98 порівняно з 1874/1875 н. р., коли становило 140 та 122 у 1875/1876 н. р. [216, с. 25]. Бюджет училища в основному розподіляється по майстерням.

Дійсний член товариства, корифей українського театру І. Тобілевич (Карпенко-Карий) у 1878 р. написав новий статут товариства, який однак не був затверджений [19, с. 7].

Період діяльності товариства з 1878–1882 рр. можна назвати періодом занепаду та бездіяльності. Рада товариства не скликалася навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно [216, с. 26].

Втім, у 1882 р. діяльність товариства відновлюється. На кінець року товариство нараховує 50 дійсних членів та декілька почесних. Так, на загальні збори 1 грудня 1882 р. з'явилося 43 особи, чого раніше не спостерігалось. Зборами, оскільки голова ради О. Пашутін хворів, керував В. Михайлов. Метою зібрання було ознайомлення присутніх зі статутом товариства. Це були перші збори після чотирьохрічної бездіяльності товариства [317, с. 11]. Члени оновленого товариства висловили низку прогресивних ідей, зокрема, М. Рахубовський, викладач юнкерського училища, на зборах виступив із пропозицією зайнятися «видавництвом і поширенням доступних книг для населення та ремісників». У свою чергу комісія, на розгляд якої передано цю пропозицію, виступає з ініціативою відкриття бібліотек для ремісників у містах Єлисаветградського повіту.

Є. Ринкевич, директор юнкерського училища, звертається до ради товариства щодо грошової підтримки влаштування народних читань при училищі, які вже дозволені інспектору чоловічої прогімназії О. Балику. Рада товариства висуває пропозицію влаштування літературних вечорів, які б приносили кошти товариству [216, с. 33]. На жаль, ці ідеї не вдалося втілити в життя.

Архівні джерела засвідчують, що нічого суттєвого з 1882 по 1886 рр. зроблено не було, жодне з починань не було втілене в життя.

У 1886 та 1887 рр. загальні збори взагалі не збиралися. На загальні збори 2 липня 1888 р. з'являються лише 8 осіб. Останні збори відбуваються 30 січня 1889 р., на яких обираються посадові особи: голова ради, рада; ревізійна комісія; попечителі та їх помічники та 4 члени попечительства. На зборах оновленої ради було прийнято рішення: не здавати в оренду Альгамбру Гермуту, придбати нові та відремонтувати дві старі швейні машинки для ремісничо-грамотного училища. У наступні п'ять років взагалі загальні збори не скликалися [317, с. 15].

Характеризуючи діяльність товариства в цей період П. Рябков зазначає: «Цей час – одна з похмурих сторінок у житті товариства, що вказує на невисоку громадську активність тодішньої єлисаветградської інтелігенції, яка допустила занепад товариства, єдиного світлого явища на темному тлі провінційного життя... » [216, с. 34].

1894 р. можна назвати роком справжнього відновлення діяльності товариства, про що пише сам П. Рябков: «З цього часу, починається відродження товариства, воно набирається нових сил, і, на превеликий подив жителів Єлисаветграда, з пасивної ролі, сплячої царівни, переходить до активного життя» [317, с. 14]. Починають оприлюднюватися у пресі результати роботи товариства.

У 1895 р. порівняно з 1894 р. склад товариства значно зріс: з 22 членів до 117. [278, с. 66]. Таке стрімке зростання товариства вказувало на те, що воно все більше завойовувало симпатію громадськості краю, яка, вступаючи в його члени, підтримувала програму товариства, відображену в статуті, яка

не обмежувалася лише благодійністю, матеріальною підтримкою малозабезпечених верств населення, а переслідувала більш широкі завдання: поширення грамотності серед місцевого населення, відкриття безкоштовних доступних бібліотек тощо.

Не можна сказати, що на початку діяльності оновлене товариство не стикнулося з деякими труднощами і перепонами, зокрема, незважаючи на певні нововведення, вже на початку діяльності оновленого товариства з'являються дві протидіючі течії – староучилищна, на чолі з Некрасовою і Рязановою, і новоучилищна, що складалася переважно із учителів земського реального училища. Зіткнення між ними відбуваються на ґрунті незгодженості двох статутів – статуту училища і статуту товариства. Одні члени товариства відстоювали прерогативу училища, інші – товариства, визнаючи за останнім верховенство над училищем.

Клопотання товариства про зменшення членського внеску з 10 крб. на 5 крб. дало хороші результати. У перші ж роки відновлення діяльності число членів товариства досягло небачених раніше цифр – 117 осіб у 1895 р. і 183 особи в 1896 р. Безперечно, такий ріст бажаючих стати членами товариства не можна пояснити лиш тільки зниженням членських внесків, а й новим вектором діяльності товариства, який відкривав нові перспективи [278, с. 60].

Як засвідчують звітні документи, з 1894 по 1899 рр. – діяльність товариства була достатньо плідною.

Товариство з перших днів свого відродження поставило за правило – давати широкий розголос усім своїм діям. У звітах своїх засідань, зборів та щорічних оглядах всебічно знайомити громадськість з тим, що зроблено за той чи той період, про перспективні плани.

З самого початку діяльності поновленої ради товариства серед її членів виникла думка про влаштування громадських лекцій, які з одного боку повинні були переслідувати просвітницькі цілі, а з іншого – принесли б певні кошти в касу бібліотеки, яка конче потребувала їх. З цією метою рада

товариства звернулося в лекційне бюро, яке знаходилося при московській комісії з влаштування домашнього читання. Рада товариства, ознайомившись з тематикою лекцій і особами лекторів, які прислало бюро вибирала ті лекції, які, на думку членів ради, були найбільш цікавими і корисними [278, с. 73].

У зв'язку з цим таке запрошення було надіслано відомому критику і публіцисту В. Іванову.

Вагомими досягненнями Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел у цей період були:

- зміни в статуті товариства, зокрема, спрощення умови вступу до товариства;

- віднайдено деякі нові джерела, поповнення каси товариства;

- до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища введено креслення і малювання;

- враховуючи значну кількість бажаючих вступити до ремісничо-грамотного училища, попечительською радою відкрито молодший підготовчий клас, у якому заняття проводилися у дві зміни: молодше відділення займалося з 8 до 11 години, а старше – з 11 до 15.30 години. Однак це викликало певні труднощі в організації занять з дітьми про що повідомлялось в звітах комісії. Тому попечительство звертає особливу увагу товариства на необхідності розширення приміщення училища;

- з метою більшого доступу учнів до училища, за ініціативою О. Пашутіна, введено зміни до вступу в підготовчий клас. Завдяки цьому кількість учнів у закладі досягла 200 осіб;

- покращено і поповнено склад учнівської та вчительської бібліотек училища;

- відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку (1894 р.). Одним із її фундаторів була Н. Рябкова, яка на влаштування бібліотеки пожертвувала 400 крб. У цей період бібліотека нараховувала більше 800 абонентів, які брали книги додому, не враховуючи читачів, які відвідували читальний зал. Головну книгозбірню товариства – народну бібліотеку-читальню – засновано

в 1897 р. Її попечителями були Є. Блюмкіна та А. Якубовський. Витрачаючи біля тисячі карбованців щорічно, бібліотека мала в своєму користуванні досить цінний книжковий фонд, який постійно зростав. Крім того бібліотека мала невеликий капітал для побудови приміщень. Саме безкоштовній народній бібліотеці-читальні належить ініціатива щодо відкриття громадської бібліотеки в Єлисаветграді (1899 р.). Зауважимо, читальні та бібліотеки стали центрами позашкільної педагогічно-просвітницької роботи товариства;

- започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів;

- уведено в практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді [278, с. 40–41].

Отже, програма діяльності товариства визначала його пріоритетні напрями роботи, особливо акцентуючи на змісті педагогічних завдань, що стояли перед товариством. Освітньою діяльністю мали бути охоплені широкі верстви населення краю.

Згідно постанови від 7 червня 1902 р. просвітницькі товариства підпорядковані Міністерству внутрішніх справ переходили в підпорядкування Міністерства народної освіти, що надало можливість продовженню функціонування Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. У 1902 р. вдруге, змінивши статут, який визначав мету, напрями діяльності та склад товариства, регулював його фінансову діяльність, товариство продовжило освітньо-культурницьку діяльність.

З 1905 р. до 1908 р. спостерігається певний спад в діяльності товариства. Це пояснюється політичними та соціальними змінами, що відбувалися у Російській імперії та впливами їх на діяльність товариств. Після закінчення першої буржуазної революції чисельність членів товариства різко зросла в усіх структурних підрозділах [122, с. 39–42].

Із складу товариства виділяється спеціальна секція, що цікавиться питаннями дошкільної освіти та виховання, яку очолює Н. Бракер. За її ініціативи у 1913 р. засновується безкоштовний народний дитячий садок для

дітей від 4 до 6 років, літні дитячі майданчики, дитячий будинок та інша секція (під керівництвом директора приватної жіночої гімназії Г. Єфимовської) під назвою «Зелене Царство», яка проводила роботу по збереженню природи, влаштовувала екскурсії.

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел підтримувало тісні зв'язки з іншими товариствами і організаціями Російської імперії, які переслідували споріднені цілі. Обмін досвідом відбувався шляхом популяризації звітів товариств та інших друкованих праць, взаємною участю в ювілейних подіях [251, с. 87].

Крім форм власне просвітницької діяльності, члени цього товариства займалися організацією й культурно-просвітницьких ранків, вечорів, культурного відпочинку дітей і дорослих. Серед форм такої діяльності варто виділити організацію театральних вистав, влаштування співів народних хорів, народних гулянь, танцювальних вечорів та ін.

Організаційні та ідейні засади діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел були підпорядковані його цілям. Реалізація мети – сприяння інтелектуальному й моральному розвитку населення – здійснювалася відповідно до структури організації, яка від початку заснування Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел ґрунтувалася на засадах гуманізму, демократизму, самоокупності, варіативності, послідовності, системності та комплексності в роботі у всіх напрямках громадсько-просвітницької діяльності.

У цілому, організаційні засади товариства є прикладом демократичного устрою та певним чином відображали уявлення місцевої інтелігенції про демократично налаштовану та керовану, діючу на добровільних засадах асоціацію, де свобода просвітницької діяльності уособлювала громадську позицію.

Узагальнюючи дані про громадсько-просвітницьку діяльність товариства, виділимо чотири етапи розвитку товариства. Критерієм для

розбиття діяльності товариства на етапи в досліджуваний період є інтенсивність розв'язування педагогічних питань:

– перший етап діяльності товариства з 1873 р. по 1877 р. – період існування товариства з діючим першим статутом. Товариство було засноване у 1873 р., та в перші роки свого існування обмежилась виключно опікою над Єлисаветградським ремісничо-грамотним училищем, інші питання програмної діяльності залишилися поза увагою.

– другий етап діяльності товариства з 1878 р. по 1882 р. – період занепаду та бездіяльності товариства. Рада товариства не скликалася навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно.

– третій етап – у 1894 р., змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел знову розпочинає свою діяльність. Науковий пошук засвідчує, що найбільш плідним періодом діяльності товариства був третій етап з 1894 р. по 1899 р. – віднайдено деякі нові джерела, поповнення каси товариства, до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища введено креслення і малювання, змінено умови вступу до підготовчого класу, покращено і поповнено склад учнівської та вчительської бібліотек училища, відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку-читальню, започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів, введено в практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді тощо;

– четвертий етап діяльності товариства з 1902–1914 рр. – вдруге змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел продовжило освітньо-культурницьку діяльність: утримання ремісничо-грамотного училища, заснування дитячих садків, пропагування художнього мистецтва, влаштування художніх виставок, театральних вистав, концертів тощо.

2.2. Громадсько-просвітницька діяльність представників товариства

Друга половина XIX – початок XX ст. були періодом активного розвитку просвітницької думки на Єлисаветградщині. Очілниками просвітницького руху на території краю стали найкращі представники інтелігенції, які спрямували свою діяльність на поширення освіти серед народу.

Цікавою постає культурно-освітня діяльність активних громадських діячів, членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел другої половини XIX – початку XX ст. Н. Бракер, О. Пашутіна, П. Рябкова, М. Федоровського, В. Харцієва та ін., які в тогочасних умовах досить послідовно й успішно домагалися реалізації своїх демократичних починань задля покращення суспільних умов життя, перш за все простого народу.

У цьому контексті заслуговують на увагу праці краєзнавчого спрямування сучасних учених: В. Боська [19], Н. Калініченко [85], О. Лютої [128], Т. Печериці [188], О. Трибуцької [242–243], О. Філоненко [251] та ін., у яких автори, аналізуючи просвітницьку діяльність членів Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел, відзначають їх місце та роль в заснуванні різних освітніх інституцій, розбудові системи народної освіти на Єлисаветградщині. Разом із тим мало висвітленою залишається педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Актуальність проблеми посилюється наявністю суперечностей між накопиченими теоретичними ідеями та досвідом громадської та просвітницької діяльності членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел та недостатнім рівнем їх наукового осмислення, узагальнення та систематизації з метою творчого використання на сучасному етапі.

Організатором заснування Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел й активним його членом був громадський і культурний діяч, педагог Микола Федорович Федоровський (1838–1918).

М. Федоровський народився 1838 р. на Чернігівщині, навчався в Київському кадетському корпусі. Служив на Кавказі, де не раз брав участь у військових подіях. Після закінчення воєнних дій М. Федоровський був направлений в Єлисаветград для проходження подальшої служби. Його призначили викладачем історії та географії Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища [251, с. 90]. Як засвідчують його сучасники: «Микола Федорович був людиною невсипучої енергії, широкої ініціативи і міцної волі, що не хотіла рахуватися ні з якими перешкодами. Ось як характеризує його один із його співробітників, М. Пашковський: «Видатною особливістю цього незвичайного організатора було постійне поривання вперед до нових берегів, до нових ідеалів» [182].

На той час у Єлисаветграді не було закладів, де б, за словами відомого громадського діяча, етнографа, археолога П. Рябкова, «людина, схильна до громадської діяльності, могла б застосувати свої сили» [317, с. 3], а початкових навчальних закладів було обмаль. Тому М. Федоровський разом із групою однодумців провів організаційну роботу, розв'язав матеріальні питання і заснував перше в усій Російській імперії Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище, яке було відкрите 15 жовтня 1867 року. Таким чином у Єлисаветграді було утворено першу професійну школу.

М. Федоровський надовго став попечителем нового закладу. В училищі, навчальний процес було поставлено добре, й училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладачів, демократичністю є повчальним прикладом для нащадків. За роки керівництва училищем М. Федоровський характеризується як розумний, енергійний, з широкою ініціативою громадський діяч. Його метою було зробити училище зразковим,

розширити майстерні, випускати підготовлених майстрів з різних ремесел – шовківництва, бджільництва, городництва, хліборобства [85, с. 256].

Ця школа мала приймати учнів, що закінчили міські та сільські школи, й робити з них не тільки добрих майстрів, але й викладачів ремесла в сільських школах. Для цього він мріяв ще про влаштування при навчальному закладі інтернату для селян. До школи вступали діти, що проходили там підвищений курс навчання й теслярство, шитво. Крім ремісників його школа мала випускати шовководів і пасічників, городників садівників тощо. І це не були пусті мрії: користуючись тим, що в Єлисаветграді був за час військових поселень «шовковичний сад», він заводить у своїй школі шовківництво. 35 років працював М. Федоровський у цій галузі, й шовківництво відродилося в Україні завдяки його «плідній і безкорисній праці». Отже, як високо не цінив педагог-просвітник загальну освіту, зі всього напрямку його діяльності видно, що його головною метою було дати заробіток безпосередньо в руки народів, що і зазначено у першій редакції статуту його школи [28, с. 47].

Мрією М. Федоровського було на базі отриманої попередньої початкової освіти давати професійні, корисні знання і навички та випускати повністю підготовлених учителів для сільських шкіл. Проте громадські потреби й тогочасні умови змусили керівництво училища розширити свої завдання. Тому, окрім викладання ремесел, навчальною програмою передбачалося і вивчення загальноосвітніх дисциплін [242, с. 9].

Згодом, коли в цьому приміщенні стає тісно, М. Федоровський починає зводити другий поверх навчального закладу: «Ніхто не хотів іти мені на зустріч, а тим часом мій досвід ствердив, що коли є воля й упертість, то те, що здається неможливим, стає здійсненим. Що необхідно, те й повинно здійснитися» [28, с. 46]. Кам'яний будинок було добудовано вже у 90-х рр. XIX ст. [215, с. 154].

Зрозуміло, що такі широкі завдання не міг виконувати лише педагогічний колектив училища, і М. Федоровський організує просвітницьке товариство.

У кінці 1871 р. М. Федоровський однодумцями розробили проект діяльності товариства, метою якого була цілеспрямована опіка над навчальними закладами краю, сприяння просвітницькій роботі серед ремісників, наданням їм належних технічних знань. Тож у 1873 р. Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел розпочало свою діяльність. У першому його звіті за 1873–1874 рр. стверджувалося «недостатня кількість чесних і професійних ремісників, грубе поводження з дітьми, що віддаються на навчання в різні ремісничі заклади, моральна псування, якому вони піддаються в цих школах чітко вказували на необхідність подібного товариства» [279, с. 10].

Як зазначали сучасники Миколи Федоровича, тогочасна місцева громадськість «хоча й палко співчувала реформам, та була якась розрізнена, розбивалася на окремі гуртки, що не мали на увазі будь-яких найближчих практичних цілей» [28, с. 47].

Щоб зміцнити його та забезпечити коштами, він звертається до багатьох впливових людей, не тільки місцевих, а й по інших містах, і навіть до герцогині Единбурзької, дочки Олександра II. У цих заходах йому допомагає відомий граф Д. Остен-Сакен, що користувався великою пошаною та впливом як серед місцевого громадянства. «Дарма, що про нього багато та різного розповідали, – пише М. Федоровський, – це була видатна людина і громадянин... Він допоміг мені виклопотати надзвичайно широкий на той час устав товариства, їздив зі мною в Одесу до старих знайомих, закликаючи їх до членства в товаристві». Зусиллями М. Федоровського просвітницьке товариство було засноване в 1873 році та діяло впродовж трьох років [242, с. 9].

Постійно вишукувалися нові джерела надходжень, що поповнювали касу товариства. Це були як грошові, так і матеріальні пожертвування. Для

читання лекцій до Єлисаветграда запрошувались відомі професори. товариство підтримувало зв'язки і активно обмінювалося звітами, друкованими працями, брало участь в ювілейних заходах на запрошення інших товариств, що реалізували таку ж мету і завдання [85, с. 254].

Однак уже з перших днів своєї діяльності товариство потрапило у фінансову скруту, яка не дозволяла реалізовувати програмні засади діяльності. Ненадійним було джерело прибутків, що складалось із членських внесків, податкових пожертвувань, зборів від вечорів та вистав.

Брак людей та коштів не дав можливість М. Федоровському розвинути діяльність нового товариства, і всі свої зусилля та енергію він вкладав у засноване ним Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище. Велику увагу приділяв благоустрою професійної школи.

Микола Федорович продовжував очолювати Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище. Друге зібрання товариства 13 жовтня і 1873 р. затвердило його на посаді попечителя. Його діяльність неодноразово відзначалася членами товариства. У найскрутніші для училища часи М. Федоровський самовіддано працював, захоплюючи своїм прикладом інших. Він щиро прагнув підняти престиж училища над усіма іншими подібними до нього закладами, розширити майстерні, випускати добре підготовлених фахівців, поширити діяльність училища на Єлисаветградський повіт [128, с. 9].

Так, коли закінчено було новий будинок, виявилось, що на платню викладачам нема грошей, але М. Федоровський вирішив це питання, шляхом залучення до роботи в закладі декого з молодих учителів духовної школи й місцевої молоді, і якийсь час навчання в школі велося безплатно. «Серед зовсім молодих викладачів опинився й я, – пише його колега М. Пашковський, – захоплений палким закликком організатора... Микола Федорович умів і зібрати персонал і вмів підтримувати його на рівні гарячого вчительського ентузіазму. Години й роки моєї праці в школі залишилися найкращими споминами мого юнацтва» [182].

М. Федоровський мешкав навпроти школи й проводив у ній увесь свій вільний час. Він намагався розбудити в дітях національну самосвідомість і любов до України й усього українського, «а як усі ми були з народу, це було легко зробити», – зауважувала П. Дворецька, одна з перших учениць і згодом учителька школи [28, с. 48].

В училищі, як свідчать архівні документи, навчальний процес було поставлено добре, й училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладачів, демократичністю є повчальним прикладом для нащадків. За роки керівництва училищем М. Федоровський характеризується як розумний, енергійний, з широкою ініціативою громадський діяч. Його метою було зробити училище зразковим, розширити майстерні, випускати підготовлених майстрів з різних ремесел – шовківництва, бджільництва, городництва, хліборобства [85, с. 256].

У 1876 р. М. Федоровський переїхав до Києва на посаду вихователя кадетського корпусу, але не поривав зв'язку зі своєю школою і пильно стежив за діяльністю Єлисаветградського товариства поширення грамоти та ремесел. Так, зокрема, в 1878 р., коли в підпорядкування товариства Альгамбри за заповітом переданої училищу С. Острохова, він виступає з ініціативою щодо використання саду для облаштування школи садівництва та огородництва [216, с. 24].

М. Федоровський періодично листується з колишніми своїми колегами. Так, у листі до П. Дворецької (червень 1913 р.) він пише: «Мене цікавлять два питання: перше – чи закінчено будинок ремісничої школи (він тоді ремонтувався), чи виведено другий поверх над старим будинком, чи буде готовий будинок до початку навчального року, в якому становищі садок та чи було придбане сусіднє подвір'я для нього. Друге питання – чи надруковано в місцевій газеті статтю про походження школи, якщо ні, то коли її буде надруковано» [128, с. 26].

Також П. Дворецькій він надіслав для розповсюдження низку книжок свого видавництва.

На жаль, багато запланованого не вдалося реалізувати. Однак ремісничо-грамотне училище існувало, як і товариство, без державної підтримки. Його учні частково самостійно заробляли кошти, виконуючи платні замовлення з тих ремесел, яким їх навчали: столярного, слюсарного, токарного, ковальського, палітурного, різьбярства, чоботарства, швацтва. Силами училища здійснювалися різноманітні благодійні заходи та збори на його користь. Крім того, учні опановували початкову освіту, і під час перевірок демонстрували досить глибокі знання.

Реалізовані ідеї М. Федоровського – безкоштовне Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище (1867 р.), Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел (1873 р.) – стали найбільш вагомими сторінками розвитку місцевої громадської початкової й позашкільної освіти у другій половині XIX – початку XX ст.

Видатний внесок здійснив М. Федоровський у становлення українського професійного театру. Він створив у стінах ремісничо-грамотного училища любительський хор та зібрав навколо нього драматичний гурток, спільними зусиллями яких ставилися вистави перед місцевою громадськістю. Саме в цьому самодіяльному колективі згуртувалася яскрава плеяда зірок, корифеїв майбутнього українського театру: М. Кропивницький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), М. Тобілевич (Садовський), П. Тобілевич (Саксаганський), їхня сестра М. Тобілевич (Садовська-Барілотті) (працювала також у ремісничо-грамотному училищі викладачкою співів), що згодом створили власну професійну трупу [250, с. 187].

Звертає на себе увагу активна участь в діяльності товариства, крім звісно М. Федоровського, й інших викладачів Єлисаветградського кавалерійського училища.

Інтелігенція Єлисаветградщини розуміла необхідність матеріальної допомоги в друкуванні книг, тому залучала різні фінансові джерела, в тому числі й власні кошти та добродійні акції. Друковане слово сприяло

перетворенню читачів і слухачів на активних суб'єктів самовдосконалення, сприяло розвитку розумових, моральних, естетичних якостей.

Зокрема, викладач училища М. Рахубовський у 1882 р. пропонував зайнятися видавництвом і поширенням книг, доступних для населення та ремісників. З цією метою при товаристві було створено спеціальну комісію для відкриття бібліотек в містах Єлисаветградського повіту.

Начальник Єлисаветградського кавалерійського училища, полковник Є. Ринкевич запропонував влаштовувати народні читання. Зауважимо, що народні читання були однією з найпоширеніших форм просвітництва дорослого населення (часто у них брали участь, спільно з дорослими, діти, молодь, цілі родини). У Єлисаветграді безкоштовні народні читання, в основному, влаштовувалися у святкові дні в приміщенні Єлисаветградського земського реального училища й супроводжувались виставками картин, за участю хору, а іноді й оркестру. В аудиторії, де влаштовувались читання, працювала книгарня й бібліотека. У 1895 р. було продано 2360 книг. Кількість слухачів коливалась: найбільша їх (1070 осіб,) зібралося 5 березня 1895 р. на лекцію про Петра Великого, яку прочитав історик, краєзнавець В. Ястребов. Лекторами на народних читаннях були викладачі реального та духовного училищ, жіночої гімназії [19, с. 7].

Заслуговує на увагу діяльність відомого громадського діяча, етнографа, археолога, активного члена Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел Павла Захаровича Рябкова (1848–1927).

Провідними напрямками у його роботі були:

- наукова діяльність;
- участь у просвітницькому товаристві;
- організація гуртків самоосвіти;
- влаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні;
- організація першої художньої виставки;
- заснування краєзнавчого музею тощо.

Він працював у різних комісіях, що існували при товаристві: лекційних, театральних, видавничих та ін. [249, с. 9]

Як активний член Товариства поширення грамотності й ремесел, П. Рябков узяв участь у підготовці та відкритті 20 жовтня 1913 р. в місті першого безплатного народного дитячого садка для дітей віком від чотирьох до шести років.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення просвітницької діяльності П. Рябкова важливе місце посідають праці самого вченого, присвячені освітнім питанням: «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел (1873–1898)» (1898 р.), «Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие» (1914 р.), «Отчет о состоянии Елисаветградской народной бесплатной библиотеки-читальни (1915–1916)» (1916 р.), «О устройстве детского сада, музыкальных вечеров и проч. Елисаветградским обществом распространения грамотности и ремесел (1911)» (1911 р.) тощо [250, с. 213–214].

Павла Захаровича захопила робота в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності й ремесел, членами якого була значна частина місцевої інтелігенції. Саме його здобуткам на ниві просвітництва присвячена праця, видана П. Рябковим з нагоди 25-річного ювілею товариства «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898» (1898) [216]. У цій роботі він підкреслює, що «тільки за сприяння всієї елисаветградської інтелегенції та її активної підтримки можлива робота товариства на користь просвіти народу. Сподіваюсь, що така не байдужість не є тимчасовою» [216, с. 42].

Зауважимо, що діяльність товариства в колах громадськості викликала досить неоднозначну реакцію і подекуди піддавалася критиці. П. Рябков, який багато років був його активним членом, писав: «Мета товариства – благодійність та просвіта народу. Скільки вистачить сил, ми будемо робити

цю потрібну та важливу справу, незважаючи на труднощі, переборюючи перешкоди» [216, с. 18].

Діячі товариства повсякчас звертали пильну увагу на організацію діяльності читалень, де молодь чи доросле населення могли задовольнити культурно-освітні та соціальні потреби.

Саме П. Рябков разом зі своєю дружиною, Надією Веніамінівною Решетовською, яка відома була серед громадськості міста своїм благодійництвом, зокрема, заснуванням бібліотеки при Єлисаветградському земському реальному училищі, був ініціатором відкриття у 1895 р. безкоштовної народної бібліотеки-читальні при товаристві.

Архівні джерела засвідчують, що до її відкриття, у Єлисаветграді, починаючи з 1893 р., вже діяли дві безплатні бібліотеки-читальні, одна з яких, зокрема, була відкрита при п'ятому міському училищі. Здавалося б, що у відкритті ще одної бібліотеки-читальні не було потреби, про що свідчили й звіти двох діючих бібліотек-читалень – «...обидві бібліотеки нараховували своїх читачів всього лише десятками» [281, с. 43]. На думку П. Рябкова, така ситуація склалася через те, що в дійсності бібліотеки-читальні, відкриті у 1893 р., не були громадськими й народними, оскільки доступні були лише обмеженому колу осіб. Окрім того, літературний фонд цих бібліотек був занадто бідним за змістом й малим за кількістю, а серед книг узагалі переважали невеличкі брошури.

Як активний діяч товариства, П. Рябков порушує клопотання про відкриття у місті громадської бібліотеки. 1 січня 1897 р. за його ініціативою було написано офіційного листа на ім'я єлисаветградського міського голови О. Пашутіна, підписане 141 мешканцем міста. У цьому листі-зверненні було висловлене прохання до О. Пашутіна скликати зібрання осіб, які бажають заснування громадської бібліотеки в місті та запропонувати на їх розгляд статут майбутньої бібліотеки, вироблений у приватному колі. Цей заклад, на думку Павла Захаровича, покликаний «розширити позашкільний розумовий розвиток міського населення». Бібліотека в майбутньому перетвориться у

цілком пристойне книгосховище, запевняв П. Рябков, без якого жодне місто обійтися не може.

19 квітня 1897 р. міським головою О. Пашутіним було скликано зібрання, яке, розглянувши проект статуту бібліотеки, направило його через херсонського губернатора до Міністерства внутрішніх справ на затвердження. 5 грудня 1897 р. відбулося останнє засідання членів-засновників бібліотеки, на якому було обрано голову Дирекції – М. Малаєва та дванадцять директорів, якими стали: В. Губер, І. Прокеш, О. Пашутін, священник К. Бречкевич, В. Тьомкін, О. Якубовський, П. Рябков, Г. Блізнін, О. Нікольська, Є. Гар, О. Нікольський. Ці люди й приступили до створення бібліотеки, – пише Т. Печериця [188, с. 24].

Лише 2 червня 1898 р. заступник Міністра внутрішніх справ, сенатор, барон Іскуль-фон-Гульденбандом затвердив статут Єлисаветградської громадської бібліотеки з деякими змінами. П. Рябков, зрештою, добився свого: дума виділила місце для будівництва, однак фінансували будівництво закладу, переважно представники прогресивної інтелігенції міста: П. Рябков, лікар П. Михалевич та ін.

З «Отчета совета бесплатной народной библиотеки-читальни» [285] дізнаємося, що 2 лютого 1899 р. зусиллями П. Рябкова у Єлисаветграді була відкрита перша міська громадська бібліотека (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського). Серед краєзнавчого доробку П. Рябкова знаходимо низку нотатків, що у переважній більшості є рукописами, присвячені висвітленню цієї надзвичайно важливої для краю події, які є унікальними і єдиними за своїм змістом. Спогади П. Рябкова дають нам сьогодні можливість у повній мірі висвітлити питання про передумови та сам процес відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки. В особистому фонді дослідника знаходимо й текст статуту бібліотеки, затверджений 2 червня 1898 р. Окрім того, нотатки П. Рябкова про відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки, насичені статистичною інформацією та прізвищами осіб, які сприяли її заснуванню,

серед яких найчастіше трапляються такі: Г. Близнін, К. Бречкевич, О. Нікольська, О. Осмьоркін, О. Пашутін, Н. Рябкова, П. Рябков, О. Якубовський, В. Ястребов та ін. [285, с. 24].

П. Рябков виступив не лише ініціатором відкриття громадської бібліотеки-читальні, а й підтримав свій почин матеріально. Перші свої кроки Єлисаветградській громадській бібліотеці доводилося робити без будь-яких субсидій з боку місцевих державних органів, виключно власними силами, тобто зусиллями окремих приватних осіб, які їй співчували або бажали особисто для себе користуватися її послугами. Щоб хоча б частково вирішити матеріальні труднощі, пов'язані з відкриттям бібліотеки, дирекцією було розпочате клопотання перед Міською Думою про субсидію в розмірі 1000 крб., на що було отримано згоду [250, с. 215].

Складовою частиною громадської діяльності П. Рябкова була робота з екологічного виховання. Він виступав за перетворення Єлисаветграда в місто-сад.

4 грудня 1911 р. П. Рябков, як член Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, порушує клопотання до міського голови І. Горшкова, у якому висловлює пропозицією щодо представлення на загальних зборах товариства розроблений ним проєкт про включення до програми його діяльності екологічної секції «Зелене царство», завданнями якої буде виховання у громадському середовищі, особливо в дітей та підлітків, любові до рослин, пробудження у них інтересу до оточуючої природи, як до живого організму, виховання в населення бережливого та турботливого ставлення до рослинного царства. Для реалізації основних завдань «Зеленого царства» в проєкті передбачалися такі заходи:

- розширення програми викладання ботаніки у всіх школах;
- заняття з ботаніки в школах проводити не у класі, а, по можливості, на лоні природи: саду, полі, лісі;
- систематичні публікації в газетах та журналах на захист природи;
- екологічне виховання дорослого населення міста;
- робота по озеленення свого двору, міста [188, с. 35–36].

З 15 по 28 квітня 1913 р. у Єлисаветграді відбулася художньо-промислова виставка, в організації і проведенні якої взяв безпосередню участь П. Рябков. На ній були представлені ремісничо-промислові вироби, художні картини та графіка, вироби місцевих кустарів та художньо-ужиткового мистецтва, предмети старовини з приватних колекцій громадян міста. Ця культурно-просвітницька подія мала великий успіх серед населення міста і стала поштовхом в майбутньому до створення музею. Саме П. Рябков розробляє робочий варіант проєкту музею, беручи за взірць музеї Англії, Франції. Він стоїть перед складним вибором: яким має бути музей – археологічним, художньо-промисловим, історичним? Які там будуть представлені відділи? Він добре розумів, що настала нагальна потреба створити в краї культурно-просвітницький заклад, який би став на заваді знищенню археологічних та архітектурних пам'яток, архівів міста, старовинностей [52, с. 152–153]. Ця ідея була реалізована лише в 20-х рр. ХХ ст.

Отже, П. Рябков визначав не тільки зміст позашкільної освітньої діяльності осередків Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, а й спрямовував їх на реалізацію змісту навчання та виховання в єдності з різноманітними формами роботи з молоддю та дорослим населенням.

Активним діячем Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел була Наталія Аркадіївна Бракер (1869–1933).

Н. Бракер є авторкою низки праць із проблем дошкільного виховання: «Народные детские площадки как средство внешкольного образования» (1915), «Из жизни первого народного детского сада на Куцевке» (1916), «Народный детский сад «Красное Яичко»» (1916) та ін.

Саме вона ініціювала створення перших дитячих садків, дитячих будинків у Єлисаветграді [250, с. 255].

Так, на загальних зборах Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел 14 вересня 1912 р. Н. Бракер виступила з доповіддю про доцільність заснування народних дитячих садків у краї і запропонувала в

цьому напрямі враховувати досвід організації народних дитячих садків Київським товариством народних дитячих садків «яке відкрило в 1902 р. свій перший дитячий садок, а на 1 січня 1911 р. вже мало два дитячих садочки, школу нянь-фребелічок, спеціалізований магазин та журнал «Дошкольное воспитание», присвячений дошкільному вихованню дітей» [316, с. 10].

Присутні мали можливість спроектувати дані відомості на ситуацію того часу в освітньому просторі регіону. В результаті жвавих обговорень визначалися проєктивні напрями розвитку системи дошкільної освіти.

Н. Бракер наголосила на необхідності створення в товаристві постійно діючої спеціальної секції, яка б розглядала всі педагогічні питання, розробляла програми народної освіти і виховання: «З цією метою необхідно залучати до товариства педагогів різних навчальних закладів, тим паче, що питання відкриття в Єлисаветграді народних дитячих садків педагогічна громадськість зустріла досить прихильно» [316, с. 10].

Н. Бракер підкреслювала необхідність залучати до організації народних дитячих садків громадськість міста та привертати увагу батьків до необхідності давати дітям правильне виховання, що забезпечує всебічний розвиток дитини з малих років. На її думку, справі організації дитячого садка могли б багато допомогти педагоги середніх навчальних закладів, які в процесі навчання і в позаурочний час заохочували своїх учнів створювати різні вироби, роздаткові матеріали, колекції, які потім могли б слугувати матеріалом предметних бесід у дитячому садку. Наталія Аркадіївна зазначала, що «...достатньо тільки раз пробудити в дитячих серцях співчуття до інших дітей і воно знайде собі тисячу виявів» [316, с. 11].

Пропозиція Н. Бракер була підтримана та невдовзі в товаристві було створено таку спеціальну комісію, а сама вона стала її керівником.

Архівні матеріали свідчать, що саме за її сприяння, з метою ознайомлення громадськості міста з принципами та особливостями функціонування дитячих садків було запрошено відомого педагога,

організатора дошкільного виховання, керівника Київського товариства народних дитячих садків (1907–1917) Наталію Дмитрівну Лубенець.

Пропагуючи ідеї суспільного дошкільного виховання дітей, Н. Бракер наполягала на створенні низки народних дитячих садків, які повинні охоплювати всіх дітей. У «Докладе комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.)» вона писала: «Почати, звичайно, потрібно з безкоштовного, але встановлювати безкоштовність, як непорушний принцип, значить застосовувати благодійність там, де повинна діяти жива громадська самодіяльність» [316, с. 10]. Вона наголошувала, що «народні дитячі садки – заклади не благодійні, а освітні. Посилати до них дітей потрібно не тому, що їх там годують, а бідних ще й одягають, і навіть не тому, що дитячі садки розв'язують руки батькам, а тому, що дітей там виховують, розвивають їхній розум та привчають до праці й дисципліни» [303, с. 15].

Мета дитячого садку визначалася Н. Бракер як допомога сім'ї у вихованні дітей і підготовка їх до шкільних занять: «Завдання дитячих садків розкрити здібності дитини, пробудити її творчість і дисциплінувати волю. Саме дитячі сади є першою сходинкою до школи» [316, с. 10].

Н. Бракер у «Докладе комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.)» висловила низку цінних рекомендацій щодо організації народного дитячого садку в Єлисаветграді. З особливою гостротою вона піднімає питання про комплексність і систематичність педагогічного процесу народних дитячих садків.

Згодом Наталія Бракер очолює комісію з розробки «Устава народного детского сада Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел», який визначав завдання, структуру та особливості функціонування дошкільного закладу [316, с. 26].

Н. Бракер чітко ставила питання про програму для дітей дошкільного віку. У статуті програма занять з дітьми передбачала різні види діяльності, які сприяли всебічному розвитку дітей дошкільного віку [316, с. 26].

Зазначимо принагідно, що з 1914 р. Н. Бракер стає членом Єлисаветградського лекційного бюро з улаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі (була головою комісії з організації дитячих розваг) [250, с. 225].

Н. Бракер виступала за створення системи дошкільних закладів для всіх верств населення, особливо турбувалася про долю дітей робітників. Розуміючи, що їх побутові умови не сприяють повноцінному фізичному й моральному розвитку дітей, просвітниця активно відстоювала думку про необхідність відкриття суспільних закладів для дітей дошкільного віку. Визначаючи вирішальну роль дитячих садків у справі виховання дітей дошкільного віку, вона наголошувала: «Умови сучасного життя, починаючи з матеріальної скрути і закінчуючи моральною занедбаністю стимулюють до більш інтенсивного розвитку дошкільного виховання та позашкільної освіти» [316, с. 28].

Завдяки значним зусиллям Н. Бракер у Єлисаветграді в 1915 р. було відкрито ще дві подібні дошкільні установи.

Н. Бракер виступала за відкриття дитячого будинку в Єлисаветграді. На її думку, дитячий будинок – це культурний осередок, який відповідає всім духовним запитам дитини і підлітка та їхній природній потребі в спілкуванні з однолітками. Основну мету дитячого будинку Н. Бракер убачала у вихованні особистості дитини, у такій організації її дозвілля, яка б пробуджувала в неї потреби вищого характеру, дисциплінувала волю, спрямовувало на цікаву працю та спілкування з однолітками. Дитячий будинок – «це дійсно «будинок» дитини, який вона сама облаштовує та оберігає, де на неї чекає духовна сім'я товаришів і керівників, тепла атмосфера спільної праці та спільних радощів», – пише Н. Бракер [303, с. 97].

Такий дитячий будинок, з дитячим майданчиком для ігор та зимовою ковзанкою, вважала просвітниця, міг би привабити всіх дітей району, дав можливість школярам корисно проводити своє дозвілля, а дітям, які не відвідують школу частково замінив її.

З архівних джерел дізнаємося, що за ініціативою Н. Бракер та колективу однодумців було створено три літніх майданчиків, де діти не тільки грали в рухливі ігри, а й читали, займалися ручною працею.

Успіх започаткованої справи поклав початок першому дитячому будинку в Єлисаветграді. Для забезпечення дитячого будинку книгами та журналами Н. Бракер на шпальтах місцевої газети «Голос Юга» виступає з проханням до дітей шкільного віку та їх батьків віддати дитячому будинку ті книги, які їм були вже не потрібні: «прошу всіх бажаючих жертвувати книги, журнали або ігри на користь дитячого будинку, всю зібрану продукцію приносити до мене, пер. Училищний, 11» [303, с. 97].

Проаналізувавши педагогічну і просвітницьку діяльність Н. Бракер, ми доходимо висновку, що провідну роль у розробці основ дошкільного виховання на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. відіграла теоретична і практична діяльність Н. Бракер. Педагог вела активну громадсько-педагогічну роботу: була керівником комісії дитячих садків при Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, виступала з доповідями з питань дошкільного виховання, надавала методичну допомогу вихователькам дитячих садків, була ініціатором створення літніх дитячих майданчиків, дитячих будинків у місті.

Отже, успішність Єлисаветградського товариства поширення грамотності і ремесел, його еволюція, визначались чіткою організацією товариства та внеском окремих особистостей у його діяльність. Товариство об'єднало людей, які прагнули служити на користь ближнього, безкорисливо віддавали свою працю і кошти на громадську справу. Представники Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, зокрема, М. Федоровський, П. Рябков, Н. Бракер та ін. долучалися до організації навчання і виховання дітей, підлітків та дорослих. Виокремлено наступні напрями культурно-просвітницької діяльності представників товариства: надання фінансової допомоги збіднілим; фінансування будівництва та утримання різних типів навчальних закладів (ремісничо-грамотного

училища, дитячих садків, літніх дитячих майданчиків, дитячого будинку); забезпечення фінансування культурно-освітніх закладів для населення (відкриття бібліотек, організація художніх виставок, художнього музею, драматичного гуртка).

Активна просвітницька й пропагандистська діяльність членів товариства відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних прошарків населення, сприяла розвитку освітніх процесів на території регіону.

Висновки до другого розділу

З'ясовано, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел розпочало свою діяльність у 1873 р. та було одним із перших на українських землях Російської імперії (до цього лише в Харкові діяло засноване в 1869 р. Харківське товариство розповсюдження початкової освіти). Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел знаходилось, як інші тогочасні просвітницькі товариства, в підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ.

Встановлено, що статут, яким керувалось товариство, давав досить великий простір для його діяльності, не обмежуючи зайвою регламентацією широку ініціативу окремих його членів. У формулюванні цілей товариства, прав і обов'язків його членів, були закладені провідні принципи просвітницького руху кінця XIX – початку XX ст.

Програма діяльності товариства визначала його пріоритетні напрями роботи, особливо акцентуючи на змісті педагогічних завдань, що стояли перед товариством. Освітньою діяльністю мали бути охоплені широкі верстви населення краю.

Встановлено, що представниками товариства постійно вишукувалися нові джерела надходжень, що поповнювали касу товариства. Це були як грошові, так і матеріальні пожертв. Для читання лекцій до Єлисаветграда запрошувались відомі професори. Товариство підтримувало зв'язки і активно

обмінювалося звітами, друкованими працями, брало участь в ювілейних заходах на запрошення інших товариств, що реалізували таку ж мету і завдання.

У діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел виділено такі основні етапи:

Перший етап – (1873–1877 рр.) – товариство обмежилась виключно опікою Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, інші питання програмної діяльності залишилися поза увагою.

Другий етап – (1878–1882 рр.) – занепаду та бездіяльності. Рада товариства не скликала навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно.

Третій етап – (1894–1899 рр.) – у 1894 р., змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел знову розпочинає свою діяльність. Найбільш плідним періодом діяльності товариства були 1894–1899 рр. – віднайдено нові джерела, поповнення каси товариства, до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища введено креслення і малювання, змінено умови вступу до підготовчого класу, покращено і поповнено склад учнівської та вчительської бібліотек училища, відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку-читальню, започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів, введено в практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді тощо.

Четвертий етап – (1902–1914 рр.) – вдруге змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел продовжило освітньо-культурницьку діяльність: утримання ремісничо-грамотного училища, заснування дитячих садків, пропагування художнього мистецтва, влаштування художніх виставок, театральних вистав, концертів тощо.

Встановлено, що Єлисаветградське товариства поширення грамотності та ремесел об'єднувало людей, які прагнули служити на користь ближнього, безкорисливо віддавали свою працю і кошти на громадську справу. Представники товариства (Н. Бракер, П. Рябкова, М. Федоровського та ін.) намагалися спрямувати свою діяльність у русло поширення серед народу знань із різних наук, що сприяло не лише підвищенню загальної кількості грамотного населення, а й різнобічному розвитку особистості.

З'ясовано, що засновником Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел й активним його членом був громадський і культурний діяч, педагог М. Федоровський. Реалізовані його ідеї – безкоштовне Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел – стали найбільш вагомими сторінками розвитку місцевої громадської початкової й позашкільної освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

М. Федоровський прагнув підняти престиж ремісничо-грамотного училища над усіма іншими подібними до нього закладами, розширити майстерні, випускати добре підготовлених фахівців, поширити діяльність училища на Єлисаветградський повіт.

Видатний внесок здійснив М. Федоровський у становлення українського професійного театру. Він створив у стінах ремісничо-грамотного училища любительський хор та зібрав навколо нього драматичний гурток, спільними зусиллями яких ставилися вистави перед місцевою громадськістю.

Виявлено, що активний член товариства П. Рябков визначав не тільки зміст позашкільної освітньої діяльності осередків Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, а й спрямовував їх на реалізацію змісту навчання та виховання в єдності з різноманітними формами роботи з молоддю та дорослим населенням. Він працював у різних комісіях, що існували при товаристві: лекційних, театральних, видавничих та ін.

Провідними напрямками у роботі П. Рябкова були: наукова діяльність; участь у просвітницькому товаристві; організація гуртків самоосвіти; влаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні; організація першої художньої виставки; заснування краєзнавчого музею тощо. Він працював у різних комісіях, що існували при товаристві: лекційних, театральних, видавничих та ін.

Як активний член Товариства поширення грамотності й ремесел, П. Рябков узяв участь у підготовці та відкритті 20 жовтня 1913 р. в місті першого безплатного народного дитячого садка для дітей віком від чотирьох до шести років.

Встановлено, що діячі товариства повсякчас звертали пильну увагу на організацію діяльності читалень, де молодь чи доросле населення могли задовольнити культурно-освітні та соціальні потреби.

Саме П. Рябков разом зі своєю дружиною, Н. Решетовською, яка відома була серед громадськості міста своїм благодійництвом, зокрема, заснуванням бібліотеки при Єлисаветградському земському реальному училищі, був ініціатором відкриття у 1895 р. безкоштовної народної бібліотеки-читальні при товаристві.

З'ясовано, що провідну роль у розробці основ дошкільного виховання на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. відіграла теоретична і практична діяльність Н. Бракер. Педагог вела активну громадсько-педагогічну роботу: була керівником комісії дитячих садків при Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, виступала з доповідями з питань дошкільного виховання, надавала методичну допомогу вихователькам дитячих садків, була ініціатором створення дитячих садків, літніх дитячих майданчиків, дитячих будинків у місті.

Основні результати дослідження за другим розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [165; 166; 169].

РОЗДІЛ 3. ПРОВІДНІ КОНЦЕПТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ ГРАМОТНОСТІ ТА РЕМЕСЕЛ

3.1. Діяльність товариства в галузі народної дошкільної освіти

Дошкільне виховання кінця XIX – перших десятиліть XX ст. не існувало як самостійне, а реалізовувалося під дією загальних педагогічних тенденцій.

Загалом дошкільна освіта впродовж зазначеного періоду на території Російської імперії, в тому числі й на українських землях, розвивалася в двох напрямках:

– благодійності, завдяки чому були відкриті дитячі будинки та притулки, де утримувалися діти дошкільного віку найбільш вразливих верств населення;

– як наслідок Фребелівського руху на Заході, який зумовив поширення дитячих садків на території Східної і Центральної Європи.

Особливий інтерес суспільства до дошкільних закладів знайшов відображення в суспільно-педагогічному русі, який охопив країну в досліджуваний період. У педагогічній спільноті заговорили про окрему галузь педагогіки – дошкільна педагогіка. У періодичній пресі виділився окремий напрям, що свідчить про становлення в Російській імперії концепції дошкільного виховання і освіти. У низці журналів («Вестник воспитания», «Дошкольное воспитание», «Русская школа», «Свободное воспитание», «Воспитание и обучение», «Детский сад», «Маяк», «Луч» та ін.) значну увагу приділялось дошкільній педагогіці.

Перші освітні заклади для малих дітей з'явилися у країні в середині XIX ст. У зв'язку з тим, що в Законі Російської імперії не було спеціальних положень про дошкільні установи то дитячі садки, що відкривалися відносилися до навчальних закладів третього розряду (тобто одно- і

двокласним училищам), рідше другого розряду (не менше трьох класів). Вони мали назву «дитячий сад» або підготовча школа. Основне призначення цих закладів: підготувати дітей до школи [7, с. 11]. Діти не привілейованих батьків змогли відвідувати перший безкоштовний «народний дитячий сад».

Напрактиці XIX ст. значно активізувалась діяльність різних товариств і організацій, що сприяли відкриттю освітніх установ для дошкільнят. На півдні Російської імперії значну роботу з організації дошкільного виховання здійснювало Київське товариство народних дитячих садків, засноване в 1907 р. Провідною ідеєю цього товариства було відкриття безкоштовних дитячих садів. «З цією метою товариство мало право влаштовувати курси для садівників і виховательок, школи нянь, дитячі осередки, школи, дитячі майданчики, ясла, загальні збори і лекції, видавати педагогічні журнали, збірники та книги для дітей тощо» [303, с. 9].

Проблеми дошкільної освіти краю були предметом пильної уваги Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. Так, навесні 1912 р. на загальних зборах товариства розглядається питання необхідності відкриття народного дитячого садка в місті. Для реалізації цієї справи було обрано спеціальну комісію із складу товариства: Л. Барковську, О. Біркіна, Н. Бракер, С. Войнарович, Г. Ефимовську, О. Плотнікову, П. Рябкова, В. Харцієва, Є. Шелякіна та ін. Головою комісії призначено Н. Бракер [303, с. 90].

На зборах товариства, узагальнивши потреби дошкільного виховання, виокремили завдання, зміст яких полягав у тому, щоб:

– ознайомитися з основними принципами організації та особливостями діяльності народних дитячих садків відкритих Київським товариством народних дитячих садків. Зауважимо, що Київське товариство в серпні 1902 р. відкрило свій перший дитячий садок, маючи незначний кошторис, що становив 500 крб., а на 1 січня 1911 р. мало в своєму підпорядкуванні вже два дитячих садка, школу нянь, магазин «Дошкольное воспитание» і журнал, присвячений питанням дошкільної освіти та бюджет

на потреби дошкільних закладів 11223 крб. 52 коп. На зборах постановили: «враховуючи позитивний досвід у справі дошкільного виховання дітей, забезпечити взаємодію з Київським товариством народних дитячих садків»;

– звернутися до Міністерства народної освіти і до відомства Імператриці Марії з листом щодо важливості дошкільного виховання, необхідності організації народних дитячих садків в місті та представити «Проект положення про народні дитячі сади»;

– знайти приміщення для дитячого садка не дорожче 300 крб., подати пропозицію до місцевого управління щодо надання безкоштовного приміщення для дошкільного закладу. Відповідальним за вирішення цього питання призначити члена комісії В. Харцієва;

– клопотати перед загальними зборами товариства про дозвіл проводити збір пожертв для народного дитячого саду та про зарахування в члени товариства осіб, які внесли в розвиток цієї справи не менше 5 крб. Встановити фіксований внесок для дійсних членів товариства на потреби дитячого садка. Залучити до пожертв приватних осіб із місцевої інтелігенції;

– розглянути пропозицію голови ради батьківського комітету Єлисаветградського громадського комерційного училища про відкриття експериментального літнього дитячого садка в шкільному саду Альгамбра та забезпечити пошук осіб, для проведення занять з дітьми за розробленою радою програмою;

– заснувати в складі товариства постійно діючий спеціальний гурток, для розгляду всіх педагогічних питань щодо дошкільного виховання, розробки програм народної освіти. З цією метою залучити до участі в гуртку педагогічних працівників середніх і нижчих навчальних закладів міста;

– запросити до складу членів товариства інспектора народних училищ П. Погорловського та фабричного інспектора;

– провести роз'яснювальну роботу щодо значення дошкільного виховання та заснування дитячого садка для працюючого населення міста з власниками заводів та інших промислових підприємств Єлисаветграда,

залучити провідні підприємства до фінансування дошкільних закладів [303, с. 90–91].

Ідея дошкільного виховання дітей викликала у громадськості міста значний інтерес, в засіданнях комісії щодо організації дитячого садку брали участь представники місцевої педагогічної спільноти.

Для ознайомлення жителів міста з основними принципами діяльності дитячого садку у травні 1912 р. влаштовано лекцію голови Київського товариства народних дитячих садків Наталії Лубенець, на тему: «Что дает детям и родителям детский сад». Грошовий збір із цієї лекції в розмірі 126 крб. 80 коп. вона передала товариству для влаштування дитячого саду.

Комісія розробила проект і кошторис дитячого садка на одну групу в кількості 30 дітей, які було представлено на загальних зборах товариства у листопаді 1912 р. та порушила клопотання в навчальному окрузі щодо надання дозволу на відкриття безкоштовного народного дитячого садка для дітей від 4 до 6 років. Відповідний дозвіл було отримано в березні 1913 р. [303, с. 90].

Народні дитячі сади знаходилися під опікою Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Перший безкоштовний народний дитячий садок для дітей від 4 до 6 років був відкритий комісією Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел 4 жовтня 1913 р. у приміщенні ремісничо-грамотного училища [Додаток Д]. Завідуючою дитячим садком була призначена Н. Федоровська, яка закінчила Фребелівський інститут у Києві.

Основним програмним і організаційним документом, який регламентував діяльність народного дитячого садка, був «Статут народного дитячого садка Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел» [316].

Він складався з визначених розділів й включав відповідні параграфи:

- Загальні положення (§ 1–5);
- План народного дитячого саду (§ 6–10);

– Програма занять (12 пунктів).

Мета дитячого садка – розумовий та моральний розвиток дітей з малозабезпечених родин віком від 4 до 9 років, а також привчання їх до ручної праці.

Згідно зі статутом, вихованці дитячого садка мали переваги при вступі до ремісничих класів товариства. Заснований товариством дитячий садок міг бути платним.

Відповідно до 16 параграфу статуту, рада товариства є органом взаємодії з навчальним керівництвом та мала право, зі згоди керівництва, затверджувати та звільняти педагогічних працівників дошкільної установи. До навчальних занять з дітьми товариство запрошувало осіб, затверджених навчальним керівництвом та які мали освіту не нижче народного вчителя або спеціальну освіту.

Прийом дітей здійснюється у визначені радою терміни, його контролювала рада за участю персоналу дошкільного закладу.

У статуті було прописано, що діти, які приймаються до народного дитячого садка поділяються на дві групи. За умови якщо є достатня кількість дітей старшого віку, на три групи за віком: перша група – діти від 4 до 6 років, друга – від 6 до 8 років, третя – від 8 до 10 років.

Заняття в закладі тривали від 9 години ранку до 16 години вечора. Тривалість кожного заняття в молодшій групі становила 20 хвилин, у старшій – 30 хвилин. Між заняттями обов'язковими були перерви не менше 10 хвилин та перерви для їжі – 45 хвилин.

Згідно зі статутом програма занять з дітьми передбачала різні види діяльності, які сприяли всебічному розвитку дітей дошкільного віку:

- заучування простих молитов;
- бесіди на різну тематику;
- казки та розповіді; розучування пісень і віршів;
- діти старшого віку вчили грамоту й рахунок за наочним методом; малювання та ліплення (довільне та на задану тему);

- вирізування з паперу за шаблоном (довільне та на тему);
- фребелівські заняття – будівництво з кубиків, викладання мозаїки, плетіння, вишивання тощо;
- ручну праця – картонажні роботи (іграшки, ялинкові прикраси, папки, рамки тощо), шиття одягу для ляльок, в'язання;
- ігри – рухливі (з піснями та без), довільні з іграшками;
- ритмічні вправи: марширування, біг, дитяча гімнастика;
- прогулянки та екскурсії [316, с. 26–28].

Віддати дітей до першого безкоштовного народного дитячого садка забажало 60 сімей міста, тобто клопотання для вступу подали батьки 80 дітей. Така статистика доводить, що народні дитячі садки мали довіру в населення краю.

З бажаючих комісія обрала 30 дітей з найбідніших родин, віком від 4 до 6 років. 22 жовтня 1913 р., у присутності почесних гостей, відбулося урочисте відкриття першого народного дитячого садка в Єлисаветграді. Приміщення дитячої установи складалося з двох великих класів, світлого коридору, їдальні та вбиральні.

Архівні матеріали засвідчують, що товариство всіляко сприяло діяльності дитячого садка. На його утримання загальними зборами товариства було виділено 600 крб., із яких авансом – 133 крб. 11 коп. та додатково кошти на опалення. З відкриттям дитячого садка запроваджено щомісячний внесок членів товариства в розмірі не менше 20 коп. Згідно статистичних даних, за 10 місяців свого існування кошторис дитячого садка становив 1276 крб. 60 коп., що становило в середньому на одну дитину 25,5 коп. в місяць або 17 коп. у день [303, с. 91].

Упродовж зими найбільш бідні діти забезпечувались одягом та взуттям, на Різдво в закладі організовувалось свято з ялинкою та подарунками.

Дитячий садок знаходився під наглядом лікаря В. Фіалковського, який, за необхідності, надавав необхідну лікарську допомогу дітям та персоналу

закладу. Причому, потрібні медичні препарати відпускалися безкоштовно з місцевої лікарні.

Звільнення завідуючої в липні 1914 р. спричинило закриття дитячого садка для пошуку заміни керівництва установою.

Дитячий садок проіснував невеликий період часу, але продемонстрував успішність занять з дітьми дошкільного віку. Незважаючи на недостатнє фінансування, організаційні та методичні труднощі, вихователі займалися пошуком і апробацією ефективних програм-методик, матеріалів, кращих форм організації роботи з дітьми.

Негативним чином на розвиток дошкільного виховання у краї позначилися воєнні події, оскільки, як тільки було проголошено мобілізацію, приміщення дитячого садку одним із перших зайняли на воєнні потреби. Внески на народний дитячий садок та діяльність комісії були припинені.

Однак у суспільстві існувала нагальна проблема в поновленні діяльності такого типу дошкільних установ. Комісія товариства прикладала багато зусиль для відкриття нового безкоштовного народного дитячого садка. До ради товариства Г. Волохинь і О. Майш подають проєкт відкриття дитячого садка в притулку братів Ельворті, який мав у своєму розпорядженні досить велике приміщення. Після тривалих перемов, з'ясувалась практична незручність такого об'єднання двох закладів. Комісія за допомогою звернулася до Київського благодійного товариства, яке знайшло можливість виділити із свого фонду 500 крб. Єлисаветградському товариству поширення грамотності та ремесел на відкриття нового народного дитячого садка. Ці кошти разом із залишком у 100 крб. 42 коп., місцевим асигнуванням у цю справу в розмірі 200 крб. та пожертвами, які поступили через редакцію «Голос Юга» в розмірі 200 крб. надали змогу комісії товариства поновити діяльність народного дитячого садка, який був розрахований, в основному, на дітей, батьків яких було мобілізовано на війну [316, с. 15].

Рішенням комісії також було спрощено вимоги до освіти завідуючої, питання виховання дітей у закладі, розширено межі прийомного віку від 3

років до 8 років, замість встановленого раніше від 4 до 6 років. На посаду завідуючої було запрошено В. Свідерську, яка закінчила школу нянь-фребелічок Київського товариства народних дитячих садків та мала досвід керівництва дитячим садком у с. Каменськом Катеринославської губернії. Заробітну плату їй виплачувало товариство із спеціального фонду в розмірі 30 крб. на місяць та додатково нараховувало 7 крб. 50 коп. на харчування.

Безпосереднє керівництво всіма справами дошкільної установи здійснювали члени комісії товариства: Т. Бутирцева, М. Бухвостова, М. Зерцалова та ін.

Дитячий садок поновив свою діяльність 22 лютого 1915 р. на Кущівці в будинку Козубенка. Згідно статистичних даних, на початку діяльності дитячого садка кількість дітей в ньому становила 40 осіб, а навесну досягла 60 осіб. За 11 місяців свого існування дитячий садок нараховував 244 відвіданих днів, у середньому щоденно відвідувало садок 42 дитини. Наплив дітей спостерігався особливо в літні місяці, тоді кількість дітей досягала до 60 осіб. З приходом холодів відвідування закладу значно зменшувалося, інколи доходило до 20 дітей та було зумовлено відсутністю у дітей теплового одягу та взуття.

Архівні матеріали засвідчують, що товариство постійно опікувалося справами дитячого садка: за період з 20 лютого 1915 р по 1 лютого 1916 р. товариством на потреби дитячого садка на Кущівці було виділено: на інвентар 127 крб. 08 коп., на харчування дітей 609 крб. 90 коп. (у день по 5,96 коп. на дитину), на опалення і світло 181 крб. 51 коп., на ремонт приміщення 250 крб. 30 коп., на платню персоналу (1 завідуюча, 1 кухарка, 1 няня) 544 крб. 70 коп., на водопостачання 13 крб. 20 коп., на медикаменти 22 крб. 55 коп., на матеріали для фребелівських занять 12 крб. 66 коп., на інші дрібні витрати 19 крб. 02 коп. Всього – 1780 крб., що становило в середньому 18 коп. на одну дитину в день [303, с. 94].

Для поповнення матеріального фонду дитячого садка комісія товариства влаштувала у вербну неділю разовий збір коштів «Красное

яичко», ця благодійна акція знайшла неабияку підтримку громадськості міста, у результаті якої було зібрано коштів на суму 2603 крб. Все, що було зібрано грошами, одягом та взуттям роздали дітям, які вступали до школи.

Активна громадська позиція жителів міста спонукала комісію до створення ще одного дитячого садка спрощеного типу. Задля реалізації цього задуму було орендовано приміщення, яке складалося з 7 кімнат у районі Ковалівка в будинку Бельського. На посаду завідуючої дитячого садка запрошено А. Козлову, яка закінчила школу нянь-фребелічок та була членом Київського товариства народних дитячих садків.

Дитячий садок або денний притулок було відкрито 1 червня 1915 р., де діти перебували впродовж дня.

Статистичні дані засвідчують, що у період із 15 травня 1915 р по 1 січня 1916 р. товариством на потреби дитячого садка на Ковалівці було виділено на: оренду квартири 299 крб, 97 коп., платню персоналу 377 крб, 34 коп., харчування 515 крб. 75 коп., опалення 146 крб.80 коп., світло 5 крб. 27 коп., водопостачання 10 крб. 99 коп., інвентар 102 крб., 89 коп., навчальні посібники 16 крб., 98 коп., лікування 3 крб., 65 коп., канцелярські витрати 6 крб., 14 коп., господарські витрати 59 крб., 35 коп., білизну 65 крб., 30 коп., прання 4 крб., 45 коп., вугілля 9 крб. 19 коп. Всього – 1624 крб. 07 коп. [316, с. 16].

За цей час кількість дітей, які відвідали дитячий садок досягла в теплий період 63 дитини в день. Зауважимо, що у цей період заняття з дітьми проходили переважно на свіжому повітрі. Причому, крім розваг діти опановували навички ручної праці. З надходженням холодів відвідуваність дітей садку знизилась, що було пов'язано з скрутним матеріальним становищем батьків, відсутністю можливості забезпечити своїх дітей теплим одягом. Цю проблему було вирішено завдяки пожертвуванням як речами так і коштами від учнів громадського комерційного училища та інших осіб у розмірі 34 крб. [303, с. 95].

На новорічній ялинці були присутні 55 дітей. Всі вихованці дитячого садка були одягнені в нові костюмчики, пошиті на пожертви пані Коваленко та Лисевич. Традиційну різдвяну зірку, виготовлену своїми руками, з піснями і колядками обнесли навколо ялинки, оздобленої новорічними прикрасами, виготовленими власноруч дітьми. На святі діти розповідали вірші, співали пісні, грали в ігри.

Архівні документи також засвідчують, що діти, які навчалася в різних типах навчальних закладів міста брали активну участь в житті дитячих садків. Так, зокрема, дівчата, які навчалися швейній майстерності на Кушівці, за ініціативою та під керівництвом завідуючої, пошили сукні та костюми для всіх дітей садка до Різдва; учні підготовчого училища О. Шелякіної пожертвували 36 крб. 50 коп.; учні 2-го комерційного училища віддали половину коштів зібраних на влаштованому ними вечорі на користь дитячих садків у розмірі 200 крб.

Згідно «Отчета денежной комиссии Народных детских садов Общества распространения грамотности и ремесел» за 1915 р. товариством на потреби дитячих садків було виділено: на Кушівці – на утримання 1900 крб., на взуття 12 крб., на ялинку 10 крб.; на Ковалівці – на утримання 1538 крб., 01 коп., на інвертар 136 крб. 56 коп.; витрати на «Красное Яичко» 307 крб. 07 коп.; дрібні витрати 12 крб. 50 коп. Всього –3916 крб. 14 коп. [316, с. 26].

Зауважимо, що чітка організація занять в дитячих садках, робота завідувачів та персоналу була відзначена інспектором народних училищ, який відвідав обидві установи наприкінці року.

Аналіз педагогічно-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел на початку ХХ ст. доводить його важливу роль у становленні й розвитку дошкільної освіти в краї. Для реалізації цієї справи було створено спеціальну комісію із складу товариства. Завдяки значним зусиллям товариства у місті було відкрито низку безкоштовних народних дитячих садки для дітей малозабезпечених верств населення, у яких не тільки дітей доглядали, а й виховували. Їх відкриття

відповідало нагальним потребам трудового населення краю. Одним із результатів діяльності комісії товариства було те, що найбільш діти дитячих садків отримували теплий одяг і взуття; на новорічні свята облаштовувалася ялинка з вокально-літературним відділенням, з частуванням чаєм і роздачею подарунків тощо.

3.2. Професійно-технічна освіта краю як напрямок діяльності товариства

Розвиток народної освіти в Російській імперії другої половини XIX ст. був однією з важливих соціальних проблем. У цей час по всій території держави розгортається рух за відкриття нових навчальних закладів.

З утвердженням капіталістичних відносин у країні гостро постала проблема висококваліфікованих працівників, котра безпосередньо стосувалася і Єлисаветградщини.

Міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії, турбуючись про поліпшення і розвиток російської промисловості, зокрема ремісничої, почало відкривати професійні навчальні заклади у тих регіонах, де промисли існували традиційно і де вони були основою трудового життя населення. Це стосувалося і тих регіонів, де подібні промисли могли б розвиватися і збільшувати прибутки населення. Але обмеженням для розвитку була низька освіченість та малий досвід людей, які працювали у них. Для впровадження цих ідей бракувало державних коштів [14, с. 90].

Прогресивна інтелігенція Єлисаветградщини, слідуючи традиціям просвітництва, спрямовувала свою діяльність на поширення освіти серед народу. Результатом спільної праці на ниві шкільництва стало збільшення різного типу навчальних закладів. Завдяки ініціативності та зацікавленості громадських діячів, на Єлисаветградщині поширювалася не лише елементарна, а й професійна освіта.

Адже на той час у Єлисаветграді не було закладів, де б, за словами громадського діяча П. Рябкова, «людина, схильна до громадської діяльності, могла б застосувати свої сили, а початкових навчальних закладів було обмаль» [216, с. 3]. Тому М. Федоровський разом із групою однодумців провів організаційну роботу, розв'язав матеріальні питання і заснував перше в усій Російській імперії Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище, яке було відкрите 15 жовтня 1867 р. Таким чином у Єлисаветграді було утворено першу професійну школу. Микола Федорович продовжував очолювати ремісничо-грамотне училище. Друге зібрання товариства 13 жовтня і 1873 р. затвердило його на посаді опікуна [128, с. 5].

Це училище проіснувало до радянських часів (1921 р.) та функціонувало виключно на приватні кошти. Багато хто жертвував для училища майно та гроші. Так, у 1881 р. єлисаветградський купець С. Остроухов заповів місту два великих будинки з тим, щоб прибутки від них йшли на стипендії найбільш бідним студентам, а сад «Альгамбра» з будівлями – ремісничо-грамотному училищу. У 1887 р. купець І. Макеєв заповів на розвиток ремесел у міських училищах 10 тис. крб. [313, с. 56].

Засновники училища мали право брати участь у засіданнях педагогічного комітету з правом голосу.

Основним програмним і організаційним документом, який регламентував діяльність училища, був «Статут Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища» [Додаток Ж] [318].

Він складався з визначених розділів й включав відповідні параграфи:

- Загальні положення (§ 1–9);
- Про учнів училища (§ 11–20);
- Училищна рада (§ 21–29);
- Про попечителів (§ 30–34);
- Доходи училища (§ 35–39).

Курс навчання тривав 5 років.

Згідно зі статутом метою ремісничо-грамотного училища було навчання дітей грамоті, ознайомлення з деякими загальноосвітніми предметами, а також навчання корисними ремеслам [318, с. 2].

В училищі було 4 класи. Заклад складався з двох відділів – чоловічого і жіночого. До того ж діти навчалися в ньому без оплати. В училищі, крім загальноосвітніх предметів (Закон Божий, російська мова, арифметика, російська історія, географія, чистописання), діти навчалися ще співу, гімнастиці, крім того, хлопчики – столярному і токарному ремеслу, а дівчатка – швейному. Для кожного учня обов'язковим був вибір одного чи двох ремесел. Швейне ремесло викладали три вчительки рукоділля та чотири помічниці. Попечительська рада мала можливість за необхідності вводити до навчальної програми й інші ремесла, які вони вважали корисними, враховуючи місцеві умови. Учні також займалися, по можливості, сільським господарством та шовківництвом.

Викладання обов'язкових предметів відбувалося в обсязі міських парафіяльних або двокласних народних училищ.

Згодом, у 1874 р., ремісничо-грамотне училище переходить під опіку Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. Метою товариства було – підняти училище та його майстерень до такого рівня, до якого ще жодне подібне училище того часу не досягало. З цією метою передбачалось розширити майстерні, випускати з них достатньо підготовлених майстрів із різноманітних ремесел і виробництв. Планували не обмежуватись лише містом, а розповсюдити свою діяльність на весь регіон, випускати не лише ремісників, а й вчителів відповідних ремесел [77, с. 121–122].

Завдячуючи опіці товариства, Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище стало визначним явищем в освіті далеко за межами регіону [3, с. 32]. На час прийняття училища товариством у ньому навчалися 120 дітей: з них учениць – 80, з яких більшість вивчала швейне

ремесло, учнів – 40, з яких 28 займалися столярним ремеслом та 12 учнів – слюсарно-ковальським. У наступному ж році дітей було уже 140 [216, с. 6].

Із членів товариства було створено спеціальну комісію (попечительську раду), до якої входили: попечителі І. Федоров, В. Олексієва та їх помічники Г. Графф, М. Шамотульська, члени попечительства С. Зерцалов, І. Сахневич, А. Тарковський, Ф. Шамотульський. Комісія вивчала потреби училища, розподіляла кошти, займалися іншими фінансово-економічними питаннями [216, с. 3].

Загальне керівництво адміністративною та господарською частинами закладу покладалося на попечительство училища: в чоловічому відділенні – на попечителя, в жіночому – на попечительницю.

До складу попечительства входило чотири особи, які вибиралися радою Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел з членів товариства. Крім того, в попечительстві були присутні попечителі училища та почесні попечителі з правом голосу.

У почесні попечителі училища вибиралися радою училища особи, які здійснили значні внески на користь училища (у розмірі не менше 1500 крб.). Ці особи були також і членами ради товариства.

До прав і обов'язки попечительства входило:

- прийом пожертви грошима та різним майном;
- пошук коштів для утримання училища;
- вибір попечителів училища;
- складання щорічного кошторису доходів та витрат по училищу та подання його в раду товариства;
- пошук коштів, необхідних для утримання училища та їх раціональний розподіл на потреби закладу;
- обрання попечителів училища та їх помічників, а також затвердження подань училищної ради щодо прийому й звільнення вчителів, майстрів із посад та призначення їм нагород за викладання навчальних предметів та навчання ремеслу;

- відправка здібних учнів у великі міста для подальшого удосконалення в ремеслах;
- опіка над випускниками училища та надання їм коштів на самостійні заняття ремеслом;
- видача атестатів випускникам училища;
- нагляд за порядком та благоустроєм училища, пошук коштів для подальшого розвитку закладу;
- складання та подання до ради товариства щорічних звітів про прибутки і витрати по училищу;
- співпраця з громадськістю та з керівництвом навчального закладу;
- складання інструкцій для визначення посадових обов'язків працівників училища;
- встановлення порядку діловодства, звітності по училищу.

Діловодство по училищу – введення приходських книг та видача коштів – покладалося на одного із членів попечительства училища, про що повідомлялось раді товариства [318, с. 4].

Згідно статуту, навчальну частину училища нарівні з народними училищами контролював Губернський інспектор училища,

Річний звіт попечительства, затверджений радою товариства, публікувався у відомостях.

Утримувалося ремісничо-грамотне училище коштом Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесл, з різних пожертв, з плати за пенсіонерів, призначеною радою товариства.

Як засвідчують архівні джерела, особи, які пожертвували на користь училища не менше 1500 крб, набували право, як для себе, так і для своїх нащадків, влаштовувати в училище з повним утриманням одного учня. Пожертви, внесені для відповідних цілей, використовувалися за призначенням [279, с. 151].

Кількість учнів визначалася радою товариства поширення грамотності і ремесел та узгоджувалася з попечительством, відповідно до можливостей товариства та приміщення училища [318, с. 5].

Клопотання про прийом до училища подавалися до попечительства. В училище приймали дітей обох статей та всіх соціальних станів, хлопчиків із 11 річного віку та дівчаток із 8 років. Причому, старші за віком учні мали переваги при зарахуванні до училища. Учнів, які не вступали до училища в зв'язку з відсутністю вакантних місць, зараховували кандидатами та надавали змогу вступати до училища згідно порядку подачі документів.

Для прийому до 1 класу училища не вимагалось ніяких попередніх знань; при бажанні вступити до старших класів, учні здавали екзамени і зараховувалися до того чи того класу у відповідності до знань, які вони продемонстрували під час іспитів.

Найбідніші та найбільш здібні учні зараховувалися радою товариства, за клопотанням попечительства і за наявності коштів, з повним утриманням за рахунок товариства, або ж їм видавалася стипендія та одноразова допомога визначена радою товариства.

Учні, які утримувалися за рахунок товариства або меценатів, називали пенсіонерами товариства.

Здібних та старанних учнів рада товариства, за поданням попечительства та заручившись згодою батьків чи опікунів, по можливості, відправляла за рахунок товариства для удосконалення навичок у ремеслах до відомих майстрів у великі міста.

Учням, які закінчили курс навчання в училищі видавалися свідоцтва попечительства.

По закінченню училища учням, які показали значні успіхи в ремеслах, рада товариства надавала допомогу: піклувалася про забезпечення необхідними речами та предметами для самостійного заняття ремеслом.

Тим учням, які мали хороші успіхи в навчанні, вирізнялися належною моральністю, однак не продемонстрували достатніх здібностей до ремесел,

рада товариства, за узгодженням з попечительством, допомагала реалізувати себе в інших сферах професійної діяльності, відповідно до їх здібностей.

Для обговорення питань, стосовно навчальної частини, засновувалась училищна рада, під головуванням попечителів училища та їх помічників.

Попечителі як і їх помічники вибиралися попечительством училища з осіб, які мали право на управління навчальними закладами. У випадку відсутності попечителів, обов'язки їх виконували їх помічники, вони ж виконували доручення попечителів у відділеннях, за які вони відповідали.

Училищна рада збиралася за необхідності, але не менше одного разу на місяць.

До обов'язків училищної ради входило:

- призначення часу прийому учнів і порядок вступних іспитів;
- складання навчальних програм та розподіл предметів по класам;
- визначення перевідних і випускних екзаменів, призначення нагород учням, виключення їх з училища тощо;
- прийом на роботу в училище викладачів і майстрів та звільнення їх;
- визначення розміру матеріальних винагород учителям і майстрам;
- складання щорічних звітів про стан викладання в училищі [318, с. 6].

Програми викладання предметів та розподіл їх по класам подавалися на затвердження попечителю Одеського навчального округу.

Відбір викладачів та майстрів як і призначення їм утримання покладалося на училищну раду, за згодою попечительства.

Звіти про стан училища подавалися радою попечителю Одеського навчального округу та Міністерству фінансів по Департаменту торгівлі та мануфактур.

При училищі був навчальний фруктовий сад «Альгамбра», де діти у вільний від навчання час працювали, знайомились з облаштуванням парників, з посівом і посадкою дерев, їх прищеплюванням і прививанням.

В училищі навчалися діти найбільш бідного стану, які ніколи не мали б можливості «отримати пристойне практичне виховання, яке вони отримують

безкоштовно. Нерідко їм в училищі навіть надавалася матеріальна допомога». У «Прошених» жителів міста від 22 червня 1870 р. зазначається, що батьки, «передбачаючи в майбутньому благополучний результат дітей наших», висловлюють учителям вдячність за «добрий приклад і спрямування» [313, с. 35].

З архівних джерел дізнаємося, що в училищі навчалися крім дітей найбіднішого стану і діти з дворянських сімей. Так, у 1874/1875 навчальному році зі 140 учнів 132 були діти міщан і 8 – діти дворян. У 1886/1887 навчальному році з 186 осіб 13 учнів було з дворян, 6 – духовного звання, з селян – 16, солдатських дітей – 36,1 – іноземний підданий. Віросповідання не мало значення [313, с. 12].

Джерелами фінансування Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища були: «...асигнування на училище з 01.01.1875 р. по 01.09.1876 р. складало 4606 крб. 23 коп., в тому числі зароблено в майстернях 633 крб., кошти від спектаклів і концертів – 883 крб. Існували субсидії і від Міністерства народної освіти – 300 крб., а також пожертвування меценатів. Всі ці кошти були відповідно витраченими» [311, с. 35–36].

Архівні джерела засвідчують, що утримувалося училище, в основному, за рахунок благодійників, заможних людей. Так, відомий торговець Заславський дав для потреб училища будівельних та інших матеріалів на суму 1 тис. крб., член Державної Ради І. Фундуклеєв – 75 крб., дружина дійсного статського радника О. Мілорадович – 500 крб., княгиня К. Воронцова – 100 крб. Для збору коштів використовувалися також різноманітні благодійні заходи, зокрема вистави аматорського гуртка, до складу якого входили засновники і члени Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, засновником якого також був М. Федоровський, під опікою якого перебувало Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище [311, с. 28].

Згідно статистичних даних, у 1896/1897 н. р. в училищі навчалася 157 учнів.

Оцінювалися знання за п'ятибальною системою, за кожен чверть виводилася підсумкова оцінка, у кінці року – річна. Діти, які отримали з усіх предметів задовільні оцінки, переводились до наступного класу, а невстигаючі учні складали екзамен після канікул із тих предметів, з яких отримали незадовільну оцінку [289, с. 15].

Програми з предметів складала училищна рада, яка також розподіляла вивчення предметів по класам, призначала перевідні та випускні екзамен, присуджувала нагороди кращим учням, складала щорічні звіти про результати навчання.

За ініціативою попечительської ради, дітей, які продемонстрували неабиякі успіхи у навчанні впродовж навчального року переводили в наступні класи без екзаменів. Згідно звітних матеріалів за 1896/1897 н. р., кількість дітей переведених до наступного класу без екзаменів становила 50,3 % від загальної кількості учнів, 17,2 % учнів складали екзамен, але не були переведені до наступного класу, не допущених до екзаменів було 1,3 %. [292, с. 38].

За ініціативи товариства, у цей період було розширено навчальну програму училища у напрямку введення до програми навчальних предметів креслення та малювання.

Викладання малювання проводилося по групах, як для загальноосвітнього відділу, так і практичного класу. Так, у 1896 р. у першій групі навчалися малюванню хлопчики 1 класу (15 осіб), дівчатка 2 класу (11 осіб). Малювати вчили від руки по настінним таблицям.

Другу групу складали 16 учнів 2 класу. Малювання в цій групі викладалося від руки по вищезгаданим таблицям, але великих розмірів. Крім геометричних прямолінійних фігур, багатокутників та інших комбінацій, учнів учили малювати криволінійні плоскі орнаменти: зірки, розетки тощо. Учні також малювали різні вази і кувшини, оздоблені квітами. Нововведення також передбачали ознайомлення учениць практичного класу з малюванням аквареллю (розмалювання орнаменту, візерунку, монограм тощо) [302, с. 40].

Визначною подією в училищі був візит 2 грудня 1896 р. таємного радника, члена наукового комітету Міністерства народної освіти К. Кедрова, який відвідав декілька уроків, причому звернув особливу увагу на швейне ремесло в старшому практичному класі, де в його присутності за знятими мірками було викроєно сукню. К. Кедров відзначив високий рівень викладання в училищі як предметів загальноосвітнього характеру, так і професійного спрямування [278, с. 16].

У звіті Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел значиться, що з 1 вересня 1899 р. по 1 вересня 1900 р., надійшло для розвитку ремісничих училищ 1678 крб. 22 коп. за рахунок членських внесків та благодійних дарувань [292, с. 31].

Згідно статистичних даних, у 1903/1904 н. р. в училищі навчалось 226 учнів: хлопчиків – 51, дівчаток – 175. Навчальні заняття розпочалися 3 вересня і закінчилися 13 травня. Така статистика доводить, що ремісничо-грамотне училище мало довіру в населення краю. Це своєю чергою зобов'язувало вчителів навчального закладу працювати так, щоби кількість дітей у школі дедалі збільшувалася.

Упродовж звітного року викладалися наступні предмети: Закон Божий, російська мова, церковно-слов'янське читання, арифметика, коротка російська історія, початкові відомості з фізичної географії і географії Росії, малювання та співи.

Критерії оцінювання успіхів дітей залишились тіж самі, що й в попередні роки. Архівні джерела засвідчують, що із загальної кількості 199 учнів, які залишились до кінця навчального року, переведено до наступного класу 173 учня (86,9 %), залишилось в тому ж класі на наступний рік 26 учнів (13,1 %).

У 2 класі випускні іспити було проведено 21, 22, 24 і 26 травня. Іспити проводились спеціальною комісією, яка складалася із учителів училища, під головуванням попечителів училища і в присутності всіх членів попечительства та деяких членів товариства [292, с. 38].

У класі практичного навчання екзамени складала лише учні старшого відділення і приймала їх спеціальна комісія, яка запрошувалась попечительством. Так, зокрема, у 1903/1904 н. р. у склад комісії ввійшли: вчителі рукоділля з жіночій гімназії – А. Беднова, Кушовського народного училища – Т. Бутирцева, ремісничо-грамотного училища – С. Лабіна [292, с. 38].

Вагоме значення товариство надавало професійній жіночій освіті в училищі. Так, зі «Звіту про стан Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища за 1903/1904 н. р.» дізнаємося, що у зв'язку з незадовільною роботою жіночого професійного відділення училища, попечительська рада створила комісію з трьох своїх членів: Вроблєвської, Жукової, Слободської та доручила їй віднайти кошти для покращення діяльності жіночого професійного відділення. Комісія збиралась два рази, при чому до зборів залучалися вчителі ремісничо відділу училища.

Після колегіального обговорення стану речей в жіночому професійному відділенні, комісія одноголосно прийшла до наступних висновків:

- необхідно ввести навчання рукоділля зі старшого підготовчого класу. Тривалість занять – 3 години на тиждень;
- збільшити тривалість занять з рукоділля в 1 і 2 класах до 4 годин на тиждень;
- з 6 року навчання, тобто з 2 класу ремісничого відділення, треба здійснити розподіл занять за спеціальностями;
- вести обов'язкові екзамени з ремесла для вступників до ремісничого відділення училища з інших навчальних закладів; учнів, які не відповідають вимогам залишати на 4 роки в училищі, про що своєчасно повідомляти їхніх батьків;
- виступити з пропозицією до товариства щодо розширення приміщення училища до початку нового навчального року, оскільки зміни в навчальній програмі вимагають введення викладання рукоділля зі старшого

підготовчого класу, що вимагає збільшення годин для занять і потребує окремого приміщення.

Комісія спільно з учителями жіночого професійного відділення дійшла висновку щодо необхідності виділення певного відсотку з чистого прибутку кожного замовлення як для найбільш успішних учениць випускного класу так і для інших учениць навчального закладу. У цьому кроці представники комісії вбачали ефективний спосіб запобігання виключення учениць з училища до закінчення терміну навчання та пропусками уроків без поважної причини. До того ж, на думку комісії, відрахування частини прибутку з кожного замовлення змусить учениць продуктивніше працювати і відповідальніше ставитись до своїх обов'язків. Перспектива заробітку полегшить також батькам утримання дочок по досягненню ними відповідного віку, що, в свою чергу, сприятиме зацікавленню батьків у закінченні донькою повного курсу навчання [292, с. 62].

Окрім того, вищезазначені зміни, на переконання членів товариства, стимулюючи учениць матеріально, сприятимуть і моральному задоволенню, усвідомлення користі від своєї праці.

У перший рік навчання програма жіночого професійного відділення включала:

- рукоділля (загальні правила: крючок, папір, шерсть; в'язання крючком: положення рук, шнурок, стовпчики без накидки, напівстовпчики, стовпчики з одною накидкою, стовпчики з двома накидками, клітки);

- шиття (загальні правила шиття: голка, нитка, наперсток, ножиці; поздовжні і поперечні нитки; втягання нитки в голку; висмикування нитки; шов вперед голки; французький шов; шов через край);

- вишивання (вишивання хрестиком по одній канві та по канві на матерії; азбука і цифри; візерунки).

Програма другого року навчання включала:

- в'язання крючком (застосування різних петель: в'язання серветок, мішечків, рукавчиків, шапочок; хрестоподібних стовпчиків тощо);

– шиття (рубець по висмикнутій нитці та без висмикнутої нитки; рубець по краях; розпошівка: рядком і рубцем, косим і рубильним швом, швом через край і рубцем; фальшивий рубець: прямою тасьмою, косим «біє»; збірка і розправлення петлі; пришивання гудзиків, крючків; основні косі шви; пришивання кантика, шнурка; фланелевий шов; стебельчатий шов; поштовий шов; петельний шов; вузлики, мережки; застосування вивчених швів).

Упродовж навчального року здобутті знання застосовувалися для шиття носових хустинок, косинок, фартухів, сорочечок тощо.

Програма третього року навчання включала:

– шиття (повторення всіх вивчених швів на тонкій матерії; пошив простих спідниць, жіночих і дитячих сорочок, спідньої жіночої та чоловічої білизни, наволочок руками та швейною машинкою);

– штопання і ремонт (просте штопання; ремонт сукна, фланеллю).

Програма четвертого року навчання включала:

– кравецькі ремесло (кройка та пошиття блузок на підкладці; пошив дитячих суконь; пошив жіночих спідниць);

– белошвейна майстерність (повторення всіх вивчених швів на тонкій матерії; кройка та пошиття; пошив жіночих і дитячих сорочок, спідньої жіночої та чоловічої білизни, чоловічих комірв і манжетів, жіночих та дитячих фартухів, сорочок, спідниць; пошив постільної білизни тощо) [292, с. 63].

13 січня 1905 р. в Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі в присутності голови Товариства поширення грамотності та ремесел, окремих членів товариства, попечительства училища, викладачів училища та учнів випускних класів було відкрито спеціальне чоловіче відділення і при ньому майстерні. Термін навчання тривав 5 років, з них – 4 роки в навчальних класах і майстернях, а на п'ятому році проводилися лише практичні заняття. Після закінчення повного п'ятирічного курсу згаданого відділення випускникам надавалася можливість скласти іспити на звання вчителя початкових училищ. Випускникам видавався

відповідний атестат про закінчення загальноосвітнього і ремісничого відділення, а також грошова допомога на початкове облаштування із відсотків відрахувань від продажу учнівських виробів [314, с. 63].

Вивчали в училищі креслення (технічне), письмо, російську мову, математику, географію, історію, оглядово – природознавство, були уроки чистописання, співів, малювання, а на спеціальному чоловічому відділенні також геометрію, фізику, технологію металу і дерева, природознавство, давалися відомості по законодавству та рахівництву, необхідні для майбутніх ремісників. Окрім того, учням викладали гігієну, співи, гімнастику [256, с. 129].

Основним завданням спеціального відділення була підготовка керівників для навчальних ремісничих відділень, які відкривалися в селах для підняття матеріального добробуту населення [314, с. 60].

При училищі функціонувала бібліотека для учнів, яка стали центрами позашкільної педагогічно-просвітницької роботи товариства. Основним завданням бібліотеки було забезпечення учнів підручниками, а також надання допомоги в підборі літератури, пошуку інформації, відповідної навчальній програмі і цілям освітнього процесу. Друковане слово сприяло перетворенню читачів і слухачів на активних суб'єктів самовдосконалення, сприяло розвитку розумових, моральних, естетичних якостей.

Крім того, складовою частиною діяльності бібліотеки училища була методична робота. Працівниками бібліотеки систематично проводили лекторії з історії краю, здійснювали знайомство з досягненнями в різних галузях знання.

Бібліотека складалася з 5 відділень:

- перше відділення – книги духовно-морального спрямування;
- друге відділення – географія;
- третє відділення – історія;
- четверте відділення – природознавство;
- п'яте відділення – белетристика.

Книжковий фонд в учнівській бібліотеці становив 1280 томів, включаючи журнали. Книги розподілялись за відділеннями наступним чином:

- в першому відділенні – 163 книг;
- в другому відділенні – 86 книг;
- в третьому відділенні – 109 книг;
- в четвертому відділенні – 99 книг;
- в п'ятому відділенні – 853 книг (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Тематика наукової та художньої літератури

духовного змісту	географія	історія	природознавс тво	балетристика	Всього книг
163	86	109	99	853	677

[292, с. 40]

Крім читання книг, відвідувачі мали змогу знайомитися з періодичними виданнями (журналами та газетами), брошурами та ін. Для учнів бібліотеки виписувалися наступні журнали: «Детское чтение», «Всходы», «Юный читатель», «Игрушечка»; журнал для швейної майстерні: «Модный свет»; для учительської бібліотеки: «Мир Божий», «Нива», «Журнал для всех» та ін. [292, с. 40].

Учням книги видавалися, починаючи зі старшого підготовчого класу. Згідно звітних матеріалів за 1903/1904 н. р. у старшому підготовчому класі бібліотекою користувалися 46 учнів, яким видано з п'ятого відділення 1116 книг.

З 1 класу бібліотекою користувалися 46 учнів, яким видано всього за поточний навчальний рік 940 книг: з другого відділення – 8 книг, третього – 48 книг, четвертого – 49 книг, п'ятого – 835 книг.

З 2 класу бібліотекою користувалися 38 учнів, яким видано всього за поточний навчальний рік 565 книг: з першого відділення – 84 книг, з другого – 87 книг, з третього – 142 книги, з четвертого – 97 книг, з п'ятого – 565 книг.

З класу практичного навчання користувалися книгами 43 учениці. Було видано всього за поточний навчальний рік 1099 книг: з першого відділення – 153 книг, з другого – 154 книги, з третього – 141 книг, з четвертого – 142 книги, з п'ятого – 509 книг [297, с. 40].

Проаналізувавши звітні матеріали про діяльність учнівської бібліотеки за поточний навчальний рік, на раді товариства було прийнято рішення про поповнення учнівської бібліотеки книгами. У зв'язку з цим, товариство вирішило проводити підписку на тематичні видання для поповнення бібліотечного фонду училища.

За сприяння товариства з метою ознайомлення вихованців з історією і своєї країни організовувалися далекі (до Харкова, Києва, Москви, Петербурга) та близькі (до навколишніх міст і селищ) екскурсії. Учні училища відвідували картинні галереї, музеї, виставки. Корисними і цікавими були екскурсії на фабрики і заводи. Під час екскурсій вихованці мали можливість безпосередньо побачити все те, що має цінність в історичному, релігійному і культурному планах: залишки старовини, монастирі та інші місцеві святині, пам'ятники видатним діячам, які залишили помітний слід в історії держави; помилуватися красою рідної природи.

Витрати на далекі екскурсії покладалися на батьків учнів. Для дітей з малозабезпечених сімей товариство зі спеціальних фондів виділяло певні кошти, які частково чи повністю покривали витрати на екскурсії для таких учнів. При цьому перевага надавалася тим вихованцям, які мали кращу поведінку та успіхи у навчанні, а контроль за наданням цієї можливості покладался на училищну раду товариства.

Місцеві екскурсії супроводжувалися незначними матеріальними витратами, і тому організовував частіше. Вони сприяли підвищенню в учнів інтересу до отримання знань, оскільки безпосередньо ознайомлювали дітей з

об'єктами вивчення. Отже, виклад навчального матеріалу не мав суто теоретичного характеру – наукові знання унаочнювалися і були пов'язані з життям.

Найчастіше проводилися природничо-географічні екскурсії: в сади, ліси, на поля, береги річок та ін. Під час таких екскурсій учні збирали природний матеріал та створювали колекції комах, рослин тощо. Окрім того, що такі екскурсії були пізнавальними, вони ще й сприяли вихованню любові до рідної природи, свідомого та бережного ставлення до неї. Зокрема, викладачі вчили учнів економно підходити до збирання тих чи інших об'єктів природи. Бережливе ставлення було необхідним ще й тому, що такі екскурсії проводилися різними навчальними закладами міста в один і той самий час і за тим самим маршрутом, тому надмірне завзяття під час виконання завдання могло зашкодити природі [297, с. 25].

Для учнів старших класів училища організовувалися екскурсії на місцеві фабрики, заводи. Діти відвідували пересувні виставки художників. Це поглиблювало знання учнів про виробництво та мистецтво і вчило їх вести самостійні спостереження за різними явищами природи, життя і культури.

Крім екскурсій, у ремісничо-грамотному училищі для вихованців організовувалися прогулянки. Зазначимо, що і екскурсії, і прогулянки мали не тільки пізнавальне значення, а й приносили учням задоволення від перебування у колі своїх товаришів по училищу, а також сприяли їхньому фізичному загартуванню, оскільки більшість екскурсій відбувалася на свіжому повітрі.

Заслуговують на увагу заходи з естетичного виховання учнів училища. Культурному й естетичному розвитку учнів сприяли літературні вечори і ранки, які постійно влаштовувалися у навчальному закладі. Під час таких заходів вихованці читали поетичні твори російських письменників-класиків (О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін.), виконували музичні п'єси. Основною вимогою до влаштування заходів було те, щоб вони не заважали правильному перебігу освітнього процесу. Щодо часу проведення

зазначалося, що доцільно влаштовувати їх не пізніше, ніж за два тижні до початку канікул; у четвер, п'ятницю і суботу Масляного тижня; Великодній день, а також у дні Різдвяних свят – з 20 грудня по 5 січня [313, с. 43].

Репертуар виховних заходів, а також пов'язані з цим витрати коштів зазвичай планувався завчасно. Відповідальність за порядок під час навчально-виховних заходів покладалася на училищну раду закладу.

Одним із багатьох досягнень училища стало Свідоцтво Розпорядчого комітету Херсонської Земської Сільськогосподарської та Промислової виставки за висновками Експертної комісії про присудження Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищу за надані теслярські роботи та рукоділля нагороду четвертого ступеня бронзову медаль Херсонського Губернського Земства (1880) [77, с. 122].

Отже, як засвідчують джерельні матеріали, Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладання було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії та порівняно з іншими початковими училищами було набагато кращим у навчальному та інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових повітових шкіл [251, с. 89].

Аналіз педагогічно-просвітницької діяльності товариства доводить його важливу роль у становленні й розвитку професійно-технічної освіти в краї. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності та ремесел здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу, сприяло розвитку професійно-технічної освіти на території регіону в означений період.

3.3. Культурницько-освітня діяльність товариства

Особливістю суспільного життя у другій половині XIX – на початку XX ст. було зростання інтересу до освіти, мистецтва, вітчизняної історії та культури, а отже, й громадська активізація інтелігенції, яка відіграла вирішальну роль у відродженні та збереженні національної спадщини. Цей період характеризується наростанням демократичних тенденцій, що виявилися в художній творчості, у відкритті художніх шкіл та студій, драматичних гуртків, організації музеїв та виставок, діяльності громадських і творчих товариств [107, с. 71].

Важливу роль у становленні мистецької освіти на Єлисаветградщині, відкритті, налагодженні життєдіяльності середніх навчальних закладів відіграла наукова й освітянська інтелігенція краю. Традиції меценатства, висока національна самосвідомість, збережені підвалини народних традицій, споконвічне тяжіння українського народу до освіти і розуміння необхідності всебічної підтримки її розвитку, все це створювало міцний фундамент для розвитку своєї культури краю.

Становлення художньої освіти в місті припадає на другу половину XIX ст. і пов'язане з відкриттям у 1867 р. Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, вечірніх рисувальних класів (художнього і технічного рисування) академіка П. Крестоносцева при Єлисаветградському земському реальному училищі у 1880 р., Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел [250, с. 164].

Вагоме значення у становленні та розвитку художнього життя Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснило місцеве Товариство поширення грамотності та ремесел, при якому існувала мистецька секція у 1873 р., діяльність якої полягала в пропагуванні всіх видів мистецтв. що мало сприяти розвитку художнього смаку серед широких верств населення як у місті, так і в регіон [278, с. 52].

Серед членів секції були провідні єлисаветградські художники: С. Данишевський, І. Золотаревський, Г. Зусман, Ф. Козачинський, А. Нюренберг, П. Сорока, О. Осьморкін, А. Узловська та ін., а також представники з інших міст: І. Похитов, який інколи приїжджав на батьківщину із Франції, відомий меценат і організатор кількох музеїв у провінційних містах М. Гедройц, московський мистецький критик С. Голошев та ін. [16, с. 146].

Члени художньої секції організовували виставки, різноманітні творчі вечори, благодійні акції і заходи, походи в художній музей, що в свою чергу сприяло підвищенню культурного рівня жителів міста. При секції існували художні курси, на яких проводилися різноманітні заняття й читалися лекції з історії мистецтва для всіх бажаючих.

Основними джерелами коштів благодійної діяльності були: грошові збори від проведення цих заходів, пожертви окремих приватних осіб, кошти від продажу представлених художніх творів, а також членські внески. Причиною створення таких благодійних заходів була ідея підтримання матеріального стану бідних учнів [17, с. 98].

Особливу увагу в секції приділяли роботі з місцевими артільями ремісників і кустарів, яким професійні художники давали поради щодо кращого виконання виробів, виокремлюючи найбільш довершені зразки у сфері ремісничої промисловості, допомагали влаштовувати експозиції на місцевих виставках і цим самим сприяли покращенню їхніх професійних навичок, а також підвищенню художнього та естетичного рівня їх виробів, що впливало на стан промисловості в краї.

Для підняття інтересу жителів міста інтересу до художніх творів та для створення сприятливих умов приїзду в місто інших виставок у 1913 та 1914 рр. товариством було організовано дві міські художні виставки, де, окрім творів місцевих митців, були залучені твори й художників із інших міст, а самі виставки супроводжувалися читанням лекцій з мистецтва.

Перша міська художня виставка, організована членами мистецької секції товариства, проходила з 15 по 28 квітня 1913 р. в будинку Б. Рєзнікова (провулок Театральний). Доти Єлисаветград лише приймав виставки з інших міст. Зауважимо, що з 1876 по 1913 рр. місто відвідало 18 виставок Товариства передвижників, у 1905 р. – пересувна народна виставка картин В. Розвадовського, а в 1910 р. експонувалася ХХ виставка Товариства південно-російських художників. Це була подія не тільки місцевого значення. Передусім, організатори виставки, яким вдалося залучити в експозицію ледве не всі художні скарби Єлисаветграда, зуміли надати їй універсально-просвітницького характеру.

Експозиція виставки складалася з трьох відділів: перший – відділ художніх творів; другий – український художньо-архітектурний відділ; третій – відділ витончених робіт і виробів художньої промисловості [19, с. 7].

У першому відділі були представлені художні твори місцевих художників, а також роботи художників із інших міст, що зберігалися у приватних колекціях місцевих жителів і особисто передані ними для влаштування експозицій виставки. Серед робіт місцевих художників були твори членів товариства: С. Данішевського, І. Золотарєвського, В. Іващенко, М. Пенькєєва, М. Полякова, Д. Павлова, І. Похитонова, А. Узловської та ін. Помітне місце на виставці посідали твори члена товариства, завідуючого Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі Ф. Козачинського (24 роботи). Уже цей, далеко не повний, перелік засвідчує наявність в Єлисаветграді великої групи художників, без яких ідея влаштування такої виставки була б позбавлена будь-якого сенсу [19, с. 7].

Поряд із досвідченими художниками на виставці експонувалися роботи учнів художніх шкіл та училищ міста, у томі числі і учнів Вечірніх рисувальних і креслярських класів К. Адамської, М. Бронштейна, С. Ворожбита, А. Гройсмана, В. Грудненка, М. Косюри, О. Осмьоркіна, З. Рибачка та ін. [17, с. 146].

Саме з виставки в рідному місті почали свій шлях у велике мистецтво класик російського живопису О. Осмьоркін та класик єврейського мистецтва З. Рибак.

Товариству поширення грамотності й ремесел вдалося залучити до участі в першій Єлисаветградській виставці, як всіх місцевих колекціонерів, такі і власників художніх цінностей. Вони надали в розпорядження організаторів, крім творів відомих російських митців Левітана, Поленової, Бурлюка, Башилова, Досекіна, Беклемішева, Гінцбурга, Кисельова, Алексоматі та ін.; багаті колекції порцеляни, вишивки, зброї, старовинних книг.

З Харкова на виставку привезли твори митців українського художньо-архітектурного відділу В. Василевський, К. Жуков, Н. Уваров.

Під час організації виставки оргкомітетом було запропоновано мешканцям міста надати твори з приватних колекцій, що сприяло ознайомленню співвітчизників із великим мистецтвом вітчизняної та зарубіжної культури.

Не менший інтерес у глядачів викликав відділ витончених робіт і виробів художньої промисловості. У цьому відділі експонувалися і зразки місцевого кустарного виробництва художньо-промислових шкіл. Серед виробів відділу були представлені також колекція українських орнаментів учениць ткацької майстерні, організованої Н. Бракер у с. Комишуватому (поблизу Компаніївки); гобелени майстрині Л. Никифорової тощо.

На цій виставці експонувався дивовижний експонат – «сорочка гетьмана П. Полуботка» з приватної колекції родини Дроботківських [19, с. 7].

У 1914 р. у Єлисаветграді було відкрито другу міську художню виставку. На виставці відділи мистецтв та художньої промисловості, які склалися переважно з власності місцевих любителів, були представлені значно бідніше, ніж на першій, однак за кількістю художніх творів, яких було близько 300, вона перевершила її. Із загальної кількості експонатів половину

становили твори місцевих художників, були представлені й твори московських, одеських та київських митців.

Публікації тогочасної преси засвідчують, що художні виставки в Єлисаветграді активізували місцеву громадськість на сприйняття творів мистецтва, показали широкий простір нових тенденцій у мистецтві [17, с. 148].

На засіданнях товариства регулярно піднімалось питання щодо створення місцевого художнього музею. За цей напрям діяльності товариства відповідали О. Біркін та С. Данішевський [16, с. 147].

Також, за сприяння товариства, при Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі постійно проводилися виставки учнівських робіт, що уможлиблювало не тільки показати учням свій рівень підготовки, але й познайомити батьків та громадян міста з методикою й рівнем викладання та підготовки в цих установах.

Учні брали участь у виставках, проведених із ініціативи викладачів та керівників шкіл у художньому музеї, де демонструвалися роботи видатних та місцевих митців; це надавало їм можливість сприяти художньому життю та розвитку українського живопису, а також професійній мотивації учнів.

Отже, велике значення мала для розвитку й популяризації образотворчого мистецтва, художньої освіти в краї мала виставкова діяльність. Виставки були чи не єдиним стимулом для художнього розвитку учнівської молоді й надавали необхідний навчальний матеріал закладам освіти.

За ініціативи товариства, до навчальних планів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища було введено малювання і креслення. Технічне креслення в слюсарному відділенні училища повинно було вестися окремо від столярного. Рекомендувалося, мати окремий клас для цих занять, звернений вікнами на північ, розрахований на можливість розміщення великих креслярських столів і на збереження посібників із графічних мистецтв. На стінах актових та великих зал радилося розташовувати рисунки,

креслення, що підвищують наочність у викладанні і сприяють кращому запам'ятовуванню [279, с. 137].

Зазначимо, що культурне піднесення на всій території Російської імперії в другій половині XIX ст. не оминуло й українську драматургію та український театр, громадський інтерес до якого підсилювався з розгортанням визвольного руху й розвитком освіти та культури. Це виявлялося насамперед у створенні аматорських драматичних гуртків і організації ними театральних вистав у багатьох містах України [100, с. 44].

Під керівництвом корифеїв українського театру І. Тобілевича та М. Кропивницького поряд із товариством було організовано артистичний гурток, керівником якого був І. Тобілевич. Є. Чикаленко у своїх спогадах пише: «В Єлисаветграді при Громадському Клубі зорганізували брати Тобілевичі, на чолі з старшим братом К. Карим, аматорський театральний гурток, котрий давав регулярно по суботах українські вистави на користь незаможних учнів. Гурток цей запросив до себе за місячну платню знаменитого потім артиста Марка Кропивницького, що проживав у Єлисаветграді у власному будиночку і служив в гуртку за режисера, актора та директора, а разом з тим був і драматургом» [263, с. 4]. І. Тобілевич активно співпрацював із М. Федоровським і впродовж тривалого часу був дійсним членом двох гуртків.

Дослідники зауважують, що крім Єлисаветграда, важко найти приклади такого аматорського театального руху в інших регіонах України Російської імперії, «єлисаветградський аматорський гурток залишився у другій половині 60-х рр. XIX ст., напевне, єдиним островом українського аматорського театру в межах Російської імперії» [272, с. 29].

На той час у складі місцевої трупи був чудовий хор, співаки-солісти, симфонічний оркестр. З містечка Ананьєва до Єлисаветгра часто приїздив поет і композитор П. Ніщинський, який, високо цінував творчість місцевих аматорів [256, с. 128].

Культурне і мистецьке життя міста в ті роки було досить активним. Сюди на гастролі, крім театральних колективів, приїздили такі видатні музиканти, як А. Рубінштейн, М. Мусоргський, М. Лисенко, тут останній концерт у своєму житті дав Ф. Ліст. Місцеві аматори не пропускали жодного такого приїзду, що сприяло зростанню їх театральної майстерності, розширення мистецького світогляду [272, с. 30].

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел організувало відвідування мешканцями та гостями міста платних, частково оплачуваних і безкоштовних спектаклів. Суттєвим є і те, що чимало глядачів після перегляду спектаклів долучались до клубних обговорень, дискусій, що сприяло формуванню у них морально-естетичної оцінки вчинків героїв, особливостей гри та майстерності артистів театру.

Як засвідчують архівні дані, представники мистецької секції товариства при проведенні спектаклів частину безкоштовних квитків передавали для народної бібліотеки-читальні та розподілили їх між тими відвідувачами, котрі жодного разу не були в театрі [279, с. 94].

Також за ініціативи М. Федоровського й під егідою Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел хором колективом Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища та аматорською театальною трупю І. Тобілевича у 70-ті рр. XIX ст. було здійснено першу постановку музичної вистави П. Ніщинського «Вечорниці». Прем'єра пройшла настільки вдало й мала у глядачів такий успіх, що неабияк посприяла народженню через кілька років українського професійного театру [100, с. 42].

Справам товариства І. Тобілевич віддав своє уміння та ініціативу організатора, сцені – артистичний і режисерський талант, писав статuti для товариства, звіти про діяльність комісій і спілок, вів бухгалтерські рахунки театального гуртка [215, с. 152].

Багато уваги приділялося в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі формуванню культурно-освітніх навичок його вихованців. Для

учнів проводилися вечори, на яких прослуховувались класичні опери «Євгеній Онєгін», «Паяци» та ін. [30, с. 129].

М. Федоровський намагався розбудити в дітях національну самосвідомість і любов до України й усього українського. Дбав і про українські співи. «У самій школі чудово були поставлені співи учителем А. Богдановим. Відомий Слав'янський, що тоді їздив зі своїм хором по Росії и за кордоном, захоплювався деякими голосами й прохав віддати їх до його хору. Шкільний хор гаразд співав і в церкві. Ми робили мандрівки по сусідніх селах і співали там по церквах, захоплюючи сільських парафіян. У нас був заведений такий порядок, що кожен земляк, який приїздив з Одеси до Києва або назад, повинен був привезти й вивчити з нами хоч одну гарну українську пісню, а уся школа співала її перед або після уроків», – пише М. Федоровський [228].

Якийсь час у школі учителькою співів була М. Тобілевич, а її брати належали до хору, який був при училищі. М. Федоровський у своїх спогадах запевняє, що відома п'єса М. Ніщинського «Вечорниці», яку було вперше показано 1875 р. в Єлисаветграді, була написана спеціально для цього хору в 1876 р. під керівництвом самого автора. У цій виставі брав участь М. Кропивницький, І. Тобілевич, М. Тобілевич (Саксаганський) та їх сестра М. Тобілевич. Завдяки їм аматорський театр набув неабиякої популярності серед мешканців міста [128, с. 25–26].

У звіті училища за 1877–1878 р. зазначається: «Не може попечительство училища також не висловити сердечної вдячності Івану Тобілевичу як головному учаснику і керівнику в спектаклях, які давалися на користь ремісничого училища, а також висловлюємо слова вдячності особам, які приймали участь в спектаклях: М. Тобілевич, М. Тобілевич, Г. Алексєєвській, О. Федорову та ін.» [279, с. 25]. Подібні відгуки були непоодинокі.

Як зазначалося у попередніх параграфах, одним із напрямів культурно-просвітницької роботи Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел була організація безкоштовних бібліотек та читалень.

За сприяння Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел в місті було засновано в 1895 р. безкоштовну народну бібліотеку-читальню, яка стала центрами позашкільної педагогічно-просвітницької роботи товариства [Додаток II].

Діяльність бібліотеки-читальні товариства була орієнтована на запобігання безграмотності, залучення до читання широких верств населення, скорочення культурної дистанції між мешканцями краю, підтримку освітніх та просвітницького процесів, створення культурно-освітнього простору регіону.

Основним програмним і організаційним документом, на підставі якого розпочала діяльність Єлисаветградська безкоштовна народна бібліотека-читальня був «Статут Єлисаветградської безкоштовної народної бібліотеки-читальні» (1895 р.) [286], який включав відповідні пункти:

– Єлисаветградська безкоштовна народна бібліотека-читальня має на меті надати можливість всім мешканцям м. Єлисаветград і найближчих поселень користування книгами, журналами та газетами для читання дома і в читальному залі.

– Бібліотека-читальня засновується Єлисаветградським товариством поширення грамотності та ремесел і знаходиться в його підпорядкуванні.

– Утримується бібліотека-читальня на кошти, які виділяються: товариством, призначаються урядовими, земськими, місцевими та іншими установами, пожертви грошима, книгами тощо від різних установ та приватних осіб, збір коштів із підписок, публічних лекцій, спектаклів, концертів, народних гулянь тощо також на відсотки з капіталів і доходів із майна, яке належить бібліотеці.

– Кошти, які виділяються на утримання безкоштовної народної бібліотеки-читальні витрачають на оренду приміщення, опалення, освітлення тощо.

– Бібліотека-читальня має окреме, простере та зручне для сховища книг приміщення.

– Бібліотека-читальня поповнюється щорічно книгами, журналами та газетами.

– Складання переліку необхідних книг, журналів, які виписуються та віднайдення для цього коштів входить в обов'язки Ради бібліотеки.

– Для завідування бібліотекою-читальнею товариство раз в три роки вибирає зі своїх членів попечителя бібліотеки і членів ради бібліотеки, склад яких визначається загальними зборами товариства та становить не менше семи осіб.

– Попечитель бібліотеки-читальні є відповідальною особою, згідно діючих повноважень.

– Попечитель бібліотеки, а також один зі членів ради бібліотеки бере участь в засіданні ради товариства з правом вирішального голосу.

– Рада бібліотеки скликається не менше одного разу на місяць попечителем або за заявою чотирьох членів ради бібліотеки. Головуючим на раді є обраний представник зі членів ради.

– Громадяни, організації, які роблять щорічні внески на утримання бібліотеки в розмірі не менше ніж 100 крб. можуть рекомендувати в раду бібліотеки свого представника.

– Для перевірки звіту та стану справ у бібліотеці-читальні товариство щорічно вибирає ревізійну комісію.

– Якщо жоден зі членів ради бібліотеки не має зобов'язань бібліотекаря, то на цю посаду рада бібліотеки запрошує приватну особу за винагороду.

– Бібліотекар видає книги, спостерігає за порядком у бібліотеці, складає каталоги, щорічні звіт про діяльність бібліотеки та загалом завідує її діловодством.

– Порядок витрат і звітність бібліотеки визначається загальними зборами членів товариства.

– Книги, журнали, газети видаються для читання додому та в читальному залі всім відвідувачам.

– Бібліотека не вимагає платні за користування книгами, застави, не накладає штрафи за прострочення, пошкодження чи втрату книг.

– Видані на дім книги повертаються у визначений радою бібліотеки термін, ремонт книг читачем допускається зі згоди бібліотекаря.

– Для відвідувачів бібліотеки-читальні існує спеціальна книга, у якій вони мають можливість зафіксувати свої побажання щодо придбання нових книг, журналів, вказати на недоліки в роботі бібліотеки.

– Правила бібліотеки-читальні вивішуються на видному місці для загального огляду.

– Особи, які порушують правила бібліотеки, можуть бути позбавлені права користування книгами на термін, визначений радою бібліотеки.

– Складений бібліотекарем та затверджений радою бібліотеки звіт подається в раду товариства для оприлюднення на загальних зборах членам товариства.

– В бібліотеці ведуться записи як книг, які видаються для домашнього читання, так і книг, які читаються в читальному залі [286, с. 26].

Бібліотека працювала для читачів з одинадцятої до тринадцятої години дня та з сімнадцятої години до двадцятої години; по неділям і святковим дням – з одинадцятої до двадцятої години без перерви.

У бібліотеці-читальні безкоштовно працювали бібліотекар то шість членів ради бібліотеки товариства, які чергували в бібліотеці по черзі. Співробітники бібліотеки: А. Бабінова, О. Блюмкіна, А. Бреєр, О. Вишневська, Ж. Гніздовська, В. Гінсберг, Ф. Гольденберг, Р. Додина,

П. Інбер, С. Комоцький, С. Невярович, К. Ролл, О. Ролл, В. Сахневич, Л. Тулуб, С. Хомутовська, О. Якубовський [302, с. 56].

Однією з основних форм діяльності бібліотеки була культурно-освітня праця. Щороку бібліотека-читальня звітували перед товариством про проведену роботу. Так, у «Обзоре деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел» (1895 р.) [315, с. 5] наголошується, що бібліотека-читальня, відкрита при благодійному Єлисаветградському товаристві поширення грамотності й ремесел, відразу знайшла своїх читачів. За перші 12 місяців діяльності її відвідало 6 тис. 272 осіб, із яких 34,5 % становили дорослі, 36,7 % – діти, 28,9 % – підлітки, з усіх цих читачів лише 2,2 % (141 осіб) – жінки, котрі розподілялися певним чином (див. табл. 3. 1.).

Таблиця 3.1.

	В бібліотеці		В читальному залі	
	Абонентів	Відвідувань та видача книг	Відвідувань	Видано книг
Грудень	309	1410	286	11
Січень	484	3029	989	386
Лютий	448	2710	1326	1152
Березень	518	2283	691	455
Квітень	589	2089	599	199
Травень	588	2102	594	201
Червень	554	1945	369	79
Липень	495	1588	284	71
Серпень	419	1351	229	31
Всього		18507	5367	2585

[302, с. 59]

Згідно даних таблиці загальна кількість відвідувачів бібліотеки по місяцям різко коливається: так, у січні 1895 р. було 989 відвідувачів, в лютому – 1326, у серпні – тільки 229.

Дослідження просвітницьких можливостей бібліотеки-читальні товариства, не можна здійснити без змістовного аналізу книжкового і журнального фондів.

Архівні матеріали засвідчують, що, витрачаючи біля тисячі карбованців щорічно, бібліотека мала в своєму користуванні досить цінний книжковий фонд, який постійно зростав. Протягом першого року існування бібліотеки-читальні активними членами товариства було сформовано значний літературний фонд. Так, на 17 вересня 1896 р. бібліотека вже нараховувала 640 одиниць зберігання, у 1404 томах, серед яких найбільшу частку становили твори російських письменників (580 томів) [188, с. 52]. Бібліотека складалася з 13 відділень (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Відділи	Одиниць зберігання	Томів
I. Духовно-моральний	62	83
II. Російська історія	38	50
III. Всесвітня історія	6	6
IV. Географія і подорожі	38	61
V. Природознавство	51	55
VI. Сільське господарство	37	39
VII. Філософія	8	13
VIII. Довідкова література	15	24
IX. Періодичні видання	15	139
X. Біографія і критика	19	21
XI. Дитяча література	103	152
XII. Іноземна белетристика	62	181
XIII. Російська белетристика	186	580

[302, с. 56]

Кількість книг виданих з різних відділень у 1895 р. для домашнього читання наступна: з першого відділу – 496, другого – 537, третього – 59, четвертого – 562, п'ятого – 163, шостого – 36, сьомого – 55, восьмого – 9,

дев'ятого – 1562, десятого – 116, одинадцятого – 2632, дванадцятого – 3163, тринадцятого – 9092 [302, с. 59].

Із відділу російської белетристики найбільшим попитом користувалися твори Г. Данилевського, Ф. Достоевського, М. Гоголя, П. Григоровича, М. Лермонтова, М. Островського, О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Тургенєва. З відділу іноземної літератури постійно були розібрані твори Т. Майн Ріда, Д. Купера, М. Твена, Ж. Верна; часто запитували читачі твори Ч. Дікенса і В. Скотта, рідше В. Гюго, У. Шекспіра, Й. Гете та Д. Байрона. Особливою симпатією серед дітей користувалися твори: «Хижина дяді Тома», «Принц і жебрак», «Пригоди Тома» М. Твена, «Робінзон Крузо» Д. Дефо та ін. Враховуючи попит читачів, ці книги були в бібліотеці в двох, трьох, а деякі в чотирьох екземплярах. Користувалися популярністю також історичні повісті та романи [302, с. 60].

Стосовно вікового розподілу відвідувачів бібліотеки-читальні то зі звіту дізнаємося, що найбільша кількість відвідувачів була віком від 12 до 18 років. Досить значну частку складають абоненти віком від 20 до 30 років. Зі збільшенням віку падає і кількість відвідувачів бібліотеки – у віці від 40 до 60 років підписчиків нараховувалися одиниці. Так, зокрема, в грудні 1895 р. від загальної кількості 309 абонентів вікова група від 16 до 18 років становила 24,3 %, від 14 до 16 років – 21,7 %, від 12 до 14 років – 16,2 %, від 20 до 25 років – 9,7%, від 25 до 30 років – 5,8 %, від 30 до 40 років – 5,17 %, від 40 до 60 років – 0,32 %, біля 7 % складала діти молодше 12 років. Статистичні дані за серпень 1896 р. констатують, що бібліотеку відвідало читачів віком від 14 до 16 років – 26,5 %, від 12 до 14 років – 22,5 %, від 16 до 18 років – 15 %, від 10 до 12 років – 8,2 %, від 25 до 30 років – 6,9 %, від 20 до 25 років – 5,5 %, від 18 до 20 років – 4,5 %, від 30 до 40 років – 4,3 %, 6 % становили діти до 12 років та люди похилого віку [302, с. 61].

За рівнем освіти найбільший відсоток становлять особи, які закінчили народні училища – у грудні 1895 р. (23,1 %), у травні 1896 р. (30,4 %). Далі ідуть учні ремісничо-грамотного училища – у грудні 1895 р. (16 %), у травні

1896 р. (27 %), випускники казеного єврейського училища – 22 %, порівняно невеликий відсоток, менше 10 %, складають наступні категорії: особи, які отримують домашнє виховання, випускники приватних шкіл, учні церковно-парафіяльних шкіл, учні середніх навчальних закладів і духовних училищ. Кількість підписчиків за рівнем освіти коливалась впродовж року не значною мірою [302, с. 62].

Стосовно розподілу підписчиків по віросповіданню то дана таблиця показує це деже наочно (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

	Православні	Іудеї	Католики	Лютерани
Грудень	50,3	41,1	2,1	0,3
Січень	49,8	47,5	2,3	0,4
Лютий	немає даних	-	-	-
Березень	57,5	39,2	2,9	0,6
Квітень	57,5	37,3	2,0	0,7
Травень	59,7	36,1	1,9	0,5
Червень	56,2	39,9	2,3	0,2
Липень	55,2	41	2,2	0,2
Серпень	58,3	38,5	2,9	0,3

[302, с. 61]

Статистичні дані, які містяться в щорічних звітах товариства, свідчать про збільшення кількості читачів бібліотеки. Про це свідчить і той факт, що у 1900 р. бібліотеку-читальню регулярно відвідували 2927 читачів (міщан 2414 – 80,3 %, селян 458 – 14,7 %, взято книг 43822 рази на домашнє читання і 355 для прочитання в читальні [293, с. 85]. У 1903 р. кількість читачів бібліотеки товариства складало 2554 осіб [294, с. 50].

Кількість книг та брошур у бібліотеці-читальні постійно збільшувались. Абонентам пропонувалися навчальні посібники науково-популярні, художні,

довідкові видання, причому тематичний підбір літератури здійснювався з урахуванням соціального та вікового складу читачів. Співробітники бібліотечних комісій, які регулярно чергували в читальних залах, проводили бесіди з відвідувачами про прочитане, з'ясовуючи їх запити, відношення до книги, давали поради при виборі літератури. Для неосвіченого населення краю регулярно проводилися колективні читання з наступним обговоренням прочитаного. Відповідним був і підбір книг у бібліотечних сховищах.

Згідно звітних матеріалів, у 1903–1904 рр. всього було придбано 498 одиниць зберігання в 580 томах на суму 435 крб. 20 коп.

Бібліотека-читальня виписувала дев'ятнадцять періодичних видань: «Вокруг света», «Детское чтение», «Детский отдых», «Елисаветградские новости», «Задушевное слово», «Нива», «Одесский листок», «Одесские новости», «Правительственный вестник», «Путеводный огонек», «Природа и люди», «Ремесленная газета», «Родник», «Родина», «Русский паломник», «Свет», «Север», «Товариш», «Юный читатель» [294, с. 49].

Періодичні видання, що виписувалися бібліотекою, були різноманітними за тематикою і за змістом, мали різне ідейно-ціннісне спрямування. При підписці того чи іншого періодичного видання бібліотека, зважаючи на обмеженість коштів, керувалася запитамі читачів.

Із розвитком бібліотеки значно розвивається і фонд бібліотеки-читальні. У 1911 р. бібліотека-читальня виписувала вже 48 періодичних видань: «Астрономическое обозрение», «Библиотекарь», «Белорусский учительский вестник», «Вокруг света», «Вопросы философии и психологии», «Воспитание и обучение», «Вестник воспитания», «Вестник «Народного дома»», «Вестник народного образования», «Вестник общества народных университетов», «Вестник опытной физики и элементарной математики», «Вестник семьи и школы», «Для народного учителя», «Дошкольное воспитание», «Естествознание и география», «Журнал министерства народного просвещения», «Западно-русская начальная школа», «Известие Самарского общества народных университетов», «Искры жизни»,

«Книжная летопись», «Народное образование», «Народный учитель», «Начальное обучение», «Новости детской литературы», «Обновление школы», «Педагогический вестник Московского учебного округа», «Педагогический листок», «Педагогический сборник», «Пермская земская неделя», «Русский начальный учитель», «Русский филологический вестник», «Русская школа», «Світло» (українською мовою), «Свободное воспитание», «Семейное воспитание», «Сокол», «Земский вестник», «Стенографические отчеты государственной думы», «Техническое и коммерческое образование», «Учительский вестник», «Физик-любитель», «Физическое обозрение», «Художественно-педагогический журнал» «Школа и жизнь». З 1 січня 1912 р. бібліотека почала отримувати ще й зарубіжні педагогічні журнали: «Journal d' education» (Paris), «Volksbildung» (Berlin), «The Toynbee Record» (London) [302, с. 61]

Членами товариства використовувались досить цікаві та різноманітні методи для збирання коштів на підтримку бібліотеки-читальні. Товариство систематично подавало клопотання про допомогу бібліотеці-читальні в місцеву та земські управи. Так, у 1897 р. місцева дума асигнувала 300 крб. та Єлисаветградське земство 200 крб. на потреби бібліотеки. Товариство ж у свою чергу відрахувало на користь бібліотеки 400 крб. Крім того радою бібліотеки-читальні було влаштовано вокально-музичний вечір, за участю місцевих любителів музики і співу, який приніс до каси бібліотеки 131 крб. 83 коп. [285, с. 59].

Також, з метою поповнення каси бібліотеки радою, періодично запрошувалися відомі особи з різних куточків країни, для читання публічних лекцій. Так, зокрема, на засіданні від 10 лютого 1897 р. рада бібліотеки-читальні постановила звернутися до професора П. Вейнберга з запрошенням приїхати до Єлисаветграда для прочитання декількох публічних лекцій, з тим, щоб частина зібраних коштів поступила до каси бібліотеки.

Крім того бібліотека мала невеликий капітал для побудови приміщень. Саме безкоштовній народній бібліотеці-читальні належить ініціатива щодо відкриття громадської бібліотеки в Єлисаветграді (1899 р.).

Отже, науковий пошук засвідчує, що бібліотечна діяльність товариства була значним соціокультурним явищем та здійснила помітний вплив на процес створення місцевої бібліотечної сфери.

Бібліотека-читальня товариства займали гідне місце в культурно-освітньому просторі регіону. Засновники товариства розуміли, що успіх всіх їхніх культурних заходів залежить від зацікавленості та допомоги місцевої громади. Тому зв'язок з громадськістю, активізація громадської думки, пожертв на користь бібліотечних та інших проектів становили важливу частину їх діяльності.

Підсумовуючи все вищенаведене, зазначимо, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел виступило каталізаторами ініціатив в царині культурних потреб місцевого населення та відіграло важливу роль у становленні та розвитку культурно-освітнього життя краю. Воно об'єднували у своїх лавах переважно заможні верстви населення, а отже набували елітного статусу. В цілому робота товариства, спрямована на проведення художніх виставок, музичних вечорів, концертів, утримування навчальних установ, сприяла культурному розвитку населення краю.

Просвітницька діяльність митців-педагогів, які працювали в навчальних закладах Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. відіграла провідну роль у формуванні загального процесу мистецького життя міста і краю в цілому – їхня діяльність мала універсальний характер, вони брали активну участь у громадському житті міста, були організаторами художніх виставок, студій, майстерень, хорів, артистичних гуртків тощо.

Висновки до третього розділу

З'ясовано, що особливістю розвитку освіти на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. було заснування народних дитячих садків для дітей малозабезпечених верств населення міста.

Аналіз педагогічно-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел на початку ХХ ст. доводить його важливу роль у становленні й розвитку дошкільної освіти в краї. Для реалізації цієї справи було обрано спеціальну комісію із складу товариства. Завдяки значним зусиллям товариства у місті було відкрито ряд безкоштовних народних дитячих садків, метою яких був розумовий та моральний розвиток дітей з малозабезпечених родин віком від 4 до 9 років, а також привчання їх до ручної праці. Одним із результатів діяльності комісії товариства було те, що найбільш діти дитячих садків отримували теплий одяг і взуття; на новорічні свята облаштовувалася ялинка з вокально-літературним відділенням, з частуванням чаєм і роздачею подарунків тощо.

Під опікою товариства було Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище. Науковий пошук засвідчує, що завдячуючи опіці товариства, училище стало визначним явищем в освіті далеко за межами регіону, у ньому здійснювалася підготовка високваліфікованих майстрів-ремісників, викладачів ремісничої справи.

При училищі функціонувала бібліотека для учнів, яка стали центрами позашкільної педагогічно-просвітницької роботи товариства. Друковане слово сприяло перетворенню читачів і слухачів на активних суб'єктів самовдосконалення, сприяло розвитку розумових, моральних, естетичних якостей. Книжковий фонд в учнівській бібліотеці становив 1280 томів, включаючи і виписуванні журнали.

За сприяння товариства з метою ознайомлення вихованців з історією і своєї країни організовувалися далекі (до Харкова, Києва, Москви, Петербурга) та близькі (до навколишніх міст і селищ) екскурсії. Учні

училища відвідували картинні галереї, музеї, виставки. Для дітей з малозабезпечених сімей товариство зі спеціальних фондів виділяло певні кошти, які частково чи повністю покривали витрати на екскурсії для таких учнів. При цьому перевага надавалася тим вихованцям, які мали кращу поведінку та успіхи у навчанні, а контроль за наданням цієї можливості покладалася на училищну раду товариства.

Для учнів старших класів училища організовувалися екскурсії на місцеві фабрики, заводи. Діти відвідували пересувні виставки художників. Це поглиблювало знання учнів про виробництво та мистецтво і вчило їх вести самостійні спостереження за різними явищами природи, життя і культури.

Крім екскурсій, у ремісничо-грамотному училищі для вихованців організовувалися прогулянки. Зазначимо, що і екскурсії, і прогулянки мали не тільки пізнавальне значення, а й приносили учням задоволення від перебування у колі своїх товаришів по училищу, а також сприяли їхньому фізичному загартуванню, оскільки більшість екскурсій відбувалася на свіжому повітрі.

Заслуговують на увагу заходи з естетичного виховання учнів училища. Культурному й естетичному розвитку учнів сприяли літературні вечори і ранки, які постійно влаштовувалися у навчальному закладі.

Встановлено, що просвітницька діяльність митців-педагогів, які працювали в навчальних закладах Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. відіграла провідну роль у формуванні загального процесу мистецького життя міста і краю в цілому – їхня діяльність мала універсальний характер, вони брали активну участь у громадському житті міста, були організаторами художніх виставок, студій, майстерень, хорів, артистичних гуртків тощо.

З'ясовано, що велике значення мала для розвитку й популяризації образотворчого мистецтва, художньої освіти в краї мала виставкова діяльність. Виставки були чи не єдиним стимулом для художнього розвитку

учнівської молоді й надавали необхідний навчальний матеріал закладам освіти.

Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел організовувало відвідування мешканцями та гостями міста платних, частково оплачуваних і безкоштовних спектаклів. Суттєвим є і те, що чимало глядачів після перегляду спектаклів долучались до клубних обговорень, дискусій, що сприяло формуванню у них морально-естетичної оцінки вчинків героїв, особливостей гри та майстерності артистів театру.

Встановлено, що за сприяння Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел в місті було засновано в 1895 р. безкоштовну народну бібліотеку-читальню, яка стала центрами позашкільної педагогічно-просвітницької роботи товариства.

Діяльність бібліотеки-читальні товариства була орієнтована на запобігання безграмотності, залучення до читання широких верств населення, скорочення культурної дистанції між мешканцями краю, підтримку освітніх та просвітницького процесів, створення культурно-освітнього простору регіону.

Встановлено, що бібліотечна діяльність товариства була значним соціокультурним явищем та здійснила помітний вплив на процес створення місцевої бібліотечної сфери. Бібліотека-читальня товариства займали гідне місце в культурно-освітньому просторі регіону. Засновники товариства розуміли, що успіх всіх їхніх культурних заходів залежить від зацікавленості та допомоги місцевої громади. Тому зв'язок з громадськістю, активізація громадської думки, пожертв на користь бібліотечних та інших проектів становили важливу частину їх діяльності.

Основні результати дослідження за третім розділом дисертації висвітлено у таких працях автора [171–175].

ВИСНОВКИ

У дисертації на підставі узагальнення результатів наукового пошуку, аналізу широкої джерельної бази здійснено історико-педагогічний аналіз основних напрямів громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914). Результати дослідження свідчать, що мету досягнуто, поставлені завдання виконано, що дає підстави для таких висновків.

1. Окреслено історіографію обраної наукової проблеми: праці дослідників дореволюційного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.); праці дослідників радянського періоду (1917–1990 рр.); праці сучасних дослідників (з 1991 р. – до сьогодення).

Характеристику джерельної бази дослідження здійснено за групами джерел, які відображають їх інформативні можливості та враховують особливості нагромадження наукових знань щодо громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Джерельну базу дослідження склали документальні джерела (опубліковані – нормативні документи, рішення, постанови тощо; неопубліковані – архівні матеріали); офіційні джерела (статистичні матеріали, довідники, збірники документів тощо); інтерпретаційні джерела (праці науковців, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї, матеріали наукових досліджень (монографії, дисертації, автореферати) та довідково-бібліографічна література); матеріали періодичних видань.

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за двома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним.

Дореволюційні джерельні матеріали значно збагатили уявлення про стан, потреби й перспективи освіти в регіоні в досліджуваній період, важливість яких полягає у концентрації в них фактичного та статистичного матеріалу, який безпосередньо віддзеркалює громадську-просвітницьку

діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

З'ясовано, що важливим джерелом інформації є архівні матеріали. Ґрунтовне вивчення архівів, тогочасних періодичних видань, публікацій сприяло об'єктивному аналізу проблеми дослідження. Ці матеріали достатньо репрезентують динаміку соціально-економічного і культурно-освітнього життя краю. Використання значної кількості архівних джерел допомогло відтворити більш повну картину становлення й розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Виявлено, що в радянський період громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у краї не було об'єктом системного й цілісного педагогічного дослідження, у працях радянського періоду досить стисло, фрагментарно висвітлено лише окремі аспекти діяльності товариства.

У ході наукового пошуку встановлено, що вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел мають дисертаційні та монографічні дослідження сучасних дослідників, які стали основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань щодо діяльності товариства в означений період.

Історіографічний огляд досліджуваної проблеми дозволив встановити, що на даний час немає таких наукових досліджень, де було б системно і в повній мірі проаналізовано основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності й ремесел досліджуваного періоду, не достатньо вивченими залишились питання ролі окремих особистостей в ньому.

2. Виявлено передумови створення громадських товариств на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття:

необхідність спрямування сил інтелігенції на розв'язування складних наукових, освітніх, промислових, торгівельних, військових та інших питань; необхідність реформування шкільної освіти, що вимагало створення різних об'єднань для розгляду педагогічних питань.

З'ясовано, що проаналізовані передумови посприяли розвитку просвітницького руху на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття, а саме: освітні – призвели до розширення мережі навчальних закладів; політичні – спричинили виникнення й територіальне розширення поселень на території центральної України, де, окрім іншого, розбудовувалася й школа; економічні – зумовили зростання кількості населення, основним видом діяльності якого було сільське господарство та мануфактурне виробництво, заняття якими вимагали відповідних знань, тому спонукали до отримання якісної практикоорієнтованої освіти; соціокультурні – викликали підвищення рівня культури жителів регіону, сприяли активізації просвітницького руху, що призвело до виникнення легальних громадських товариств різного типу, а саме: взаємодопомоги, просвітницьких, здравооохоронних, благодійних, музичних та ін.

Встановлено, що громадські товариства відігравали значну роль у громадському, соціальному, культурному та освітньому житті Єлисаветграда. Вони мали схожу структуру, мету створення та носили демократичний характер. Успішність багатьох товариств, їх еволюція, визначались чіткою організацією товариства та внеском окремих особистостей у їх діяльність.

З'ясовано, що серед найбільших досягнень єлисаветградської доброчинності в цей історичний період щодо забезпечення різних верст населення як елементарними, так і спеціальними знаннями була багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу.

Діяльність товариства є прикладом демократичного устрою та певним чином відображала уявлення місцевої інтелігенції про демократично

налаштовану та керовану, діючи на добровільних засадах асоціацію, де свобода просвітницької діяльності уособлювала громадську позицію.

Організаційні та ідейні засади Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел були підпорядковані його цілям. Реалізація мети – сприяння інтелектуальному й моральному розвитку населення – здійснювалася відповідно до структури організації, яка від початку заснування Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел ґрунтувалася на засадах гуманізму, демократизму, послідовності, системності та комплексності в роботі у всіх напрямках громадсько-просвітницької діяльності.

3. Схарактеризовано етапи розвитку та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Узагальнюючи дані про громадсько-просвітницьку діяльність товариства, виділено чотири етапи розвитку товариства. Критерієм для розбиття діяльності товариства на етапи в досліджуваний період є інтенсивність розв'язування педагогічних питань:

– перший етап діяльності товариства (1873–1877 рр.) – існування товариства з діючим першим статутом. Товариство обмежувалося виключно опікою Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища;

– другий етап діяльності товариства (1878–1882 рр.) – занепаду та бездіяльності товариства. Рада товариства не скликала навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно;

– третій етап діяльності товариства (1894–1899 рр.) – найбільш плідний період діяльності товариства. У 1894 р., змінивши статут, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел знову розпочинає свою діяльність. У цей час віднайдено деякі нові джерела поповнення каси товариства, до навчальної програми Єлисаветградського ремісничо-

грамотного училища введено навчальні дисципліни креслення і малювання, змінено умови вступу до підготовчого класу, покращено і поповнено склад учнівської та вчительської бібліотек училища, відкрито в місті безкоштовну народну бібліотеку-читальню, започатковано народний театр у вигляді загальнодоступних спектаклів, введено в практику роботи товариства запрошення професорів столичних вузів для читання лекцій в Єлисаветграді тощо;

– четвертий етап діяльності товариства (1902–1914 рр.) – вдруге відбулися зміни статуту, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел продовжило освітньо-культурницьку діяльність: утримання ремісничо-грамотного училища, заснування дитячих садків, пропагування художнього мистецтва, влаштування художніх виставок, театральних вистав, концертів, поповнення книжкового фонду бібліотеки-читальні тощо.

4. Розкрито основні педагогічні погляди та ідеї членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Встановлено, що громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел набула різних форм вияву через організаційну та педагогічну діяльність його членів (Н. Бракер, П. Рябкова, М. Федоровського та ін.).

Виокремлено наступні напрями культурно-просвітницької діяльності представників товариства: надання фінансової допомоги збіднілим; фінансування будівництва та утримання різних типів навчальних закладів (ремісничо-грамотного училища, дитячих садків, літніх дитячих майданчиків, дитячого будинку); забезпечення фінансування культурно-освітніх закладів для населення (відкриття бібліотек, організація художніх виставок, художнього музею, драматичного гуртка).

Виявлено, що набуваючи унікальний досвід самодіяльності, який полягав в оволодінні навичками проектування статутів товариства і бібліотек, організації та збору пожертв, вибору напрямків діяльності,

реалізації конкретних програм, члени товариства розкривали закладений у ньому потенціал.

5. Узагальнено досвід організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти в системі роботи товариства в означений історичний період.

Аналіз громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел доводить його важливу роль у становленні й розвитку дошкільної освіти в краї. Завдяки значним зусиллям товариства у місті було відкрито низку безкоштовних народних дитячих садків для дітей малозабезпечених верств населення, у яких не тільки дітей доглядали, а й виховували. Їх заснування відповідало нагальним потребам трудового населення краю.

Встановлено, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел сприяло розвитку професійно-технічної освіти на території краю в означений період. Під опікою товариства з 1874 р. було Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище. Метою товариства було – підняти училище та його майстерні до такого рівня, до якого ще жодне подібне училище того часу не досягало. Для реалізації цієї мети передбачалося розширення майстерень училища, підготовка високваліфікованих майстрів-ремісників, викладачів ремісничої справи.

З'ясовано, що Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладання було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії та порівняно з іншими початковими училищами було набагато кращим у навчальному та інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових повітових шкіл.

Виявлено, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел виступило каталізаторами ініціатив в царині культурних потреб місцевого населення та відіграло важливу роль у становленні та розвитку

мистецького життя краю. Воно об'єднувало у своїх лавах переважно заможні верстви населення, а отже набувало елітного статусу.

В цілому робота товариства, спрямована на проведення художніх виставок, музичних вечорів, концертів, утримування навчальних установ, організацію бібліотек сприяла культурному розвитку населення краю.

Здійснений у дисертації історико-педагогічний аналіз досвіду діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел є корисним і цінним, а неупереджене і критичне переосмислення їх роботи збагатить сучасну науку знаннями про механізми модернізації сучасних освітніх товариств, вплив регіональних чинників на її ефективність.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують питання участі громадських товариств у розвитку педагогічної освіти краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адрес-календарь и справочная книга Елисаветграда. Елисаветград: Рус. скоропеч. Гольденберга, 1888. 48 с.
2. Акімкін О. М. Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кропивницький, 2020. 235 с.
3. Акімкін О. М. Роль освітніх товариств у розвитку приватної освіти на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття. *Педагогіка та психологія: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17–18 квітня, 2020 р.). Ч. 2. С. 32–35.
4. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). СПб.: изд. О. Богдановой, 1912. 346 с.
5. Базака Р. В. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Запоріжжя, 2015. 20 с.
6. Базака Р. В. «Известия Єлисаветградского общества сельского хозяйства» в системі спеціалізованої преси Єлисаветграда. *Між Бугом і Дніпром. Науково-красназавчий вісник Центральної України*. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. Вип. 4. С. 181–185.
7. Белая К. Ю., Волобуева Л. М. Из прошлого дошкольного воспитания. *Дошкольное воспитание*. 1997. № 9. С. 11.
8. Белявский Е. В. Педагогические воспоминания 1861–1902 годов. *Вестник воспитания*, 1905. С. 66.
9. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). Київ: Молодь, 1999. 191с.
10. Березівська Л. Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1998. 259 с.

11. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: монографія. К.: Богданова А. М., 2008. 406 с.
12. Бобрицька Г. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність Харківського математичного товариства кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2014. 231 с.
13. Бокій Н. М. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.: навч. посібник. Кіровоград: Кіровоградський держ. педагогічний ін-т ім. В. К. Винниченка, 1994. 186 с.
14. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2004. 239 с.
15. Борисов Е. И. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.
16. Боса І. О. Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі ХІХ–ХХ століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2011. Вип. 11. С. 145–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrmyst_2011_11_28.
17. Боса І. О. Культурно-освітня діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності і ремесел (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2018. Вип. 1. С. 92–103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/OD_2018_1_11
18. Босько В. М. Визначні постаті Степової Еллади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області. Кіровоград: Інформаційна мережа, 2004. Ч. 1. 376 с.
19. Босько В. М. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914). *Вечірня газета*. 2010. 17 липня. С. 7.
20. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2007 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Полімед-Сервіс, 2006. 162 с.

21. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2007. С. 23–29.

22. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2010 рік: Люди. Події. Факти: історична література. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. 260 с.

23. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2011 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2010. 256 с.

24. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2011. 260 с.

25. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2013 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2012. С. 37–38.

26. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Факти. Події. Кіровоград: Центр.-Укр. видавництво, 2014. 259 с.

27. Босько В. М. Редактор-видавець «Педагогического весника». *Народне слово*. 1991. № 179 (200). С. 3–4.

28. Бракер Н. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. К.: Держвидав України, 1928. Кн. 3. С. 46–49.

29. Брояковський О. Педагогічна діяльність Єлисаветградської громади 70-х – початку 80-х років XIX століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 120. С. 85–88.

30. Бульдович П., Кудіна В. Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. Істор.-краєзн. конф.* Кіровоград, 2004. С. 68–79.

31. Ваховський Л. Ц. Конструювання методології регіонального історико-педагогічного дослідження. *Вісник ЛНПУ імені Т.Шевченка. Серія*

педагогічні науки «Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір». 2006. № 19(114). С. 16–21.

32. Відченко А. Г., Кравченко Т. М. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920) / Педагогічна Харківщина: довідник. Х.: Видавництво Круглова, 1997. С. 135–136.

33. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1898. 11 августа.

34. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1899. 27 апреля.

35. Вестник Елисаветградского Земства. 1918. № 33 (від 20 жовтня).

36. Владимир Николаевич Ястребов: Некролог. *Киевская старина*. 1899. № 10. С. 121–126.

37. В степах Кіровоградських. Дніпропетровськ: Промінь, 1967. 113 с.

38. Гайда Л. Вчителі-красзнавці, засновники музеїв Кіровоградщини: біографічні нариси / Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського, Обласне історико-культурне т-во «Ойкумена», Кіровоградська обл. орг. т-ва пам'яток історії та культури. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2004. 55 с.

39. Гаращенко С. З історії місцевого самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упоряд. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2005. С. 52–60.

40. Герасименко О. Діяльність попечительських рад при загальноосвітніх навчальних закладах у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 2. С. 33–37.

41. Герцюк Д. Д. Учительський рух на західноукраїнських землях (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. К., 1996. 23 с.

42. Голос Юга. Елисаветград. 1910. 25 ноября.

43. Голос Юга. Елисаветград. 1911. № 95.

- 44.Голос Юга. Елисаветград. 1913. 19 мая.
- 45.Голос Юга. Елисаветград. 1913. 27 января.
- 46.Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип. 26 (79). С. 30–38.
- 47.Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. К.-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. 308 с.
- 48.Гончаренко С. У. Український педагогічний словник: довідк. вид. К.: Либідь, 1997. 374 с.
- 49.Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / за ред. С. А. Литвинова. К.: Радянська школа, 1966. 260 с.
- 50.Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні: монографія. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2000. 222 с.
- 51.Гур'янова О. В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2007. 255 с.
- 52.Даценко Л. Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції в 2-х ч.: зб. статей / упоряд. Л. А. Гайда; відпов. за вип. Л. В. Корецька, рец.: А. А. Кендюхова, І. А. Козир. Кіровоград: ОІППО ім. В. Сухомлинського, 2006. Ч. 1. 198 с.
- 53.Днепров Э. Д. О разработке методологических, историографических и источниковедческих проблем истории педагогики. *Школа России накануне и в период революции 1905–1907 гг.*: сб. науч. трудов / под. ред. Э. Д. Днепров, Б. К. Табиева. Москва: Мзд-во АПН СССР, 1985. С. 5–24.
- 54.Днепров Э. Д. Становление и развитие отечественной истории педагогики: основные этапы и тенденции. *Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики*: сб. научн.

тр. / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. М.: Изд. АПН СССР, 1986. С. 422.

55. До 250-річчя Єлисаветграда: методичні матеріали до спецкурсу «Історія нашого краю» / укл. І. І. Романько; М-во освіти і науки України, ДЛАУ. Кіровоград: ДЛАУ, 2004. 67 с.

56. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Кіровоград, 1998. 143 с.

57. Долгіх М. В. Становлення музичного професіоналізму Єлисаветградщини (1900–1920-ті рр.): автор. дис. ... канд. мист.: 17.00.03. Київ, 2011. 20 с.

58. Донік О. М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2013. Вип. 22. С. 254–267.

59. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». Елисаветград: Типография Х. Ш. Немировського, 1913. 167 с.

60. Ежегодник внешкольного образования / под ред. В. И. Чарнолуцкого. Вып. 1. М.: Т-во И. Д. Сыти-на, 1907. 307 с. 8.

61. Ежегодник внешкольного образования / под ред. В. И. Чарнолуцкого. Вып. 2. СПб.: Знание, 1910. 452 с.

62. Ежегодник народной школы / под ред. В. И. Чарнолуцкого. Вып. 1. М.: Т-во И. Д. Сытина, 1908. 464 с.

63. Елисаветград. *Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*: В 16 т. М.: изд. центр «Терра», 1991.

64. Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. СПб., 1894. Т. ХІА. С. 614.

65. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. С.-Пб.: СПб.: Типограф. Эфрона. 1893.

66. Эрдели Я. О проблемах сельскохозяйственного образования. *Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства*. Елисаветград, 1902. № 34.

67. Елисаветградському громадське комерційне училище. URL: <http://www.n-slovo.com.ua/.../1305-kbcfdtnuhflcmrt>.

68. Елисаветградське наукове медичне товариство (1868–1918). URL: <http://www.vechirka.com.ua/index.php?id=792>.

69. Желан А. Постать вчителя музичних дисциплін в історії педагогіки Півдня України II половини XIX – початку XX століття. URL: www.kspu.kr.ua/.../3573-postat-vchytelya-muzychnykh-dys...

70. Житков О. А., Молдавський В. В. Благодійницький рух на Елисаветградщині у 90-х рр. XIX ст. *Наукові записки з історії України*. Збірник статей. Кіровоград, 1994. Вип. 3. С. 64–70.

71. Журналы заседаний Елисаветградского уездного земского собрания ХLI очередной сессии 1905 г. Елисаветград, 1905. С. 3.

72. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (ХLII сессия): с прилож. докладов и комиссий. Елисаветград: Тп. М. А. Гольденберга, 1906. 204 с.

73. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в октябре 1910 года (ХLVI сессии): с прилож. докладов и комиссий. Елисаветград: Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1910. 418 с.

74. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 38-39 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

75. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>.

76.Здобутки народної освіти Української РСР / ред. колегія: Є. С. Березняк (голова), В. В. Лазаревський, О. Л. Одинець, І. О. Синиця, М. Д. Ярмаченко; упор. М. І. Ковбасюк. К.: Радянська школа, 1976. 174 с.

77.Іванова Л. М. Місце Товариства розповсюдження грамотності і ремесел у становленні професійно-технічної освіти в Єлисаветграді. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції до 250-річчя заснування Єлисаветграда-Кіровограда*. Кіровоград, 2006. Ч. II. С. 119–123.

78.Іващенко О. До історії розвитку класичної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Збірник статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 14–16.

79.Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір. *Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2006. № 19(114). 350 с.

80.Історичне краєзнавство. Курс лекцій: навч. посіб. / уклад. С. І. Шевченко. Кіровоград: Авангард, 2015. 132 с.

81.Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

82.Історія України / ред. Я.О. Гулько. К.: Знання, 1992. С. 193–222.

83.История: учебное пособие для поступающих в вузы Украины в 1994 г.: Часть 1. История Украины. Харьков, НКУПЦ “Интеллект-ЭКО” ХГУ, 1994 г. 167 с.

84.Кава А. А. Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2014. 20 с.

85.Калініченко Н. А. Просвітницька діяльність М. Ф. Федоровського. *Історико-педагогічний альманах*. 2016. Вип. 31. С. 250–257.

86.Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина XX століття): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2008. 526 с.

87. Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д. Освітня діяльність Харківського товариства грамотності (1869 – поч. ХХ ст.). *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1 (10). С. 160–170.

88. Кендюхова А. А. З історії розвитку приватної освіти. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004. С. 79–96.

89. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді. URL: http://dakiro.kr-admin.gov.ua/holocaust/album/artikle_jude_in_elizavetgrad.pdf.

90. Кіровоградська область: поступ розвитку: бібліогр. покажч. (до 75-річчя утворення Кіровоградської області) / Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації; Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського». Кіровоград, 2013. 274 с.

91. Кіровоградський краєзнавчий вісник. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. Вип. I. 224 с.

92. Кіровоградський обласний державний архів: путівник. К.: Наукова думка, 1966. 255 с.

93. Кіровоградщина у дзеркалі часу: література: фотоальбом / авт.-упор. О. Чуднов, О. Бабенко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

94. Кіровоградщина у дзеркалі часу: театральне мистецтво: фотоальбом / авт.-упор.: В. Шурапов, С. Ушакова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

95. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл. / І. А. Вівсяна та ін.; наук. ред. І. А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 304 с.

96. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровоградської області]: збірник / за заг. ред. О. В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 640 с.

97. Класова О. Історія перших художніх виставок при Єлисаветградських навчальних закладах. *Український музей при навчальному*

закладі: історія і сучасність: матеріали обл. наук.-метод. конф. Кіровоград: Видавництво КОППО імені Василя Сухомлинського, 2008. С. 102–109.

98. Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Х., 2000. 20 с.

99. Козир І., Шевченко. С. Історія рідного краю. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. 72 с.

100. Колоскова Ж. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець XIX – перша чверть XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2014. 227 с.

101. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні: друга половина XIX – початок XX ст.: [навч. посіб.]. К. : Наук. світ, 2007. 208 с.

102. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы. (Гимназии и реальные училища с конца XX в. до Февральской революции 1917 г.). М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1956. 248 с.

103. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. Вип. II. 226 с.

104. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. Вип. III. 206 с.

105. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. Вип. IV. 235 с.

106. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. Вип. VII. 220 с.

107. Красюк І. О. Нариси з історії розвитку художньої освіти в Україні в XIX – на початку XX ст. Кривий Ріг, 2012. 223 с.

108. Краткие отчеты о курсах, организованных в 1912 г. для учащихся Херсонской губернии Министерством Народного Просвещения. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 18–40.

109. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1899. 55 с.
110. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1901–1902 годы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1905. 76 с.
111. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1906. 147 с.
112. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1912 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1913. 104 с.
113. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1913 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1914. 70 с.
114. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1914 году. Херсон: Тип. Херсонского Губернского правления, 1915. 61 с.
115. Кривенко В. Зникаючі сліди історії. *Народне слово*. 2012. 29 березня. С. 14.
116. Крижанівський В. М. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2012. 295 с.
117. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 265–269.
118. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 496 с.
119. Кузик Б. М., Литвин Л. І. До цілющих джерел рідної землі: наш край з найдавніших часів і до сьогодення: навч. посіб. з історії рідного краю для учнів Олександрівщини. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 223 с.
120. Куліш О. О. Освітня діяльність земств Херсонської губернії у забезпеченні безперервності жіночої освіти (друга половина ХІХ – початок

XX століття). *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Серія: Педагогічні науки*. Миколаїв, 2008. Т. 2. С. 176–185.

121. Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті: наукове видання / упор., передм. Л. А. Гайди; Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського; Кіровоградська обл. орг. Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 257 с.

122. Кушлакова Н. М., Савчук В. С. Харківське математичне товариство: історія заснування, розвитку та діяльності (1879–1930). Монографія. Дніпропетровськ: ІМА-прес. 2009. 244 с.

123. Къ вопросу о необходимости учреждения женскихъ профессиональныхъ школь. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1888. № 1. С. 30–31.

124. Липник В. Школьные реформы в России. Характеристика реформ школы в дореволюционной России. *Образование*. 2003. №4. С. 46–54.

125. Лісняк К. З історії розвитку професійно-технічної освіти на Україні. *Збірник статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 16–18.

126. Литвинов І. Д. Нарис основних напрямків народногосподарського розвитку Кіровоградської області. *Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна*. Кіровоград, 1958. Вип. 6. С. 39–75.

127. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник [2-ге вид., доп. і перероб.]. К.: ДАКККіМ, 2010. 296 с.

128. Люта О. М. М. Ф. Федоровський (1838–1918): Невтомний трудівник на народній ниві. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 30 с.

129. Маленький Париж / авторы-составители В. Петраков, В. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 240 с.

130. Маренець Л. Успадкованість технічної освіти на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. (за документами Державного архіву Кіровоградської області). URL: http://www.undiasd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/21-22_05_2015/MarenetsLiliya.pdf.

131. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упор. Л. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2005. С. 45–51.

132. Матеріали з етнографії Новоросійського краю, зібрані в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії В. М. Ястребовим. *Єлисавет (історико-краєзнавчий додаток до газети «Народне слово»)*. 1992. 8 липня. С. 4.

133. Матівос Ю. Перший український діяч у місті. *Вечірня газета*. 2002. 4 жовтня. С. 12.

134. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. 5-е изд. М.: Наука, 1918. 292 с.

135. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования: В 3-х т. Т. 1. М.; Пг.: Госиздат, 1923. 138 с.

136. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования: В 3-х т. Т. 2. М.; Л.: Госиздат, 1925. 167 с.

137. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования: В 3 т. Т. 3. М.; Л.: Госиздат, 1925. 234 с.

138. Медынский Е. Н. Методы внешкольной просветительной работы. М.: Наука, 1918. 171 с.

139. Медынский Е. Н. Как организовать и вести сельские просветительные общества и кружки. Рязань: Губ. тип., 1918. 41 с.

140. Медынский Е., Лапшов И. Систематический указатель книг и статей по внешкольному образованию. М.: Наука, 1916. 229 с.

141. На выставке. *Новая Волна*. 1906. 23 апреля. С. 3.

142. На память о родном крае: История Центральной Украины в словах, красках, фотографиях и почтовых открытках / автор-сост. А. Чуднов. Кировоград: Имекс-ЛТД, 2008. 432 с.
143. Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.): монографія / за ред. О. С. Радул. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2015. 311 с.
144. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933: навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. К.: Заповіт, 1996. 304 с.
145. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / ред. кол.: Л. Г. Бондар (відп. ред.) та ін. К.: Рад. шк., 1967. 483 с.
146. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1898 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1899. 171 с.
147. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1903 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1904. 107 с.
148. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1904 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1905. 101 с.
149. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. 94 с.
150. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1906 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. 69 с.
151. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1911. 80 с.
152. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. 68 с.
153. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1914. 79 с.
154. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1914 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1915. 73 с.

155. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году. Херсон: Тип: Ходушной, 1897. 178 с.
156. Народные чтения. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / ред.: И. А. Андреевского, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Семеновская лито типография, 1890–1907. Т. 40. 1897. С. 595–598.
157. Настольная книга по внешкольному образованию / изд. сост. по первоисточникам В. И. Чарнолуским. Т. 1. СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1913. 501 с.
158. Національна доктрина розвитку освіти / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
159. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.
160. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1882 г. *Сборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 287.
161. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1883 г. *Сборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 286–291.
162. Объявление. *Голос Юга*. 1905 г. № 286. 11 грудня. С. 1.
163. О елисаветградских выставках. *Голос Юга*. 1913. 16 сентября.
164. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов. М.: Рус. яз., 1984. 797 с.
165. Олізько О. В. Внесок педагогів-просвітників у становлення та розвиток Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. Випуск 190. С. 192–196.

166. Олізько О. В. Громадсько-просвітницька діяльність П. З. Рябкова на Єлисаветградщині. *Психологія та педагогіка: сучасні методика та інновації, досвід практичного застосування*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 жовтня 2020 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2020. С. 108–111.

167. Олізько О. В. Діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914): історіографічний аналіз проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 73 (Т. 1). С. 38–41.

168. Олізько О. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку професійно-технічної освіти Єлисаветградщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Інноваційна педагогіка*: науковий журнал. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. Випуск 9 (Т. 1). С. 51–54.

169. Олізько О. В. Етапи розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914). *Інноваційна педагогіка*: науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 29 (Т. 1). С. 24–27.

170. Олізько О. В. М. Федоровський – засновник Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. *Інноваційна педагогіка*: науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 28. С. 44–47.

171. Олізько О. В. Організаційно-педагогічні напрацювання професійної освіти Єлисаветградщини початку ХХ століття. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11–12 січня, 2019 р.). Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2019. С. 89–91.

172. Олізько О. В. Розвиток професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 01–02 березня, 2019 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 29–31.

173. Олізько О. В. Роль Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914) у розвитку професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині краю. *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 04–05 грудня, 2020 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. С. 14–16.

174. Олізько О. В. Розвиток професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 01–02 березня, 2019 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 29–31.

175. Олізько О. В. Становлення мережі професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття). *Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 07–08 лютого, 2020 р.). З.: Класичний приватний університет, 2020. Ч. 1. С. 52–55.

176. Отчет инспектора народных училищ 3-го района Херсонской губернии о состоянии начальных училищ Елисаветградского уезда. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 1–26.

177. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. I–XXVII.

178. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1907 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1907 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. С. 3–25.

179. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.

180. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 гг. Москва: Наука, 1999. 246 с.

181. Пархомчук В. Інституція земства як форма самоврядування (на прикладі Єлисаветградського земства). *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. конф.* / упор. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2005. С. 60–61.

182. Пашковский Н. Николай Федорович Федоровский. (По личным воспоминаниям). *Голос Юга*. 1918. 10(23) июня.

183. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография бр. Шполянских, 1897. 311 с.

184. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. 528 с.

185. Педагогічне краєзнавство: підручник / Н. І. Ревнюк, Л. В. Войтова, І. В. Гарбузова, Н. М. Коляда; за заг. ред. Н. С. Побірченко. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. 132 с.

186. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. К.: Педагогічна думка, 2001. 516 с.

187. Перцов О. В. Розвиток військової освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2016. 254 с.

188. Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2003. 117 с.
189. Печериця Т. В. Українознавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2003. 20 с.
190. Пилипчук Л. До історії заснування вищого професійного училища № 4. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упоряд. Л. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2006. С. 123–127.
191. Пилипчук О. Я. Історія науки та освіти в Україні: (Найдавніші часи – перша третина ХХ ст.): навч. посіб. з українознавства. К.: ТОВ ”Міжнародна фінансова агенція”, 1998. С. 44–76.
192. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ на початку ХХ ст.: У 2 кн. К.: Науковий світ, 2000. Кн. 1: Київська громада. 307 с.
193. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ на початку ХХ ст.: У 2 кн. К.: Науковий світ, 2000. Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. 185 с.
194. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. д-ра пед. наук. Київ, 2001. 39 с.
195. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 3-е. 1906. Т. 26. № 27479.
196. Положение о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения / Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства Народного Просвещения. СПб., 1884.
197. Положение о попечительствах при начальных училищах. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1907. Ч. 11. С. 4–6.

198. Полячок О. Музична освіта в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини*. Кіровоград, 1996. С. 3–5.
199. Попечительство и благотворительная деятельность в Нижегородской губернии до 1917 г. Режим доступа : <http://www.gorbibl.nnov.ru/blagotvoritelnostnn>
200. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. К.: Друкар, 1920. 127 с.
201. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 210 с.
202. Прибора Т. О. Особливості жіночої освіти Єлисаветградщини II половини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2014. Вип. 6 (299). С. 101–105.
203. Притюпа О. С. Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2013. 235 с.
204. Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства Народного Просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1860. апрель. С. 85–163.
205. Проект устава реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1871. Ч. 155. С. 24–43.
206. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища шк., 2000. 380 с.
207. Профтехосвіта України ХХ століття: енцикл. вид. / за ред. Н. Г. Ничкало; М-во освіти і науки України, Акад. пед.наук України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. К.: АртЕк, 2004. 876 с.
208. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К.: Вища школа, 1980. 296 с.

209. Радул О. С. Історія педагогіки України: навчальний посібник. Харків, 2017. 216 с.
210. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики*. Москва: Изд-во АПН СССР, 1989. С. 85–99.
211. Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-прак. конф. (Київ, 10–11 лист. 1994 р.). К., 1994. С. 5–57.
212. Рибалка І. К. Історія України: Дорадянський період. К.: Вища школа, 1991. 107 с.
213. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / ред. кол.: М. Д. Ярмаченко та ін. К.: Радянська школа, 1991. 384 с.
214. Романюк Н. Видавнича справа в Єлисаветграді: монографія / за ред. М. Тимошика. Київ: КВІЦ, 2014. 156 с.
215. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток. *За сто літ*. 1927. № 1. С. 149–161.
216. Рябков П. З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1898. 42 с.
217. Рябков П. З. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.
218. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автор. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2001. 20 с.
219. Саржевський А. Пам'ять про педагога-земляка бережуть його послідовники. *Народне слово*. 2004. 28 жовтня.

220. Світлі постаті минулих століть: бібліографічний покажчик / укл.: Л. Гурба, Н. Товстопят. Кіровоград: Кіровоградська ОЮБ ім. О. М. Бойченка, 2011. 40 с.
221. Свод сведений о начальном народном образовании в Херсонской губернии за 1885–1886 год. Херсон: Тип. Ходушной, 1889. 107 с.
222. Семенюк О., Афанасьєва Л., Могильник Л., Рибальченко В., Ляшенко Р. Єлисаветград у дзеркалі слова. Кіровоград: КОД, 2004. 56 с.
223. Сидоренко П. І., Присяжнюк С. С. Медична освіта Кіровоградщини: сторінки історії. Кіровоград : Имекс ЛТД, 2008. 158 с.
224. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. I–VIII. 773 с.
225. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.
226. Систематический свод постановлений Херсонского Губернского земского собрания за 1865–1888 гг. Херсон: Тип. «Одесских новостей», 1888. С. 353.
227. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1983. 1600 с.
228. Сороколетие просветительского общества. Воспоминания учредителя Н. Ф. Федоровского. *Голос Юга*. 8 июня 1913 г.
229. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. К.: «Екс Об», 2004. 304 с.
230. Статєєва В. Переми́ське освітнє товариство 1816 року – зачинатель просвітницького руху в Україні. *Науковий Збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (ХУ). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 21–30.

231. Стежинами пам'яті. З історії краєзнавчого руху на Кіровоградщині / уклад. Л. Гайда. Кіровоград: В. Ф. Лисенко, 2013. Вип. I. 158 с.
232. Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX – XX вв: пособие по спецкурсу. М.: МГИАИ, 1982. 91 с.
233. Стужук Г. Меценати Єлисаветградщини. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції в 2-х ч.: зб. статей / упоряд. Л. А. Гайда. Ч. 2. Кіровоград: ОШПО ім. В. Сухомлинського, 2006. С. 4–5.
234. Сухомлинська О. В. Дослідження макроісторії в сучасному історико-педагогічному вимірі. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. № 2. С. 4–7.
235. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Шлях освіти*. 2005. № 4. С. 43–47.
236. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.
237. Тарковский А. А. Ностальгия / Сост. П. Волкова. М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ: Зебра Е, 2008. 494 с.
238. Театр як доля: Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / упоряд. О. Чуднов. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 366 с.
239. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / В. А. Барабаш, Г. С. Бондаренко, Л. В. Бондаренко та ін.; за ред. В. М. Орлика. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.
240. Тезяков Н. Земские школы Елисаветградского уезда в санитарном отношении. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 99 с.
241. Трибуцька О. А. Єлисаветградське благодійне товариство. *Народне слово*. 2012. 26 квітня. С. 8.
242. Трибуцька О. А. Наша мета – благодійність та просвіта. *Молодіжне перехрестя*. 2008. 21 серпня. С. 9.

243. Трибуцька О. А. Подвижницька місія Миколи Федоровського. *Народне слово*. 2012. 12 липня. С. 12.
244. Трибуцька О. А. Як розвивалося місцеве самоврядування в Єлисаветграді. *Народне слово*. 2009. 13 січня.
245. Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конференції / ред. Л. А. Гайда; Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського. Кіровоград, 2008. 147 с.
246. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения 1864 года. URL: <http://museum.edu.ru/catalog.asp>
247. Устав Єлисаветградского Общества Сельского Хозяйства. Єлисаветград: Паровая Типография М. А. Гольденберга, 1899. 16 с.
248. Фальборк Г. А., Чарнолуский В. И. Внешкольное образование: сист. свод законов, распоряжений, правил, инструкций, уставов, справочных сведений и пр. СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1905. 359 с.
249. Філоненко О. В. Павло Рябков – активний громадський діяч та просвітник Єлисаветградщини. *Історико-педагогічний альманах*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 8–12.
250. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина ХІХ – ХХ століття): дис.докт. пед. наук. Умань, 2018. 534 с.
251. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина ХІХ – ХХ століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.
252. Філоретова Л. М. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія б: історичні науки*. К., 2011. Вип. 9. С. 123–130.
253. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы и др.: 2-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1989. 815 с.

254. Френчко Л. Знаменитости степной столицы. *Ведомости*. 2004. 22 октября. С. 8
255. Хижняк Б. П. До питання становлення і розвитку професійно-технічної освіти (1917–1921 рр.). «За волю і долю України» (*Наш край у 1917–1920 роках*): матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2002. С. 71–77.
256. Хижняк Б. П. Єлисаветград – колыска професійно-технічної освіти степового краю. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. до 250-річчя заснування Єлисаветграда / упор. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2006. Ч. II. С. 127–142.
257. Хижняк Б. П. Професійно-технічна освіта у Єлисаветграді. *Вечірня газета*. 2005. 14 січня. С. 7.
258. Чарнолуский В. И. Союзы молодежи и общества самообразования. СПб.: Тип. М. А. Александрова, 1908. 16 с.
259. Чарнолуский В. И. О самообразовании. СПб.: Знание, 1909. 99 с.
260. Чарнолуский В. И. Основные вопросы организации внешкольного образования в России. СПб.: Знание, 1909. 90 с.
261. Чернецький В. Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії). *Єлисавет*. 24 червня. 1993. С. 1–7.
262. Чернишенко І. Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор: монографія. 2-е вид. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. 132 с.
263. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К.: Темпора, 2011. 544 с.
264. Чуднов О. Сенатор Михайло Завадський. *Єлисавет*. 1993. № 4 (19) 25 лютого. С. 1, 3.
265. Шабад Я. Херсонская губерния. *Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*: В 16 Т. М. : Терра, 1991.

266. Шевелев А. Н. Школа. Государство. Общество. Очерки социально-политической истории общего школьного образования в России второй половины XIX в. СПб., 2001. С. 172-173.

267. Шевченко О. З історії машинобудівного технікуму Кіровоградського національного технічного університету. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. до 250-річчя заснування Єлисаветграда / упоряд. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2006. Ч. II. С. 89–96.

268. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

269. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002) / наук. ред. В. М. Даниленко. Кіровоград: Мавік, 2004. 168 с.

270. Шевченко С. І. Центральний архів. Кіровоград: ВО «Акорд», 2013. 130 с.

271. Шляховий К. Військове місто Єлисаветград. URL: <http://library.kr.ua/wcity.html>.

272. Шурапов В. Марко Кропивницький та його спадкоємці. Кіровоград, 2010. 392 с.

273. Якименко С. І., Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття): монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. 208 с.

274. Яцина О. Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства "Просвіта" на Закарпатті (1920–1939 рр.): дис. канд. пед. наук.: 13.00.01. Ужгород, 2009 р. 279 с.

275. Vasiutynska O. The organization of medical education in the Elisavetgrad region in the second half of the XIX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2020. Issue 1. pp. 21–23.

276. Olizko O. The role of educational societies in the development of education in the Elisavetgrad region in the: second half of XIX century – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2020. Issue 1. pp. 13–20.

277. Olizko O. Prerequisites for the establishment of educational societies in Yelysavetgradshchina in the second half of the XIX – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2021. Issue 2. pp. 27–33.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

Ф. 56. Єлисаветградське міське товариство поширення грамотності й ремесла, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

278. Спр. 1. Обзор деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 82 арк.

279. Спр. 2. Листы ревизий общества, протоколы заседания и переписка с попечителем Одесского учебного округа. Отчеты о деятельности общества (1873–1906). 181 арк.

280. Спр. 3. Книга протоколов заседания совета и общества распространения грамотности и ремесел (1878). 144 арк.

281. Спр. 4. Список членов, отчеты и протоколы заседания библиотеки-читальни (1882–1913). 192 арк.

282. Спр. 5. Отчеты общества за 1884 г. Выписки из журнала отделения учебного комитета Министерства народного просвещения (1884–1886). 39 арк.

283. Спр. 6. Протоколы заседаний общества; список членов общества и обзор деятельности (1895–1896). 269 арк.

284. Спр. 7. Список лиц, желающих брать книги на дом из бесплатной народной библиотеки-читальни; отчеты народной библиотеки-читальни (1895–1897). 193 арк.

285. Спр. 8. Дело совета народной библиотеки-читальни (1895–1899). 105 арк.

286. Спр. 9. Краткий отчет общества за 1894 г. 211 арк.

287. Спр. 10. Обзор деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. Протокол заседания ревизионной комиссии (1895–1897). 82 арк.

288. Спр. 11. Отчеты народной библиотеки-читальни (1903–1905). 62 арк.

289. Спр. 12. Программы младших приготовительный классов; протоколы общих собраний общества. Доклад комиссии по выработке условий передачи Елисаветградского ремесленного училища в ведении городского управления (1897–1900). 96 с.

290. Спр. 13. Переписка с Елисаветградской уездной управой, с председателем ревизионной комиссии и полицмейстером Елисаветграда. О пересылке уставов, отчетов (1897–1900). 96 арк.

291. Спр. 14. Протоколы заседаний общих собраний и совета Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел (1898). 96 арк.

292. Спр. 15. Краткий обзор деятельности общества распространения грамотности и ремесел (1898–1903). 214 арк.

293. Спр. 17. Книга совета бесплатной народной библиотеки-читальни (1898–1900). 132 арк.

294. Спр. 18. Отчеты о состоянии народной библиотеки-читальни (1899–1917). 59 арк.

295. Спр. 19. Обзор деятельности общества. Отчет совета библиотеки (1899). 300 арк.

296. Спр. 22. Счета кассы совета бесплатной народной библиотеки-читальни (1899). 42 арк.

297. Спр. 23. Отчет о состоянии бесплатного ремесленного училища и библиотеки-читальни (1904). 92 арк.

298. Спр. 24. Обзор деятельности совета общества (1904–1905). 59 арк.

299. Спр. 25. Переписка с ремесленно-грамотным училищем по вопросам отчетов (1906). 37 арк.

300. Спр. 26. Отчеты совета бесплатной народной библиотеки (1907–1915). 171 арк.

301. Спр. 27. Протоколы дирекции и общих собраний членов библиотеки и списки книг поступающих в библиотеку (1908–1913). 53 арк.

302. Спр. 28. Исторический очерк об организации общества, устав и отчеты. Переписка с инспектором народных училищ (1913).

303. Спр. 29. Отчет народных детских садов Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 97 арк.

Ф. 58. Елисаветградське друге комерційне училище, м. Елисаветград Елисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

304. Спр. 4. Положение Министерства торговли и промышленности о коммерческих учебных заведениях. 61 арк.

305. Спр. 5. Дело об учреждении и открытии училища. Устав. 115 арк.

306. Спр. 14. Программы преподавания в училище за 1915–1916 уч. г. 29 арк.

Ф. 60. Елисаветградське земське реальне училище, м. Елисаветград Елисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

307. Спр. 1. Дело об открытии Елисаветградского земского реального училища. Устав. (1870 г.). 43 арк.

308. Спр. 39. Отчеты о состоянии Земского Реального училища 1883–1887 гг.

309. Спр. 39. Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального училища за 1894 г. Арк. 140.

310. Спр. 65. Отчет о состоянии училища, экзаменационные ведомости учащихся 1887–1888 гг. Арк. 203.

**Ф. 61. Елисаветградське ремісничо-грамотне училище,
м. Елисаветград Елисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 1.

311. Спр. 1. Приходно-расходная книга и сведения на выдачу зарплаты служащим Елисаветградского ремесленно-грамотного училища (1899–1908 гг.). 141 арк.

312. Спр. 2. Отчет о состоянии ремесленно-грамотного училища и обзор деятельности совета (1904). 27 арк.

313. Спр. 4. Елисаветградське ремісничо-грамотне училище м. Елисаветград Елисаветградського повіту Херсонської губернії. 112 арк.

314. Спр. 7. Отчет о специальном мужском отделении Елисаветградского ремесленно-грамотного училища (1904–1906 гг.). Арк. 59–62.

**Ф. 304. Рябков П. З. – елисаветградський міський землемір,
історик, археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського
округу**

Оп. 1.

315. Спр. 42. Обзор деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 21 арк.

316. Спр. 50. Спр. 50. Доклад комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 г.). 35 арк.

317. Спр. 283. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел (1873–1898). 19 арк.

318. Спр. 284. Устав бесплатного Елисаветградского ремесленно-грамотного училища (1897). 7 арк.

Ф. 358. Елисаветградське громадське комерційне училище, м. Елисаветград Елисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

319. Спр. 1. Циркуляры Министерства учебного отдела торговли и промышленности и переписка с ним о распространении технических знаний и образования технических училищ. Списки служащих и лиц, окончивших училище в 1911 г. (1909–1916 гг.). 60 арк.

Фонд рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Ф. 16520

320. Спр. 7221. Рябков П. З. Музейное дело в г. Зиновьевске и его округе прежде и теперь (1883–1924). Арк. 3.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 12 МКФ №12

Оп. 1.

321. Спр. 19. Приказ управляющего главным штабом по военному поселению о причислении г. Елисаветграда, Ольвиополя к ведомству военных поселений (5 января 1829). 25 арк.

322. Спр. 310. Положение о коммерческих учебных заведениях (1894–1907 гг.). Арк. 14.

323. Спр. 120. Штаты городских учреждений в городе Ольгополе и Елисаветграде. Положение и устройство городов, поступивших из гражданского ведомства в ведомство военных поселений в херсонской губернии. (24 апреля 1829 – 10 февраля 1830). 150 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора

Оп. 38.

324. Спр. 850. Упоминание о передаче г. Елисаветграда в ведение Министерства внутренних дел (18 января 1861 – 12 сентября 1862). 3 арк.

Оп. 660.

325. Спр. 60. О сборе средств среди дворян Киевской, Волынской, Подольской губерний для строительства в г. Елисаветграде кадетского корпуса (1908). 110 арк.

Ф. 1316 Управління Херсонських військових поселень

Оп 1.

326. Спр.199. Дело о состоянии городов Елисаветграда, Новогеоргиевска, Новой Праги (14 июня 1859 – 22 января 1860). 23 арк.

Ф. 2045.

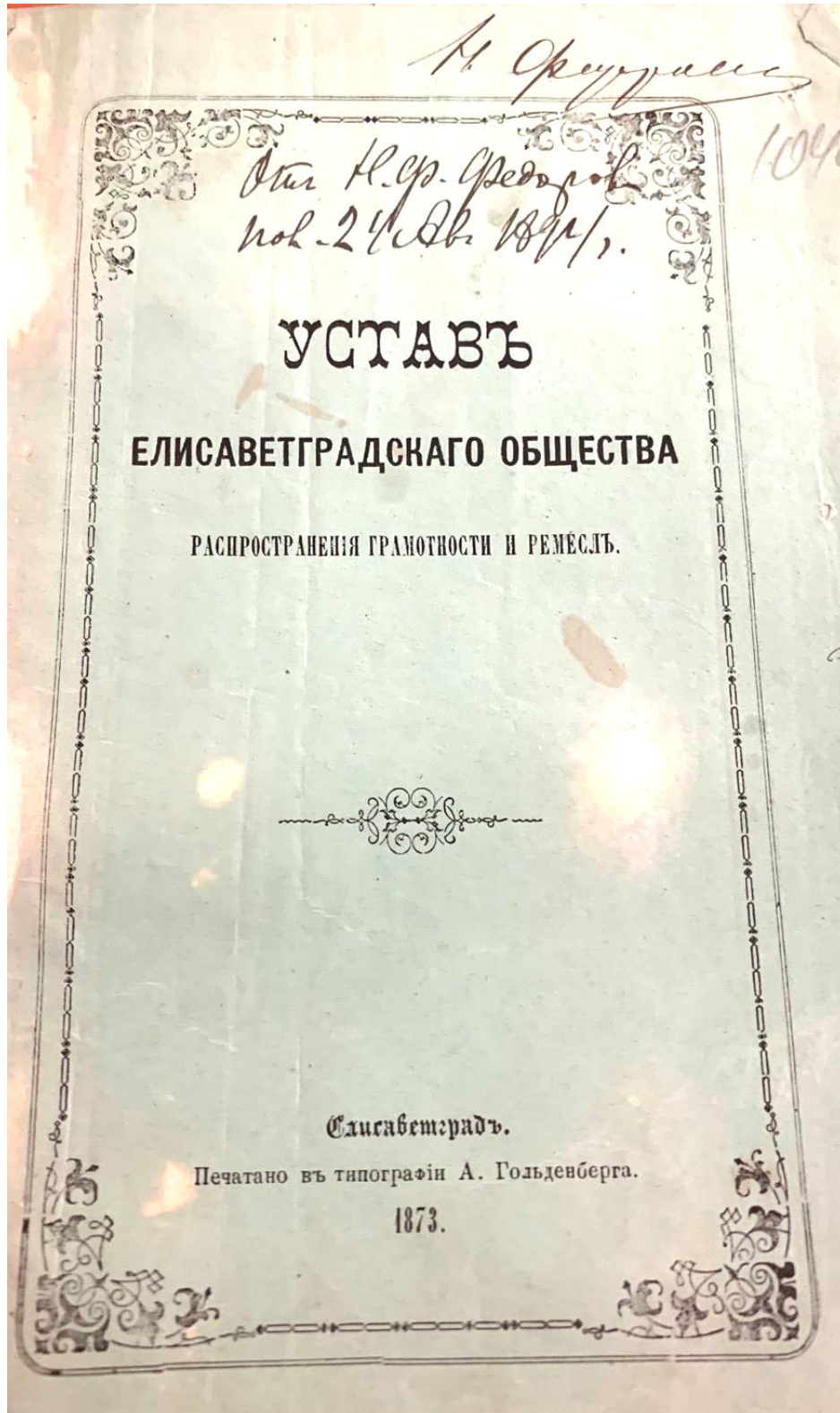
Оп. 1.

327. Спр. 21. П. Ивачева – о пребывании выставки в Елисаветграде, Киеве, Одессе, о продаже картин. Арк. 7.

ДОДАТКИ

Додаток А

Статут Єлисаветградського товариства поширення
грамотності та ремесел [279]

ОБЩІЯ ПОЛОЖЕНІЯ.

§ 1.

Елисаветградское общество распространения грамотности и ремесль имѣеть цѣлю умственное и нравственное развитіе ремесленнаго класса и сообщеніе ему техническихъ знаній.

§ 2.

Обществу предоставляется:

- а) Открывать воскресныя школы для неграмотныхъ ремесленниковъ;
- б) Учреждать для ремесленниковъ библіотеки, заключающія преимущественно: спеціальныя сочиненія по технической части, чертежи, образцы издѣлій, инструменты и модели машинъ;
- в) Издавать руководства и книги о ремесленныхъ производствахъ и вообще книги, доступныя для народа по изложенію и цѣнѣ;
- г) Учредить ссудосберегательное товарищество и устраивать артели ремесленниковъ;
- д) Устраивать склады съ матеріалами, необходимыми для ремесленниковъ, а также склады для сбыта издѣлій ремесленниковъ, не имѣющихъ своихъ мастерскихъ, со взятіемъ для нихъ установленныхъ закономъ торговыхъ свидѣтельствъ;

в) Устраивать выставки ремесленныхъ издѣлій.

Примѣчаніе: Всѣ изложенныя въ этомъ § предположенія общества, осуществляемыя по мѣрѣ развитія средствъ онаго, могутъ быть приводимы въ исполненіе не иначе, какъ съ надлежащаго разрѣшенія и съ соблюденіемъ существующихъ на этотъ предметъ узаконеній правилъ.

§ 3.

По утвержденіи сего устава общество принимаетъ на себя завѣдываніе въ городѣ Елисаветградѣ бесплатнымъ ремесленнымъ училищемъ, учрежденнымъ 15 Октября 1867 года, съ соблюденіемъ правилъ устава онаго и съ оставленіемъ училища въ зависимости, по учебной части, отъ губернскаго инспектора народныхъ училищъ, на одинаковыхъ для всѣхъ училищъ этого рода основаніяхъ.

§ 4

Обществу предоставляется приобрѣтать, на законныхъ основаніяхъ, какъ движимое, такъ и недвижимое имущество.

§ 5.

Общество имѣетъ печать съ изображеніемъ своего наименованія.

§ 6

Общество состоитъ въ вѣдѣніи Министерства Внутреннихъ Дѣлъ.

СОСТАВЪ ОБЩЕСТВА.

§ 7.

Общество состоитъ изъ лицъ обоого пола всѣхъ сословій; число членовъ онаго не ограничено.

§ 8.

Члены раздѣляются: на *дѣйствительныхъ*, обязующихся ежегоднымъ взносомъ не менѣе 10 рублей и *почетныхъ*, въ которые избираются лица, могущія содѣйствовать цѣлямъ общества по своему общественному положенію, или оказавшія обществу какія либо важныя услуги, а также пожертвовавшія въ пользу общества не менѣе 500 руб

СРЕДСТВА ОБЩЕСТВА.

§ 9.

Средства общества составляютъ:

1) изъ ежегодныхъ взносовъ членовъ; 2) изъ особыхъ единовременныхъ пожертвованій съ опредѣленнымъ назначеніемъ и 3) изъ пожертвованій, какъ членовъ общества, такъ и лицъ постороннихъ, — деньгами и вещами.

Кромѣ того обществу предоставляется, въ видахъ увеличенія своихъ средствъ, устраивать спектакли, концерты, танцевальныя вечера и т. п. общественныя увеселенія, съ соблюденіемъ всѣхъ установленныхъ для сего правилъ и постановленій.

СОВѢТЪ ОБЩЕСТВА.

§ 10

Для завѣдыванія дѣлами общества общее собраніе выбираетъ на каждые три года Совѣтъ, состоящій изъ предсѣдателя, его кандидата, казначея, секретаря и 17 членовъ.

Примѣчаніе: Попечитель Елисаветградскаго училища, его помощникъ, а также попечительницы женскаго отдѣленія училища и ея помощница суть непремѣнные члены Совѣта.

Въ Совѣтъ участвуютъ также почетные члены попечительства Елисаветградскаго училища.

§ 11.

Предсѣдатель и его кандидатъ, а также члены Совѣта, выбираются большинствомъ голосовъ посредствомъ закрытой баллотировки въ общемъ собраніи, а казначей и секретарь избираются самимъ Совѣтомъ, изъ среды своихъ членовъ, тѣмъ же порядкомъ.

§ 12.

Должность предсѣдателя и его кандидата не можетъ быть соединена въ одномъ лицѣ съ должностью попечителя училища.

§ 13.

Совѣтъ собирается по приглашенію предсѣдателя, или, въ случаѣ его отсутствія, — его кандидата,

по мѣрѣ надобности; но, во всякомъ случаѣ, не менѣе одного раза въ мѣсяцъ.

§ 14.

Каждый членъ общества имѣетъ право присутствовать въ засѣданіяхъ Совѣта и дѣлать свои замѣчанія и заявленія, но не пользуется правомъ рѣшительнаго голоса. (обзв.)

§ 15.

Для дѣйствительности засѣданія Совѣта необходимо присутствіе въ немъ, по крайней мѣрѣ, пяти членовъ, въ томъ числѣ предсѣдателя или его кандидата; а при обсужденіи вопросовъ по училищу, — попечителя или попечительницы, или же кого-либо изъ ихъ помощниковъ.

Примѣчаніе: Въ случаѣ отсутствія секретаря на мѣсто его временно избирается одинъ изъ наличныхъ членовъ Совѣта.

§ 16.

Рѣшенія Совѣта постановляются простымъ большинствомъ голосовъ, о чемъ составляется журналъ за подписью всѣхъ присутствовавшихъ членовъ. Въ случаѣ равенства голосовъ — голосъ предсѣдателя даетъ перевѣсъ.

§ 17.

Обязанности Совѣта общества слѣдующія:

а) Распредѣленіе занятій между членами общества и

утвержденіе въ должностяхъ, по представленію попечителя и попечительницы учителей и учительницъ Елисаветградской ремесленной школы изъ лицъ, имѣющихъ право на преподаваніе.

Примѣчаніе. Такимъ-же порядкомъ назначаются и другія лица, завѣдывающія открываемыми обществомъ школами и учрежденіями.

- б) Разсмотрѣніе всѣхъ вопросовъ, касающихся завѣдыванія Елисаветградскимъ ремесленнымъ училищемъ, а также общій надзоръ, какъ за учебными заведеніями, такъ и за другими учрежденіями, открываемыми обществомъ.
- в) Открытіе, по опредѣленію общаго собранія, ремесленныхъ училищъ, воскресныхъ школъ и другихъ, означенныхъ въ этомъ уставѣ, учреждений.
- г) Изысканіе способовъ къ увеличенію средствъ общества, приобрѣтеніе и отчужденіе, съ разрѣшенія общаго собранія, недвижимаго имущества.
- д) Вчинаніе, гдѣ слѣдуетъ, исковъ по дѣламъ общества и защита его интересовъ, а также заключеніе всякаго рода условій и договоровъ не свыше, въ сихъ случаяхъ, суммы, которая будетъ опредѣлена общимъ собраніемъ.
- е) Наблюденіе за правильнымъ веденіемъ счетоводства и ежемѣсячное свидѣтельствованіе суммъ общества.
- ж) Составленіе, для представленія на утвержденіе

общаго собранія, годовыхъ отчетовъ и ежегодныхъ смѣтъ расходовъ и доходовъ.

Примѣчаніе: Отчеты общества печатаются въ мѣстныхъ «Вѣдомостяхъ» и сообщаются Министерству Внутреннихъ Дѣлъ.

- з) Созваніе общихъ собраній: обыкновенныхъ разъ въ годъ и чрезвычайныхъ, (см. § 20), по мѣрѣ надобности.
- и) Сношеніе съ подлежащими мѣстами и лицами.
- к) Наблюденіе за точнымъ исполненіемъ устава общества и постановленій общаго собранія.

§ 18.

Порядокъ дѣлопроизводства, счетоводства и отчетности опредѣляются особою инструкціею, утверждаемою общимъ собраніемъ общества.

ОЪ ОБЩИХЪ СОБРАНІЯХЪ.

§ 19.

Общее собраніе состоитъ изъ дѣйствительныхъ и почетныхъ членовъ общества.

§ 20

Общія собранія бываютъ обыкновенно разъ въ годъ, въ сроки, назначенные общимъ собраніемъ, и чрезвычайныя, по усмотрѣнію Совѣта или требованіямъ 10 членовъ общества.

§ 21.

Въ общихъ собраніяхъ председательствуетъ председатель Совѣта или его кандидатъ, а въ случаѣ отсутствія того и другаго, общее собраніе избираетъ председателя изъ своей среды.

§ 22.

Предметы занятій общихъ собраній слѣдующіе:

- а) Избраніе председателя, его кандидата, а также попечителей училища и попечительницы женскихъ отдѣленій, ихъ помощниковъ и помощницъ.
- б) Ежегодное избраніе должностныхъ лицъ и членовъ Совѣта, на мѣсто выбывшихъ.
- в) Избраніе почетныхъ членовъ общества, причемъ для избранія требуется большинство $\frac{2}{3}$ голосовъ.

Примѣчаніе Почетные члены получаютъ на это званіе дипломъ, по установленной Совѣтомъ формѣ.

- г) Обсужденіе вопросовъ объ открытіи училищъ или другихъ учрежденій общества, согласно сему уставу.
- д) Разсмотрѣніе вопросовъ о приобрѣтеніи движимыхъ и недвижимыхъ имуществъ, условій и вообще утвержденіе всѣхъ представленій Совѣта.

§ 23.

Общее собраніе избираетъ изъ среды своей ревизионную комисію, для повѣрки отчетовъ и дѣйствій Совѣта, а также и состоянія различныхъ учреждений общества.

§ 24.

Постановленія общаго собранія дѣлаются простымъ большинствомъ голосовъ присутствовавшихъ членовъ, за исключеніемъ измѣненій устава и закрытія общества, для чего требуется присутствіе не менѣе половины всѣхъ дѣйствительныхъ его членовъ и согласіе $\frac{2}{3}$ голосовъ.

§ 25.

На измѣненіе или дополненіе устава испрашивается разрѣшеніе установленнымъ порядкомъ.

§ 26.

Если въ собраніе, созванное для обсужденія вопроса о закрытіи общества, не явилось надлежащаго числа членовъ, то для рѣшенія этого вопроса созывается новое собраніе, которое считается состоявшимся, какое бы число членовъ на оное ни явилось. Протоколъ этого засѣданія общаго собранія, съ подробнымъ изложеніемъ причинъ, побудившихъ собраніе сдѣлать постановленіе о закрытіи общества, разсылается всѣмъ его членамъ

съ предложеніемъ прислать въ Совѣтъ, въ четырехъ-мѣсячный срокъ, свое объ этомъ мнѣніе. Если число полученныхъ отзывовъ, согласныхъ на закрытіе общества, сложенное съ числомъ голосовъ, сдѣлавшихъ во второмъ общемъ собраніи постановленіе о закрытіи общества, составитъ $\frac{2}{3}$ членовъ общества, то рѣшеніе собранія о закрытіи общества считается состоявшимся. Если требуемаго большинства не составитъ, то слѣдующее за симъ общее собраніе окончательно рѣшаетъ вопросъ о закрытіи общества простымъ большинствомъ голосовъ. О закрытіи общества доводится до свѣдѣнія Министра Внутреннихъ Дѣлъ.

О ЗАКРЫТІИ ОБЩЕСТВА.

§ 27.

При закрытіи общества, общее собраніе постановляетъ приговоръ о передачѣ имущества и капиталовъ общества въ вѣденіе того уѣзднаго или губернскаго земства, которое, въ продолженіи существованія общества, оказало ему наиболѣе матеріальной и нравственной поддержки. При чемъ переданное имущество и капиталы должны быть употреблены на образованіе училищнаго фонда, $\frac{1}{100}$ котораго поступали бы на образованіе дѣтей бѣднѣйшихъ ремесленниковъ.

Прочіе капиталы и другаго рода имущества, пожертвованные обществу съ особымъ специаль-

нымъ назначеніемъ, общество передаетъ земству, съ обязательствомъ употребить ихъ въ точности, согласно желанію жертвователей. Имущество же и капиталы, принадлежація Елисаветградскому ремесленному училищу, передаются попечительству училища, которое продолжаетъ завѣдывать училищемъ на прежнемъ основаніи.

Директоръ *А. Шумахеръ.*

Начальникъ Отдѣленія *Костровъ.*

Список членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел [278]

<h3>Списокъ Членовъ</h3> <p>Елисаветградскаго Общества Распространенія Грамотности и Ремеслъ на 1898 годъ</p> <p><small>Фамили членовъ, съ которыхъ слѣдуетъ членскій взносъ, обозначены звѣздочкою.</small></p>	
<p>Почетные члены:</p> <p>Алексѣева, Варвара Павловна. Бѣлоусовичъ, Иванъ Федоровичъ. Пашутинъ, Александръ Николаевичъ. Ревуцкій, Петръ Дмитріевичъ. Рябкова, Надежда Веніаміновна. Федоровскій, Николай Федоровичъ. Федоровъ, Иванъ Васильевичъ. Цвѣтковъ, Николай Адриановичъ.</p>	<p>Вальчевскій, Антонъ Юрьевичъ. Верлопъ, Василій Корнѣевичъ. Вайнеровъ, Гдаль Марковичъ. Векличъ, Василій Яковлевичъ. Вишнева, Елисавета Яковлевна.</p>
<p>Дѣйствительные члены:</p> <p>Аникинъ, Тимофей Акимовичъ. Азминовъ, Михаилъ Михайловичъ. Авдѣевъ, Иванъ Петровичъ.</p>	<p>Губеръ, Варвара Карловна. Горшкова, Евгения Степановна. Горшковъ, Дмитрій Степановичъ. Гинзбергъ, Осипъ Савельевичъ*. Георгіевъ, Владиміръ Григорьевичъ. Гейбтманъ, Левъ Борисовичъ. Граффъ, Григорій Германовичъ. Гаръ, Евгенийъ Лукичъ. Гинзбергъ, Савелій Осиповичъ*. Гинзбергъ, Вѣра Савельевна. Гурфинкель, Роза Григорьевна*. Гольденбергъ, Маркъ Абрамовичъ.</p>
<p>Бузько, Михаилъ Діонисевичъ*. Бенцъ, Эдмундъ Ивановичъ*. Баличъ, Оскаръ Ивановичъ*. Бракеръ, Наталья Аркадьевна*. Бракеръ, Василій Николаевичъ*. Бардахъ М. А. Бернштейнъ, Григорій Яковлевичъ*. Блюмкина, Елисавета Соломоновна*. Биликъ, Псаакъ Владиміровичъ.</p>	<p>Дунинъ-Жуховскій, Антонъ Казиміровичъ*. Добровольскій, Александръ Ивановичъ*. Дембовскій, Людвигъ Эразмовичъ. Долинская, Вѣра Ипатьевна.</p>
<p>Варшавскій, В. З.*). Верниковскій, Викторъ Адольфовичъ. Верниковскій, Георгій Адольфовичъ. Волохинъ, Александръ Осиповичъ. Волохинъ, Григорій Осиповичъ. Волохина, Анна Федоровна. Волохинъ, Василій Осиповичъ. Вальчевскій, Иосифъ Юрьевичъ.</p>	<p>Еремѣевъ, Леонидъ Александровичъ. Эрдели, Яковъ Егоровичъ*. Эльвортъ, Робертъ Эдуардовичъ*.)</p> <p>Живковичъ, Юлія Петровна*. Жолковъ, Александръ Самойловичъ. Журавскій, Андрей Степановичъ.</p>

Зайденманъ, Савелій Максимовичъ.
Зерцаловъ, Сергій Алексѣевичъ.
Златовольскій, Левъ Нусимовичъ.
Заславскій, Израиль Самойловичъ.
Зельдеръ.

Каменничій, Вениаминъ Эзаровичъ*.
Когоонъ, Григорій Леонтьевичъ.
Когоонъ, Александръ Григорьевичъ.
Когоонъ, Яковъ Леонтьевичъ*.)
Когоонъ, Яковъ Григорьевичъ.
Косюра, Николай Николаевичъ*.)
Кулаковскій, Борисъ Давидовичъ.
Козьма, Семенъ Никитичъ.
Краузе, Любовь Пантелѣевна*.)
Кривошеинъ, Петръ Григорьевичъ.
Кронродъ, Шоломъ Матусовичъ.
Крамфусъ, Карлъ Исаевичъ.
Калиновскій, Карлъ Яковлевичъ.

Лукашевичъ, Александръ Антоновичъ.
Лишевскій, Александръ Львовичъ.
Лицкеръ, Исаакъ Климентьевичъ*.)

Малаевъ, Михаилъ Николаевичъ.
Макеевъ, Ипполитъ Ивановичъ.
Макеева, Ирина Михайловна.
Матисъ, Иванъ Игнатьевичъ*.)
Марковъ, Николай Федосѣевичъ*.)
Меттъ, Яковъ Абрамовичъ*.)
Меттъ, Борисъ Абрамовичъ*.)
Мышаковъ, Василій Яковлевичъ*.)

Новокпановъ, Николай Владиміровичъ.
Несцюшко-Буйницкій, Станиславъ Ивановичъ.
Никольскій, Александръ Ивановичъ.
Никольская, Ольга Ярославна.
Немировскій, Хаимъ*.)
Нехамкинъ, Алтеръ Берковичъ.
Немировскій, Іосифъ Яковлевичъ.

Омельтъ, Владиміръ Клементьевичъ.
Олинскій, Михаилъ Яковлевичъ.

Пинковскій, Сигизмундъ Владиславовичъ*.)
Поповъ, Николай Ивановичъ.
Плотниковъ, Николай Михайловичъ.
Полниновскій, Александръ Моисеевичъ.
Пясецкій, Яковъ Васильевичъ*.)
Пиковскій, Юліанъ Моисеевичъ*.)
Петровъ, Владиміръ Петровичъ.

Рофе, Семенъ Исааковичъ*.)
Рутковскій, Савва Саввичъ*.)
Рихтеръ, Александръ Густавовичъ.
Рябковъ, Павелъ Захарьевичъ.
Рѣзниковъ, Илья Зиновьевичъ*.)
Рѣзниковъ, Борисъ Зиновьевичъ*.)

Соколовъ-Бородкинъ, Сергій Кирилловичъ.
Соколова-Бородкина, Варвара Ивановна.
Соколовъ-Бородкинъ, Кириллъ Васильевичъ.
Сахневичъ, Иванъ Артемьевичъ*.)
Селевинъ, Александръ Ивановичъ.
Стиборъ-Мархоцкій, Казиміръ Казиміровичъ, Графъ*.)
Стиборъ-Мархоцкая, Амалия Леопольдовна, Графиня*.)
Соломенцевъ, Василій Николаевичъ*.)
Слободской, Осипъ Ефимовичъ.
Слободская, Анна Моисеевна.
Слободской, Борисъ Ефимовичъ*.)
Селивановъ, Василій Васильевичъ.
Селиванова, Елена Алексѣевна.
Сорокинъ, Андрей Андреевичъ.
Соловьевъ, Максимъ Терентьевичъ.
Стенбокъ-Ферморъ, Юрій Васильевичъ, Графъ.
Смирнова, Пелагея Яковлевна.

Зайденманъ, Савелій Максимовичъ.
Зерцаловъ, Сергій Алексѣевичъ.
Златопольскій, Левъ Пугачовичъ.
Заславскій, Израиль Самойловичъ.
Зельмеръ.

Каменничій, Веніаминъ Зааровичъ*.)
Когонъ, Григорій Леонтьевичъ.
Когонъ, Александръ Григорьевичъ.
Когонъ, Яковъ Леонтьевичъ*.)
Когонъ, Яковъ Григорьевичъ.
Косюра, Николай Николаевичъ*.)
Кулаковскій, Борисъ Давидовичъ.
Козьма, Семенъ Никитичъ.
Краузе, Любовь Пантелѣевна*.)
Кривошеинъ, Петръ Григорьевичъ.
Кронродъ, Шоломъ Матусовичъ.
Крамфусъ, Карлъ Исаевичъ.
Калиновскій, Карлъ Яковлевичъ.

Лукашевичъ, Александръ Антоновичъ.
Линшевскій, Александръ Львовичъ.
Линцеръ, Исаакъ Климентьевичъ*.)

Малаевъ, Михаилъ Николаевичъ.
Макѣевъ, Ипполитъ Ивановичъ.
Макѣева, Ирина Михайловна.
Матисъ, Иванъ Игнатьевичъ*.)
Марковъ, Николай Федосѣевичъ*.)
Меттъ, Яковъ Абрамовичъ*.)
Меттъ, Борисъ Абрамовичъ*.)
Мышаковъ, Василій Яковлевичъ*.)

Новокшановъ, Николай Владиміровичъ.
Несцюшко-Буйницкій, Станиславъ Ивановичъ.
Никольскій, Александръ Ивановичъ.
Никольская, Ольга Ярославна.
Немировскій, Хантъ*.)
Нехамкинъ, Алтеръ Берковичъ.
Немировскій, Иосифъ Яковлевичъ.

Опедель, Владиміръ Клементьевичъ.
Олинскій, Михаилъ Яковлевичъ.

Пинковскій, Сигизмундъ Владиславовичъ*.)
Поповъ, Николай Ивановичъ.
Плотниковъ, Николай Михайловичъ.
Полновскій, Александръ Моисеевичъ.
Писецкій, Яковъ Васильевичъ*.)
Пинковскій, Юліанъ Моисеевичъ*.)
Петровъ, Владиміръ Петровичъ.

Рофе, Семенъ Исааковичъ*.)
Рутковскій, Савва Саввичъ*.)
Рихтеръ, Александръ Густавовичъ.
Рябковъ, Павелъ Захарьевичъ.
Рѣзниковъ, Пляъ Зиновьевичъ*.)
Рѣзниковъ, Борисъ Зиновьевичъ*.)

Соколовъ-Бородкинъ, Сергій Кирилловичъ.
Соколова-Бородкина, Варвара Ивановна.
Соколовъ-Бородкинъ, Кириллъ Васильевичъ.
Сахневичъ, Иванъ Артемьевичъ*.)
Селевинъ, Александръ Ивановичъ.
Стиборъ-Мархоцкій, Казиміръ Казиміровичъ, Графъ*.)
Стиборъ-Мархоцкая, Амалия Леопольдовна, Графиня*.)
Соломенцевъ, Василій Николаевичъ*.)
Слободской, Осипъ Ефимовичъ.
Слободская, Анна Моисеевна.
Слободской, Борисъ Ефимовичъ*.)
Селивановъ, Василій Васильевичъ.
Селиванова, Елена Алексѣевна.
Сорокинъ, Андрей Андреевичъ.
Соловьевъ, Максимъ Терентьевичъ.
Стенбокъ-Ферморъ, Юрій Васильевичъ, Графъ.
Смирнова, Пелагея Яковлевна.

Темкинъ, Владиміръ Іоновичъ.
Тарковский, Александръ Карловичъ.
Трифилевъ, Владиміръ Алексѣевичъ.

Урнякъ, Карлъ Геронимовичъ.

Финкль, Рихардъ Федоровичъ*.
Фирсовъ, Петръ Александровичъ.
Фирсовъ, Григорій Александровичъ.
Фирсова, Екатерина Петровна.

Хигеровичъ, Левъ Григорьевичъ.
Хижняковъ, Василій Васильевичъ.

Цицхинъ, Семенъ Васильевичъ.
Цицерошинъ, Григорій Михайловичъ*.
Цукановъ, Яковъ Ивановичъ. *Ик 99 г. 4*

Чехурскій, Игнатій Леонтьевичъ*).

Шамотульскій, Федоръ Федоровичъ*.
Шрейтель, Федоръ Федоровичъ.
Шевченко, Владиміръ Григорьевичъ.
Шапошниковъ, Владиміръ Александровичъ.
Шатовъ, Иванъ Петровичъ*.
Шульгинъ, Яковъ Николаевичъ.
Шевяковъ, Федоръ Федоровичъ.
Шевякова, Надежда Афанасьевна.
Шуйскій, Василій Ивановичъ.
Шуйскій, Иванъ Афанасьевичъ*.
Шуйская, Авдотья Федоровна.
Шимаповскій, Станиславъ Федиковичъ*.
Шредеръ, Адольфъ Фердинандовичъ.

Якубовская, Ариадна Антоновна.
Якубовскій, Антонъ Федоровичъ.
Ямпольскій, Григорій Израилевичъ.
Ямподская, Тамара Моисеевна.
Яспнскій, Иванъ Юліановичъ.

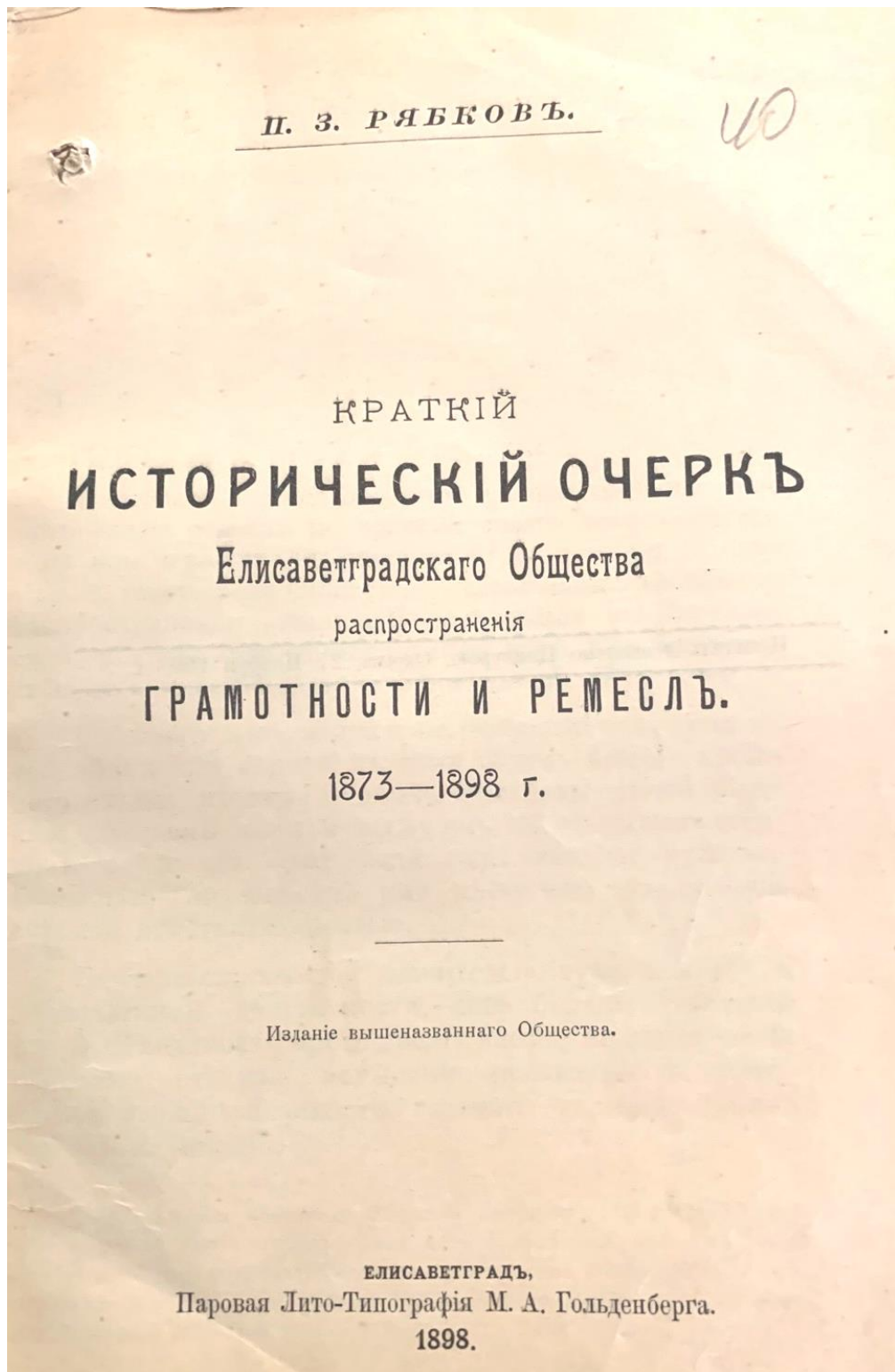
Члены-соревнователи:

Кесслеръ, Петръ Ивановичъ.
Рапшало, Степанъ Ивановичъ*).

Совѣтъ Общества покорнѣйше проситъ лицъ, не сдѣлавшихъ членскаго взноса на 1897/8 годъ, сдѣлать таковой по возможности до Общаго Собранія, имѣющаго быть въ концѣ августа. Членскіе взносы припимаютъ Члены Совѣта и Казначей Общества В. Г. Георгіевъ, Московская ул., собств. домъ, а въ день Собранія — только Казначей.

Елисаветградъ, 25 августа 1898 г.

**Краткий исторический очерк Елисаветградского общества
распространения грамотности и ремесел (1873—1898) (титул) [317]**

Оголошення Єлисаветградського товариства поширення
грамотності та ремесел [311]

ОБЩЕСТВО РАСПРОСТРАНЕНИЯ ГРАМОТНОСТИ
ВЪ г. ЕЛИСАВЕТГРАДѢ
ОТКРЫВАЕТЪ 20 Октября 1913 года
ПЕРВЫЙ БЕЗПЛАТНЫЙ НАРОДНЫЙ
ДѢТСКІЙ САДЪ
ИЛИ
ПРІЮТЪ ДЛЯ ПРИХОДЯЩИХЪ ДѢТЕЙ
отъ 4-хъ до 6-ти лѣтъ.

Цѣль этого пріюта—дать возможность малолѣтнимъ дѣтямъ бѣднѣйшихъ родителей, остающимся въ будни безъ домашняго надзора, благодаря уходу старшихъ на работу, проводить время съ 8-ми ч. утра до 4-хъ ч. вечера въ дѣтскомъ обществѣ, въ тепломъ удобномъ помѣщеніи, подъ присмотромъ опытной умѣлой руководительницы, которая будетъ пріучать ихъ къ чистотѣ, порядку и къ занятіямъ, доступнымъ этому возрасту.

Въ этомъ саду-пріютѣ дѣтямъ будутъ давать **БЕЗПЛАТНО** и горячую пищу.

Помѣщается садъ-пріютъ въ зданіи быв. ремесленно-грамотнаго училища, уг. Тюремнаго пер. и Вокзальной ул.

Запись дѣтей и переговоры отъ 10 ч. до 2 ч. и отъ 6 до 7 час. веч. ежедневно по буднямъ, а въ праздники отъ 12 до 3 ч. дня.

м. разр. 2 Октября 1913 г. Полнц. Веришко. Тип. Єлисаветградскаго Уѣзднаго Земства.

Оголошення [278]

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

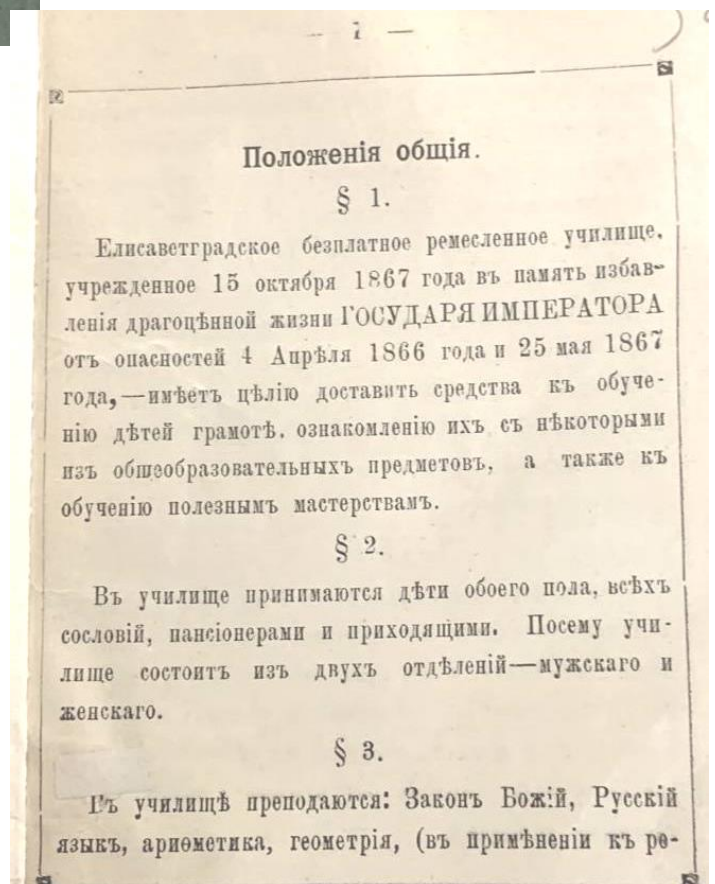
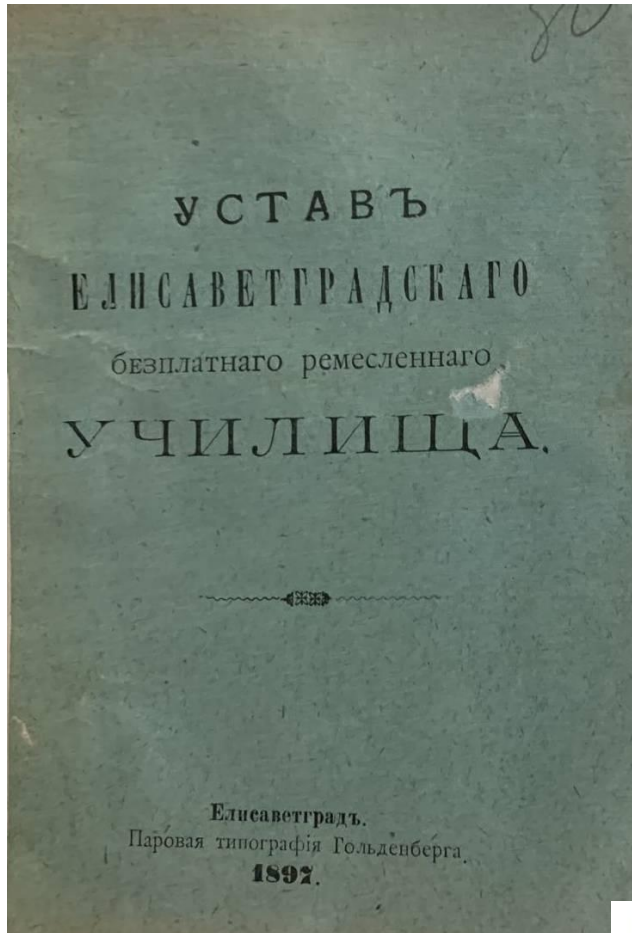
1867 ГОДА, АВГУСТА 27 ДНЯ ОТКРЫВАЕТСЯ, ВЪ Г. ЕЛИСАВЕТИГРАДЪ, ВЪ
ПАМЯТЬ ИЗБАВЛЕНІЯ ОТЪ ОПАСНОСТИ

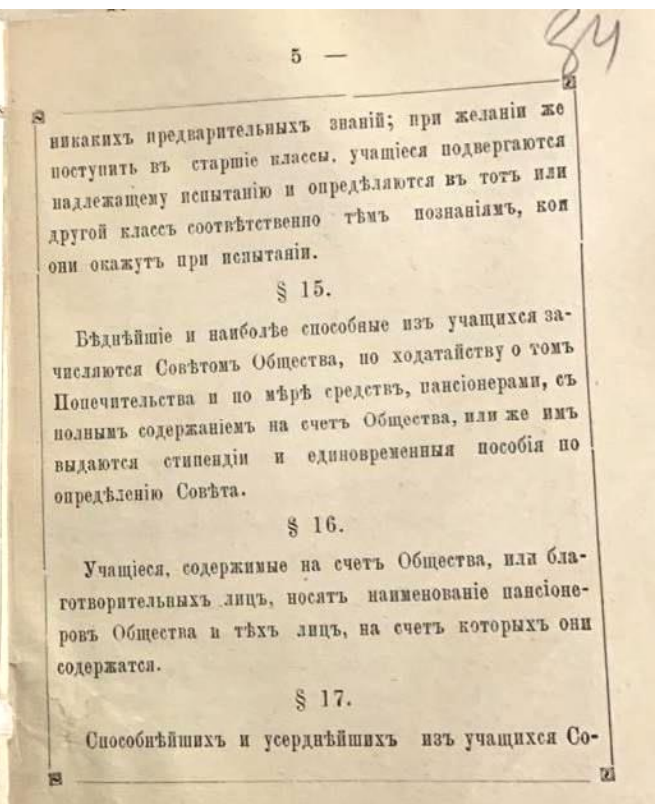
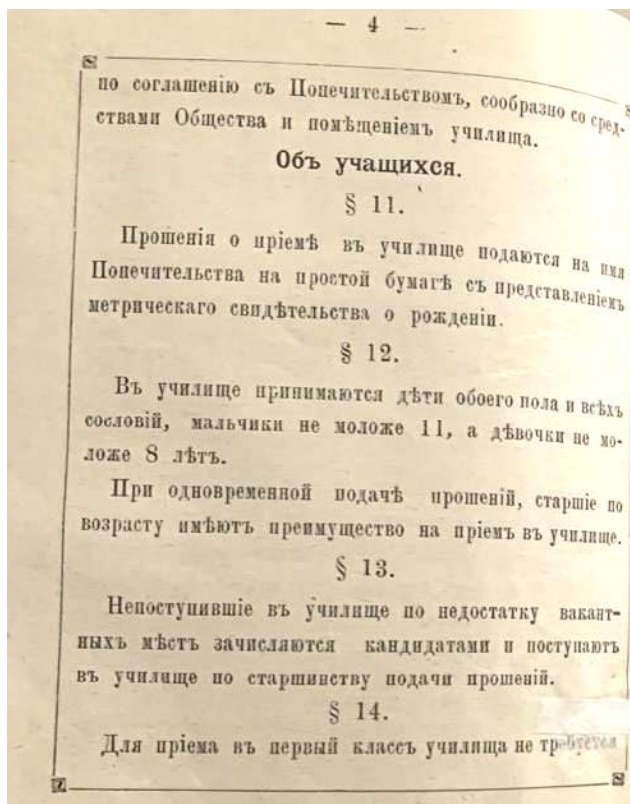
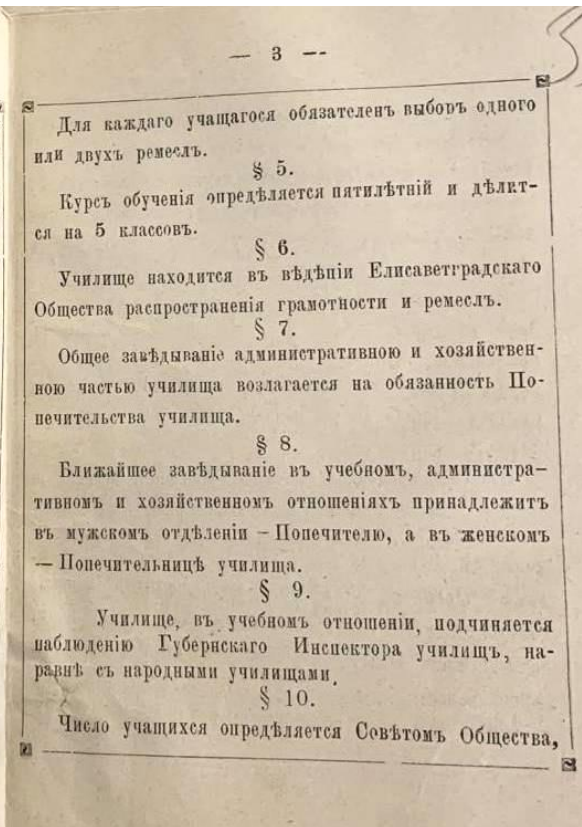
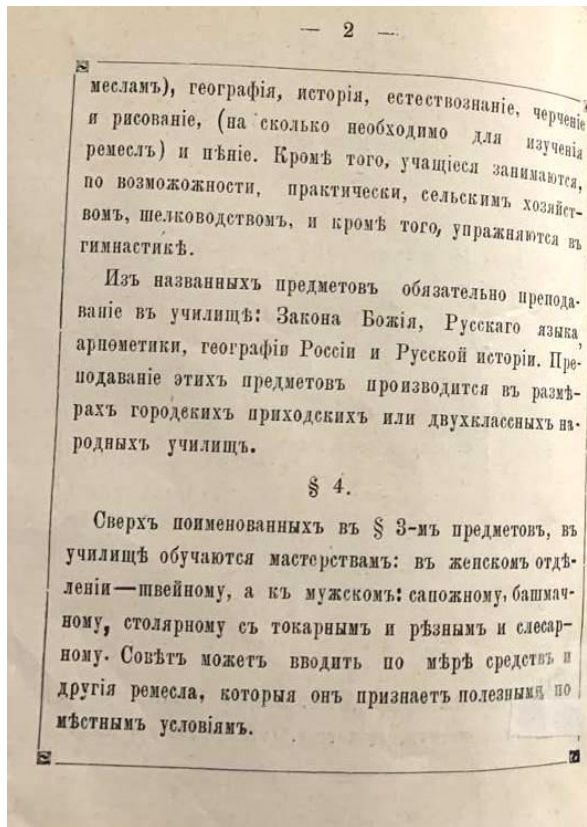
ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

нашего, 4-го Апрѣля и 25 Мая, БЕЗПЛАТНОЕ, Русское, Ремесленно-грамотное училище для дѣтей мужскаго и женскаго пола не моложе 12-ти лѣтъ. Приѣмъ въ училищѣ начинается съ 10-го Августа ежедневно отъ 8—10-ти часовъ въ Ремесленной управѣ попечителемъ училища Штабсъ-Ротмистромъ Федоровскимъ; отъ него же можно узнать программу занятій въ училищѣ.

Штабсъ-Ротмистръ Н. Федоровскій.

Статут Єлисаветградського
ремісничо-грамотного училища [318] безкоштовного

вѣтъ Общества, по представленію Попечительства и съ согласіи родственниковъ или опекуновъ, отправляетъ, по мѣрѣ возможности, на счетъ Общества для усовершенствованія въ ремеслахъ къ извѣстнымъ мастерамъ въ большіе города и столицы.

§ 18.

Кончившимъ курсъ ученія выдаются свидѣтельства отъ Попечительства.

§ 19.

При выпускѣ изъ училища учащихся, особенно успѣвшихъ въ ремеслахъ, Совѣтъ заботится о снабженіи ихъ, по возможности, необходимыми вещами и предметами для самостоятельнаго занятія ремесломъ.

§ 20.

Тѣмъ изъ учащихся, кои при хорошихъ успѣхахъ въ наукахъ и доброй нравственности не окажутъ достаточной способности къ мастерствамъ, Совѣтъ Общества, по соглашенію съ Попечительствомъ, заботятся по возможности, доставить средства къ другимъ заня-

тіямъ, соотвѣтственно ихъ наклонностямъ и способностямъ.

Училищный Совѣтъ.

§ 21.

Для обсужденія вопросовъ, касающихся учебной части, учреждается Училищный Совѣтъ, состоящій подъ предсѣдательствомъ Попечителя училища или Попечительницы училища, ихъ помощника и помощницы и учителей.

§ 22.

Попечитель и Попечительница, равно какъ и ихъ помощники, выбираются Попечительствомъ училища изъ лицъ, имѣющихъ право на управленіе учебными заведеніями.

§ 23.

Вслучаѣ болѣзни или отсутствія Попечителя или Попечительницы училища, обязанности ихъ исполняютъ помощники и помощницы; они же выполняютъ

порученія Попечителя и Попечительницы въ своихъ отдѣленіяхъ.

§ 24.

Учителя для преподаванія нечисленныхъ выше предметовъ (§ 3) приглашаются изъ лицъ, имѣющихъ право на преподаваніе.

§ 25.

Училищный Совѣтъ собирается по мѣрѣ надобности, но не менѣе одного раза въ мѣсяць.

§ 26.

Къ обязанностямъ Училищнаго Совѣта относятся:

- 1) Назначеніе времени пріема учащихся и порядокъ повѣрочныхъ испытаній.
- 2) Составленіе программъ и распредѣленіе предметовъ по классамъ.
- 3) Выборъ одобренныхъ руководствъ.
- 4) Назначеніе переводныхъ и выпускныхъ экзаменовъ, присужденіе наградъ учащимся, увольненіе ихъ изъ училища, выдача свидѣтельствъ и т.п.

- 5) Избраніе преподавателей и мастеровъ и увольненіе ихъ.
- 6) Опредѣленіе размѣра вознагражденія учителямъ и мастерамъ.
- 7) Составленіе ежегодныхъ отчетовъ о ходѣ преподаванія.

§ 27.

Программы преподаваемыхъ предметовъ и распредѣленіе послѣднихъ по классамъ представляются на утвержденіе Попечителя Одесскаго Учебнаго Округа.

§ 28.

Избраніе преподавателей и мастеровъ, равно какъ и назначеніе имъ содержанія производится Училищнымъ Совѣтомъ по соглашенію съ Попечительствомъ.

§ 29.

Отчеты о состояніи училища представляются Совѣтомъ Попечителю Одесскаго Учебнаго Округа и Министерству Финансовъ, по Департаменту Торговли и Мануфактуръ.

О Попечительствѣ.

§ 30.

Попечительство состоитъ изъ четырехъ лицъ, избираемыхъ Совѣтомъ Елисаветградскаго Общества распространенія грамотности и ремеслъ изъ числа членовъ сего Общества. Кроме того, въ Попечительствѣ присутствуютъ Попечитель и Попечительница училища, а равно почетные попечители съ правомъ голоса.

§ 31.

Въ почетные попечители училища избираются Совѣтомъ Общества лица, сдѣлавшія значительныя пожертвованія въ пользу училища (въ размѣрѣ не менѣе 1500 руб.). Лица эти состоятъ и членами Совѣта Общества.

§ 32.

На обязанности Попечительства лежить:

- 1) Пріемъ пожертвованій отъ разнаго рода лицъ какъ деньгами, такъ и всякаго рода имуществомъ,

- 2) Составленіе ежегодныхъ смѣтъ доходовъ и расходовъ по училищу и представленіе ихъ въ Совѣтъ Общества.
- 3) Требованіе отъ Совѣта суммъ, необходимыхъ на содержаніе училища и самое расходованіе оныхъ на надобности училища.
- 4) Избраніе Попечителя и Попечительницы училища и ихъ помощниковъ, а также утвержденіе представленій Училищнаго Совѣта объ опредѣленіи и увольненіи учителей и мастеровъ и назначеніе имъ вознагражденія за преподаваніе учебныхъ предметовъ и обученіе мастерствамъ.
- 5) Отправленіе способнѣйшихъ учениковъ и ученицъ въ большіе города и столицы для дальнѣйшаго усовершенствованія въ мастерствахъ.
- 6) Попеченіе о выходящихъ ученикахъ и ученицахъ и доставленіе имъ, по возможности, средствъ къ самостоятельному занятію мастерствами.
- 7) Выдача аттестатовъ кончившимъ курсъ въ училищѣ.

- 8) Общее наблюденіе за порядкомъ и благоустройствомъ училища и изысканіе средствъ къ дальнѣйшему развитію онаго.
- 9) Составленіе и представленіе Совѣту Общества ежегодныхъ отчетовъ о доходахъ и расходахъ по училищу.
- 10) Сношеніе съ разнаго рода иѣстами и лицами по дѣламъ училища.
- 11) Составленіе инструкцій для опредѣленія обязанностей должностныхъ лицъ училища.
- 12) Установленіе порядка дѣлопроизводства, счетоводства и отчетности по училищу.

§ 33.

Дѣлопроизводство по училищу — веденіе приходо-расходныхъ книгъ и выдача денегъ — возлагается на одного изъ членовъ Попечительства училища, о чемъ доводится до свѣдѣнія Совѣта Общества.

§ 34.

Годовой отчетъ Попечительства, по утвержденіи его Совѣтомъ Общества, публикуется въ вѣдомостяхъ.

Средства училища.

§ 35.

Средства училища состоятъ:

- 1) Изъ суммъ, отпускаемыхъ Елисаветградскимъ Обществомъ распространенія грамотности и ремеслъ.
- 2) Изъ разнаго рода пожертвованій.
- 3) Изъ платы за пенсионеровъ, назначаемой Совѣтомъ Общества.

§ 36.

Лица, пожертвовавшія въ пользу училища не менѣе 1500 руб., приобрѣтаютъ право, какъ для себя, такъ и для наслѣдниковъ своихъ, опредѣлять въ училище съ полнымъ содержаніемъ одного учащагося. Пожизненные на семъ основаніи учащаеся называются пенсионерами имени жертвователя.

§ 37.

Пожертвованія, сдѣланныя съ опредѣленною цѣлью, употребляются согласно назначенію жертвователей.

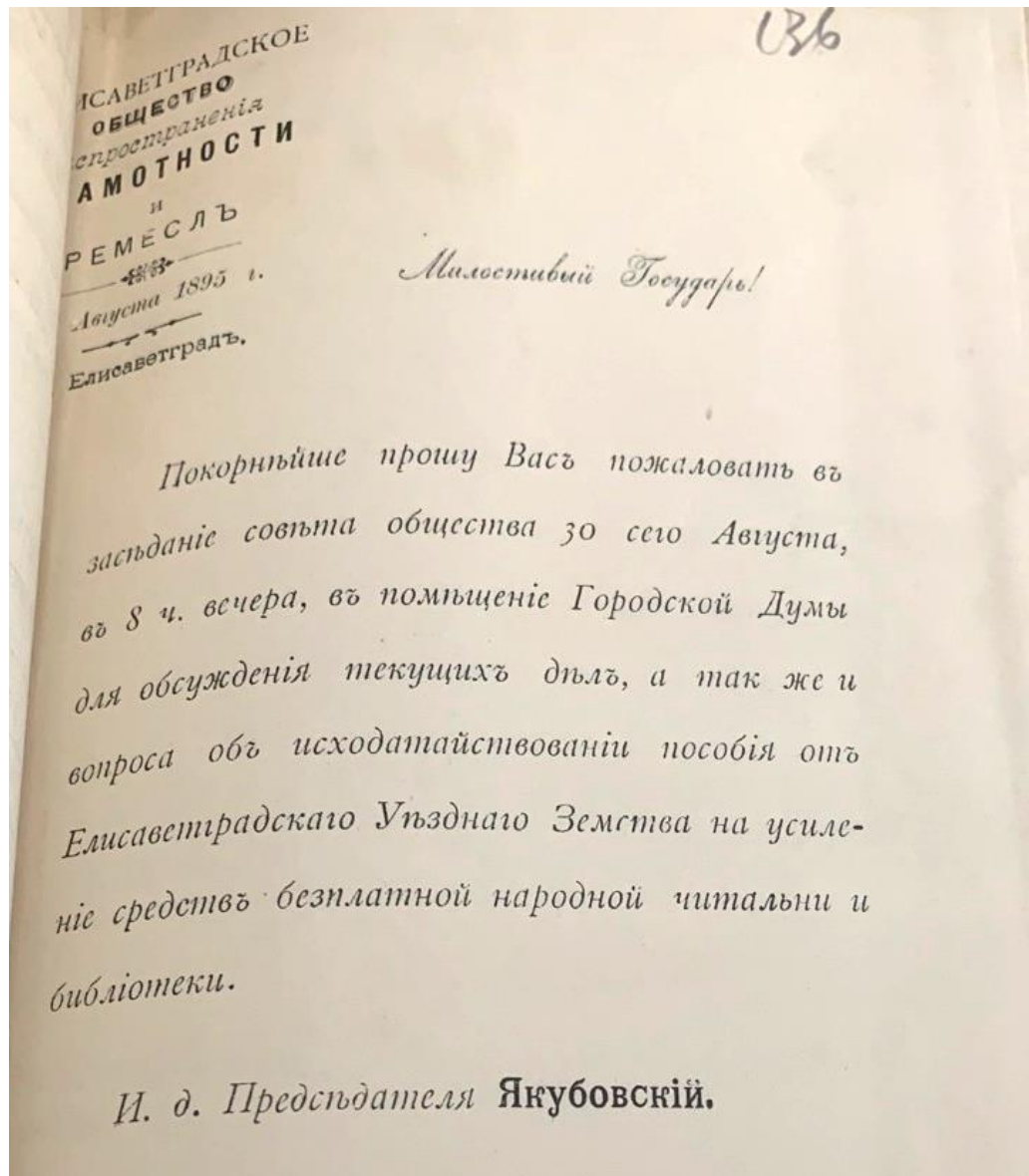
Запрошення Єлисаветградського товариства поширення
грамотності та ремесел [279]

ПРИГЛАШЕНІЕ.

Коммиссія, избранная для окончательной редакціи,
представленнаго проекта устава, учреждающагося въ
г. Елисаветградѣ Общества распространенія ремесль
и грамотности, окончивъ свои занятія, проситъ гг. чле-
новъ пожаловать для выслушанія устава въ залу Дво-
рянскаго Собранія 23-го Января сего 1872 года, въ
Восресенье, въ 11-ть часовъ утра.

1872 года 15 Января.
Г. Елисаветградъ

Клопотання Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел [278]

Відомості про апробацію результатів дослідження

Міжнародна науково-практична конференція «Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості» (Харків, 2019 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Організаційно-педагогічні напрацювання професійної освіти Єлисаветградщини початку ХХ століття».

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2019 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Становлення мережі професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)».

Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології» (Запоріжжя, 2020 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Становлення мережі професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)».

Міжнародна науково-практична конференція «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (Львів, 2020 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Громадсько-просвітницька діяльність П. З. Рябкова на Єлисаветградщині».

Міжнародна науково-практична конференція «Наукова дискусія: питання педагогіки та психології» (Київ, 2020 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Роль Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914) у розвитку професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині краю».

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Олізько О. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку професійно-технічної освіти Єлисаветградщини у другій половині XIX – на початку XX ст. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. Випуск 9 (Т. 1). С. 51–54.
2. Олізько О. В. М. Федоровський – засновник Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 28. С. 44–47.
3. Олізько О. В. Діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914): історіографічний аналіз проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 73 (Т. 1). С. 38–41.
4. Олізько О. В. Етапи розвитку Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Випуск 29 (Т. 1). С. 24–27.
5. Олізько О. В. Внесок педагогів-просвітників у становлення та розвиток Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. Випуск 190. С. 192–196.

Статті в закордонних наукових виданнях:

6. Olizko O. The role of educational societies in the development of education in the Elisavetgrad region in the: second half of XIX century – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2020. Issue 1. pp. 13–20.

7. Olizko O. Prerequisites for the establishment of educational societies in Yelysavetgradshchina in the second half of the XIX – early XX century. *Pedagogy and education management review*. Tallinn, 2021. Issue 2. pp. 27–33.

Тези в матеріалах науково-практичних конференцій:

8. Олізько О. В. Організаційно-педагогічні напрацювання професійної освіти Єлисаветградщини початку ХХ століття. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11–12 січня, 2019 р.)*. Х.: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2019. С. 89–91.

9. Олізько О. В. Розвиток професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 01–02 березня, 2019 р.)*. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 29–31.

10. Олізько О. В. Становлення мережі професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 07–08 лютого, 2020 р.)*. З.: Класичний приватний університет, 2020. Ч. 1. С. 52–55.

11. Олізько О. В. Громадсько-просвітницька діяльність П. З. Рябкова на Єлисаветградщині. *Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 жовтня 2020 р.)*. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2020. С. 108–111.

12. Олізько О. В. Роль Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914) у розвитку професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині краю. *Наукова дискусія: питання педагогіки та психології*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 04–05 грудня, 2020 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2020. С. 14–16.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34, факс (056) 470-13-68
 E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

08 ГРУ 2020

№ 09/1-503/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Олізько Олени Вікторівни

з теми: «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)»,
 поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки

Протягом 2019/2020 навчальних років в освітній процес у Криворізькому державному педагогічному університеті з метою підготовки майбутніх фахівців педагогічного профілю впроваджувалися наукові результати дисертаційного дослідження О. В. Олізько, де вперше комплексно та системно висвітлено наукову проблему, що до цього не була предметом спеціального вивчення – громадсько-просвітницьку діяльність Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження О. В. Олізько використовувалися під час проведення навчальних занять з курсу «Історія педагогіки», написанні курсових робіт. Запроваджені в освітній процес результати історико-педагогічного дослідження О. В. Олізько щодо основних напрямів громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, педагогічних поглядів та ідей членів товариства сприяли формуванню у студентів інтересу до історико-педагогічної науки, осмисленню сучасних перетворення у діяльності просвітницьких товариств, а також позитивно вплинули на розвиток педагогічного мислення, здатність до аналізу педагогічних явищ, формування готовності до використання педагогічних умінь та навичок у практичній діяльності.

Запропоновані автором матеріали отримали високу оцінку викладачів і студентів та в подальшому використовуватимуться в освітньому процесі Криворізькому державному педагогічному університеті.

Довідка видана для пред'явлення за місцем вимоги.

001878

РЕКТОР

Я. В. ШРАМКО

**ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 32-08-89
E-mail: mails@kspu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02125415

09 грудня 2020 р. № 342-Н
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Олізько Олени Вікторівни
з теми: «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського
товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки

Апробація та впровадження результатів дисертацій Олізько Олени Вікторівни з теми: «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)» здійснювалася упродовж 2019/2020 н. р. в Центральноукраїнського державного педагогічного університеті імені Володимира Винниченка.

Результати дослідження використовувались в процесі викладання навчального курсу «Історія педагогіки», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні». Результати й висновки роботи використовувалися також у роботі науково-пошукових студентських об'єднань, наукових гуртків.

Робота суттєво розширює попередні уявлення про особливості громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. Дослідження даної теми має важливе значення для об'єктивного відтворення окремих напрямів діяльності товариства, зокрема досвіду організації дошкільної, професійно-технічної, мистецької освіти в регіоні.

Апробація матеріалів дисертації О. В. Олізько засвідчила, що дослідження актуальне для вирішення питань з удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів. Особливо позитивним є те, що у науковий обіг уведено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних досліджень та досліджень краєзнавчого спрямування, що стосуються розвитку просвітницького руху в краї.

Результати впровадження дисертаційного дослідження О. В. Олізько обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 19 листопада 2020 р.).

Проректор з наукової роботи

Сергій МИХИДА

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72312, тел. (0619) 44-04-64,
факс (0619) 44-03-60 E-mail: rectorat@mdpu.org.ua, www.mdpu.org.ua,
код ЄДРПОУ 02125237

10 ГРУ 2020

№ 01-28/1926

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Олізько Олени Вікторівни
з теми: «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки

Апробація та впровадження результатів дисертації О. В. Олізько з теми: «Громадсько-просвітницька діяльність Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (1873–1914)» здійснювалася упродовж 2019/2020 н. р. у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького. Зокрема результати, висновки дисертаційного дослідження О. В. Олізько були використані при викладанні модуля «Історія педагогіки» навчальної дисципліни «Педагогіка», «Історія освіти» при розгляді питань розвитку вітчизняної освіти в кінці XIX – на початку XX століття.

Заслужує схвальної оцінки піднятий пласт історико-педагогічного матеріалу, системний аналіз досліджуваної проблеми, ретельне опрацювання інформації про етапи та провідні напрями громадсько-просвітницької діяльності Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Обґрунтовані в дослідженні положення, узагальнення і висновки надзвичайно важливі для визначення стратегічних орієнтирів модернізації сучасних освітніх товариств, вплив регіональних чинників на її ефективність.

Зважаючи на важливість й актуальність проблематики дисертаційного дослідження О. В. Олізько, результати дослідження можуть бути рекомендовані для більш широкого впровадження у процесі професійної підготовки педагогів.

Результати впровадження обговорювались і отримали схвальну оцінку на засіданні кафедри педагогіки і педагогічної майстерності (протокол № 10 від 27 листопада 2020 р.).

Довідку видано для подання за місцем захисту.

Ректор

Анатолій СОЛОНЕНКО